

ELTE – BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MŰVÉSZETTÖRTÉNET DOKTORI ISKOLA

Dr. Passuth Krisztina

PhD-dolgozat

MENTÉNYI KLÁRA

A SZÉKESFEHÉRVÁRI SZŰZ MÁRIA PRÉPOSTSÁGI TEMPLOM ROMÁN KORI
FARAGVÁNYAI

(A faragványok története a 19. században)

Témavezető: Dr. Tóth Melinda

2006

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	3.
Helyzetkép, 1778	5.
Faragványok a 18. század végén és a 19. század elején	
A püspökség telke és épületei	6.
Faragványok a 19. század elején. A város telke	19.
Faragványok és épületmaradványok az 1847-1848. évi kútúrás idején	22.
Épületmaradványok és faragványok	
Varsányi János székesfehérvári rajzain, 1847-1848	24.
Faragványok Michael Haas rajzán, 1856	26.
Faragványok két díszes kivitelű rajzon, 1862	32.
Faragványok egy építkezés kapcsán, 1862. Szász Ferenc és Pauer János	38.
Faragványok az 1862. évi ásatásból	48.
Faragványok az 1874. évi ásatásból	59.
Faragványok az 1882. évi ásatásból	63.
Kőfaragványok az Ezredévi Kiállításon, Budapesten (1896)	68.
A Püspökség faragványai – 19. századi leletek	87.
Néhány gondolat a szőlőleveles faragványcsoportról	90.
Felhasznált irodalom	95.
Ábrázolások, fényképek	116.

A SZÉKESFEHÉRVÁRI SZŰZ MÁRIA PRÉPOSTSÁGI TEMPLOM ROMÁN KORI FARAGVÁNYAI I.

(A faragványok története a 19. században)

Bevezetés

Az egykor kiemelkedő történeti és művészeti jelentőséggel rendelkező székesfehérvári Szűz Mária prépostság középkori temploma és épületegyüttese a 17-19. század folyamán teljesen elpusztult, töredékei szétszóródtak. A művészettörténet – a helyszínen feltárható csekély maradványokon túl – régóta számon tartja, folyamatos vizsgálódásának tárgyát képezik azok a faragványok, amelyek a 19. század eleje óta az ásatások és a véletlen szerencse révén előkerültek, s amelyek ugyanígy bármikor előkerülhetnek a városi építkezések, bontások alkalmával.

Összességében a ma ismert, teljes középkori emléanyag kerekítve kb. 2000 faragott kőelemet foglal magába. Mivel azonban Székesfehérváron a török uralom alatt, amely kisebb megszakításokkal 1543-1688-ig tartott, valamint a közvetlenül ezt követő időszakban több más, régóta fennálló templomot szintén leromboltak illetve átépítettek, a város eltérő pontjain felbukkanó maradványok szétválasztása komoly gondot okoz. Különösen azért, mert – építőanyagként – másodlagosan, sőt harmadlagosan, akár eredeti helyüktől távol, a városfal erődítéseiben, majd lakóházak, középületek falaiban is felhasználták őket.

Munkám során elsősorban arra törekedtem, hogy – régóta ismert és frissen előkerült újkori források segítségével, illetve a bennük közölt adatok újragondolásával – megkíséreljek valamiféle rendet teremteni a kőanyag egy részének historiográfiájában. Mindenekelőtt tisztán szerettem volna látni annak lehetőségét, hogy a hiányos 19. századi régészeti publikációk ellenére mennyiben köthetők az egyes töredékek mégis magához az épülethez, illetve bizonyos, jobban körülhatárolható egységekhez a templom területén belül. Ehhez megpróbáltam minél több rendelkezésre álló írott, rajzi és fényképes információt felhasználni, természetesen persze korántsem vettem számba mindent.

Úgy vélem, ez az első lépés ahhoz, hogy a csupán apró maradványaiban megfogható épület, amely régészeti szempontból szintén komoly értelmezési nehézségekkel állítja szembe a kutatót, művészettörténeti eszközökkel egyáltalán megközelíthető legyen. Maguk az egyes emlékek természetesen önmagukban is értelmezhető műtárgyak, saját, sokszor jól körülhatárolható formakincsel, amelynek révén párhuzamba állíthatók más, korban hozzájuk közel eső alkotásokkal. A stílusanalízisre, mint eszközre azonban itt most csak annyiban

támaszkodtam, amennyiben a székesfehérvári emlékanyagon belül segített eligazodni. A szélesebb körű összefüggések vizsgálatához, vonatkozzanak azok bizonyos szerkezeti egységekre vagy stílusjelenségekre, szilárd alapokra van szükség, ennek megteremtéséhez az alábbi munka talán egy kezdeti lépésnek számít.

A dolgozat tárgyaként a román kori (11 – 12. századi) faragványokat választottam, hiszen ismeretségem velük már régebbi keletű, s az elmúlt években vállalt feladatok is hozzájuk kötöttek. Helyenként azonban, különösen a 19. század első időszakára vonatkozóan, a különböző korokból fennmaradt töredékek sorsa oly mértékben összefonódik, hogy nem láttam értelmét egyfajta szigorú elkülönítésnek. Már most világosan látszik, hogy az egyébként mennyiségét tekintve jóval nagyobb gótikus (14-15. századi) anyag feldolgozása mennyivel nehezebb feladatnak ígérkezik.

Eleinte reméltem, hogy vizsgálódásaimban egészen napjainkig eljutok, hiszen a forrásgyűjtést ilyen időhatárok között végeztem, az anyag terjedelme miatt mégis meg kellett állnom a 19. század végén. Így sem tudtam mindennek a végére járni. Mivel a további feldolgozást is mindenképpen el szeretném végezni, ezért munkámat egy nagyobb tanulmány első fejezetének tekintem. A szövegben feltüntetett számok a kőanyag készülő teljes adatgyűjtését felölelő kőkatalógus egyelőre nélkülözhetetlen munkaszámjai, amelyek az 1995. évi múzeumi „lelőhelyek” szerint különülnek el.

Ez a dolgozat egy olyan nagyobb előkészítő munka nyomán született meg, amelyet – kollegáimmal együtt – már 1995-ben elkezdtünk, s amely végső soron a teljes fennmaradt, de állandóan bővülő középkori kőanyag feldolgozását tűzte ki célul. Ennek egyik részeredménye volt a 2000. évi „Basilica grandis et famosa” című, szerencsétlen véget ért kiállítás, amellyel mindenekelőtt arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy ez a páratlanul gazdag emlékanyag feltétlenül különös védelmet és állandó múzeumi bemutatást igényel. Azóta hat év telt el, a kövek sorsa változatlanul mostoha, a leendő múzeum pedig még mindig vajúdik.

A lányaimon kívül nagyon sokaknak tartozom hálával a barátaim és a kollegáim közül azért, hogy végül is megszületett ez a írás. Támogatásuk és segítségük nélkül valószínűleg nem sikerült volna. Külön köszönöm azonban mindenekelőtt közvetlen munkatársamnak: Bartos Györgynek, továbbá Biczó Piroskának, Szabó Zoltánnak, Szentesi Editnek, témavezetőmnek: Tóth Melindának, valamint Tóth Sándornak azt, hogy nem csupán kutatási eredményeiket, de a témával kapcsolatos ismereteiket, gondolataikat és ötleteiket is oly sokszor megosztották velem.

Egy Fejér megyei földmérő, Liptay Károly József 1778-ban szép kivitelű, színezett felmérési rajzot készített a mindössze egy évvel korábban felállított püspökség öröklött telkéről (1-2. kép). A több szempontból is rendkívül fontos alaprajzon északon a pirossal jelölt volt prépostsági épületek határozottan elkülönülnek a délen feltüntetett, sárgára színezett városi lakóházaktól. A kettő között széles, részben füvesített terület húzódik, amelynek közepére a rajz készítője ráírta: „Locus Antiqua Basilica”. A Szent István király által alapított székesfehérvári prépostság Alba Regia település töröktől való visszafoglalása (1688) óta küzdött a várossal, részben ennek a területnek a megszerzéséért. Az első székesfehérvári püspök, Sélyei Nagy Ignác újabb határozott lépéseket tett telkének növelése érdekében, amikor 1781-ben megvásárolta az északi irányban szomszédos Lakatos utca sarkán lévő két magánházat, majd a várostól, szeminárium építése céljából – egy átjárót kivéve – megszerezte a volt prépostsági templom területének nagy részét. Ilyen irányú törekvésit utóda, Milassin Miklós ideje alatt végül siker koronázta, 1792-ben ugyanis az egyházi és a városi előjárók hosszú távra egyezségeket kötöttek. A püspökség számára mintegy tíz évvel korábban megállapított telekhatárt – a déli házsor előtt húzódó, később, a 19. században majd a fazekasokról nevet kapó utca szélesítése érdekében – valamivel északabbra helyezték, aminek fejében a püspökség kertje keleten egészen a városfalig, illetve a kiugró Monostor bástyaig nyúlhatott hátra (3. kép). Az így kialakuló püspöki udvart dél felől lehatárolták, s ettől kezdve ez az egészen 1936-ig fennálló kerítésfal két különböző felségterületre, a püspökségre és a városra osztotta a hajdan nyugati és déli irányban ennél még jóval kiterjedtebb, egységes középkori prépostság területét. Történetünk valójában itt kezdődik.¹

¹ MOL Helytartótanácsi Levéltár, Acta Mens, Exp. 1779. jan-márc. Nr. 1466 melléklete. Közli (fekete-fehérben) *Fényi* 1977. 132. 2. ábra, a prépostsági telekkel kapcsolatos vitához lásd az egész tanulmányt.; A prépostsági telkek történetéhez nélkülözhetetlen: *Balogh* 1966. 179-189. *Uő* közli a prépostság területéről korábról, 1712-1714 tájáról fennmaradt helyszínrajzot is. 185. II. 297.kép; Ehhez még *Sebestyén* 1925-1926. 486-497.; *Baranyai* 1979. 45-46.; Sélyei Nagy Ignác 1777-1789, Milassin Miklós 1790-1811 között volt székesfehérvári püspök.; A területtel kapcsolatos vitás kérdésekről *Németh* 1979.86-87., *Kállay* 1988.330., erről és a telekcsere ábrázoló rajzról *Fényi* 1977. 140.50. jegyzet.; A telekcsere pontosan feltüntető rajz: MOL S 11. Kamarai térképek 1490. Nr. 1257.

Ha újból rátekinünk az imént említett Liptay-féle rajzra, a püspökség sorompókkal lehatárolt délnyugati sarka és az utca túloldalán induló házsor között, nagyjából ott, ahol ma a templom nagy, gótikus tornyának maradványai fölé emelt betonkilátó feljárója indul, egy henger alakú tárgy hever a földön, ami fölé a geodéta fontosnak tartotta odairni: „columna lapidea”. Az egyik gránitoszlopot látjuk itt azok közül, amelyeknek a 19. századi szerzők szinte kivétel nélkül nagy jelentőséget tulajdonítottak a templom történetében, mára azonban méltánytalanul elfelejtették őket. A Simonyi Pál kanonoknak tulajdonított 1817. évi canonica visitatio jegyzőkönyvéből, amelynek első része egyébként máig kiadatlan és feldolgozatlan, komoly történeti forrásmunka, öt gránitoszlopról illetve ezek maradványáról is tudomást szerzünk. Kettő vagy három 1790-ben még a piactéren állt, az egyik a ferences templom sekrestyéjének sarkától tíz lépésnyire. Ugyanezt 1817-ben azonban már – egy másikkal együtt – a püspöki palota területén heverve látja. A harmadik csonka. Egy szintén töredékes oszlopot szerinte a Budai kapu melletti házba építettek be, egy másikat pedig a Városháza falába. Leírja továbbá, hogy a köznapi hagyomány szerint ezek az egykori ambo tartóoszlopai lehettek.

Mellékes körülménynek látszik, de gyanítható, hogy az egyik Simonyi által említett „columna” azonos lehet azzal, amelyik 1778-ban még az út közepén feküdt. Henszlmann 1862-ben szintén két nagyobb darabról tud. A ferencesek közelébe lokalizált oszlopot Károly János az 1848-as vértanúk szobrához felhasználttal azonosítja (6. kép), Polgár Iván szerint viszont ezt az új püspöki palota építéskor a sárkeresztesi út mellé vitték, ahol határkőként szolgált. Ugyanakkor egy másikkal kapcsolatban ő is megemlíti az emlékművet. Mindkettő igaz lehet. A Székesfehérvári Szent István Király Múzeum (SZIKM) archív fotóanyagának két felvétele éppen ennek az utóbbi oszlopnak a kiemelését dokumentálja 1927-ben (4-5. kép). Tudjuk, hogy a városi hatóságok elképzelése az volt, hogy „a meglevő két, a bazilikából származó gránitoszlopot közel a bazilika helyéhez, a Rákoczi-út parkírozott részén felállíttatja, mintegy jelzésül a szomszédos területen álló bazilikának.” A töredékes másikat a városháza délnyugati sarkából bontották ki. A múzeumigazgató, Marosi Arnold azért fordult levélben a Műemlékek Országos Bizottságához (MOB), hátha segítséget kap annak a szerencsétlen ötletnek a megakadályozásához, hogy az oszlopok – újonnan készülő – talapzatára helyezve, a szabad ég alatt mutassák be a templom egykori faragványait is. A levél elérte célját, a gránitoszlopot az említett területen elhelyezték, a kövek azonban szerencsére a múzeumban maradtak. A kisebbikről ezen a helyen fénykép is készült.

1938-ban ezt a két oszlopot a mauzóleum és a kőtár elé, a királyi temetkezéseknek emléket állító kis térre vitték át (8. kép), ahol ma is állnak.²

A püspökség udvarán lévő két töredékről, valamint egy harmadikról, amely a felső kertet lehatároló falban volt, mindegyik gránitoszlopokkal foglalkozó szerző megemlékezik, továbbá azokról is, amelyeket Rómer Flóris látott Csóron, még 1860 előtt. Ez utóbbiakról úgy tudta, Székesfehérvárról kerültek oda. Ha adataikat összevetjük, összesen 9 db oszloprészletről beszélnek. Közülük Polgár hármat – minden bizonyíték nélkül – összepárosít, ezért szerinte csak 6 (legfeljebb 8) (?) ilyen darab lehetett. Ennek a 6-nak a méreteit veti egybe egy kis táblázatban, melyből az derül ki, hogy a legmagasabb az 1888-ban emlékművé átfaragott oszlop volt. Azt, hogy ezek a kemény kőből faragott emlékek a római korból származnak, Czobor Béla mondta ki először, Henszlmann munkáját kritizáló írásában. Ezt később Papp Ferenc geokémiai vizsgálatokkal igazolta. Mivel ettől kezdve nehezebbnek tűnt elhelyezni őket a templomban, igazából az 1936-1937. évi ásatás, Polgár és Dercsényi Dezső óta nemigen foglalkozott velük senki, pedig egy nagyobb darab ma is áll a délnyugati gótikus torony mögött, a járda alatt, a román kori kerengő feltárt nyugati fala mellett (7. kép). A kisebb töredékekről viszont azt sem lehet tudni, hová kerültek azóta. A múzeumi raktárakból mindenesetre hiányoznak.

Véleményünk szerint a gránitoszlopok kérdése nem intézhető el olyan egyszerűen, hogy ezeket bizonyára építőanyagként hozták ide egy közeli római telepről, Gorsiumból vagy Herculia-ból. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy voltak római emlékek, amelyeket a 11. században – átfaragva ugyan –, de igencsak tiszteletreméltó céllal használtak

² Az 1778. évi rajz jelzetét lásd az előző jegyzetben.; Székesfehérvár, Káptalani Levéltár, *Simonyi*: Visitatio canonica....1817.134. „Quod ipsum probant duo illa, vel tres columna, ex Granite lapide, quae nesque Anno: 1790 in Foro Civico defosse statuunt, quarum una ad 10 circiter passus fuerat ab Angulo Sacristia Ecclesia Franciscanorum, et nun jacet in Area Residentia Episcopalis, cujus unum fructum est immuratum domui Porta Palatinali vicina, alterum vero immuratum Domui civice. Vulgaris autem Traditio est, has fuisse Bases ambona, quarum tres in hac Ecclesia erant,...”; *Henszlmann* 1864. 27, 93.; *Károly* II. 1898. 62.; *Polgár* 1936. 22.; Az archív felvételek SZIKM Adattár, archív fotóanyag, 366-367/1927. (149.571.neg.) (4-5. kép) Ugyanitt az 1848-as vértanúk emlékművéről készült fényképet is őriznek 1926-ból. 283/1926. (149300.neg.) (6.kép) Az álló oszlopról készült fényképet közli *Marosi A.* 1930. 398.; Marosi Arnold levelezése a MOB-bal: SZIKM Adattár – Múzeumtörténet 43/1927., 50/1927. Ugyanez: KÖH Könyvtár, MOB-Iratok 1927/325. A MOB-Iratok Székesfehérvárra vonatkozó adatait 1999-ben Kovács Klára dolgozta fel. Köszönöm, hogy munkáját rendelkezésemre bocsátotta.; Az oszlopok elhelyezéséről: Székesfehérvári Szemle 1 (1931) 2. A kisebbik gránitoszlop fényképe a II. világháborút megelőzően a Rákóczi u. (ma. Koronázó tér) 7. számú ház előtt: *Papp F.* 1944. 361. 4. ábra; A gránitoszlopok egy 1938. évi éjszakai felvételen: KÖH Fotótár, ltsz. 24296. poz. (2138. neg.)

fel újból. A későbbiekben szó lesz majd még egy díszesen faragott építészeti töredékről, amely csekélyebb jelentőségű a szarkofágnál, de a középkor folyamán egy ideig talán szintén látható elem volt. Bizonyos antik épületmaradványok – spoliumok – megjelenítése a korai román kortól kezdve elsősorban hatalmi reprezentációs törekvést fejezett ki, tudatos alkalmazását tehát egy királyi alapítású templom esetében nem zárhatjuk ki. Hiszen ha jól meggondoljuk, a szakirodalomban említett 9 közül – egyetlen, csupán Polgárnál szereplő, kétséges származású darab kivételével, amelyet a lovasberényi úton talált – mindegyik felsorolt gránitoszlop Székesfehérvárról, közülük hét a Belvárosból, hat pedig szorosan a prépostsági épületek mellől származik. Ez a tény mindenképpen figyelmet érdemel, még akkor is, ha jelenlegi tudásunk alapján nem tudjuk őket régészeti objektumhoz kötni. Egykori történetükre és szerepükre talán több fény derülne, ha megkísérelnénk őket a római kori építészettörténet felől megközelíteni.³

A darabjaira széthullott székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom román kori faragott emlékei közül szinte legelsőként az „Urna Romana”-nak titulált szarkofágról, a 11. század máig legépebben fennmaradt műalkotásáról tudósítanak a 19. század eleji források (9. kép). József nádor figyelmét a szarkofágra – a Nemzeti Múzeum által Székesfehérvárra küldött – Horvát István hívja fel 1813. augusztus 5-én írt levelében. A nádor még ugyanebben a hónapban, augusztus 16-án a királyi kamarához fordul, ahonnan október 21-én kap választ.⁴ Farádi Vörös Mihály, a székesfehérvári püspökség jószágigazgatója december 10-én keltezi jelentését, melyhez csatolja a tudós professzor, Majer József leírását és rajzait azokról az emlékekről, amelyeket a székesfehérvári Püspökség kertjében őriznek. Megjegyzi, hogy egyes töredékeket a már halott előljáró (Milassin Miklós püspök: 1790-1811) megbízásából tíz évvel ezelőtt, tehát 1803-ban – a nagyobb pompa kedvéért – a majorsági rezidencia falában helyeztek el.⁵ Azért fontos erre felhívni a figyelmet, mert Varjú Elemér, az iratok első közlője

³ *Rómer Flóris*: A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlat. Győr, 1860.78.; *Polgár* 1936. 22-23.; *Czobor* 1900. 18-19.; Papp F. 1944. 361.; Dercsényi 1943. 26.; A másodlagos felhasználású, de középkori alapozással rendelkező, római kori gránitoszlopot Kralovánszky Alán tárta fel az 1992-ben. Lásd: *Biczó* 2001. 290-291. 8. kép; *Szabó* 1996. 6. közölt alaprajzán feltüntette ezt az álló gránitoszlopot.

⁴ MOL N. 24. 463. cs. József Nádor Levéltár. Acta Musei 1813. 1598.

⁵ MOL N. 24. 464. cs. József Nádor Levéltár. Általános iratok 1814. 29. Ugyanennek a levélnek a másolata megtalálható a Székesfehérvári Püspöki Levéltárban, A/8 60-61.lap. Felhívja a figyelmet arra, hogy a falba beépített darabok kiemelésével együtt járhat újabb károsodásuk. Maga az urna is több helyen töredezett „...si excipientur ex Muro, iterum in complura, fragmenta relabentur. Urna ipsa in compluribus locis ex integro rupta est...”; Ebben az időben egyébként a püspökség egy külső majorsággal is rendelkezett, amely a város déli

nyomán a szakirodalom egy része a fenti dátumot – feltehetően hibásan – a szarkofág megtalálásának évszámaként tartja számon.⁶ Más faragványok, különösen egy római sírkő esetében felmerülhet a földből való kiásás kérdése, a szarkofág rövid sima hátlapján megfigyelhető kis kerek lyuk, illetve azok a körkörös nyomok, amelyek arra utalnak, hogy ezen a felületen sokáig forgattak egy szerkezetet, feltételezi a huzamosabb idő óta tartó használatot. Az sem valószínű, hogy egy frissen megtalált, rómainak hitt szarkofágot 1803-ban kezdtek volna itatóvályúként használni. Dercsényi Dezső ezzel a funkcióval kapcsolatban indokoltan a törököket gyanúsítja meg (10. kép). A szarkofág 18. század végi - 19. század eleji írott forrásainak feldolgozását a közelmúltban Bubryák Orsolya végezte el.⁷

Majer leírásából kiderül, hogy a szarkofág „urna molis pergrandis” a majorság kertjében állt, míg egy hasonlóképpen jelentős és gondosan faragott követ – figurákkal és felírral – a majorsági épület tornácának hátfalába illesztettek. További öt, általa említett faragványt a szóban forgó épület külső, kert felőli oldalán falaztak be, egyet pedig a kertet övező falba építettek.⁸ A mellékelt két tollrajz egyike a szarkofág és egyben a székesfehérvári román kori faragványok első fennmaradt ábrázolása is. Feltűnő azonban, hogy míg ez évszám nélküli, a vele együtt elküldött, római sírkövet mutató rajz alatt az 1783-as dátum szerepel.⁹ Ez minden bizonnyal a megtalálás időpontját jelenti. Ugyanezzel kapcsolatban más évszámról tud Fejér és megint csak másra emlékszik Römer, aki később a nádor levéltárát böngészi. Írása egyben arra is jó példa, hogy miként indult útjára az a később gyakorta felbukkanó feltételezés, miszerint a szarkofágot is a falazatból bontották ki. „A székesfehérvári püspöki majorban álló és annak falába rakott római emlékeket, melyeket a régi basilika területén 1794-ben találtak, a nádor sede vacante kérette el a múzeum számára. A jószág kormányzója részéről semmi nehézség nem tétetett, mivel mint válaszában megírta »...attól tart azonban, hogy valamint a repedezett nagy kőkoporsó, úgy a darabokra tört és befalazott kő a falból való kivétel és szállítás alkalmával szenvedni fognának.» Azonban a buzgó nádor látván az 1813. Deczember 8-án Majer József lyceumi tanár által beküldött rajzokat és köemlékek leírását, kiadta 1814. jan. 17-én a rendeletet, hogy Horvát István későbbben muzeumi

részén, a mai Vörösmarty tér közelében volt. Az ismert adatra Bartos György hívta fel a figyelmet. Lásd még *Kállay* 1988. 330.

⁶ *Varjú* 1930. 372-379. Bár utóbb a latin nyelvű forrást fordításban maga is idézi (375.), cikke elején (372.) azt állítja, hogy még ugyanebben az évben ásták ki a bazilika alapjaiból.

⁷ *Dercsényi* 1943. 15. 106. 136. 53. kép; *Bubryák* 2004. Köszönöm, hogy betekintést nyerhettem a szerző kiadatlan kéziratába.

⁸ MOL No. 24. 464. cs. Nádori iratok. Általános iratok 1814. 29.

⁹ Lásd ugyanitt a 4-5. jegyzetet.; A szarkofág Majer-féle rajzát közli *Varjú* 1930.379.

könyvtárnok 150 fittal elláttatván, a köveket baj nélkül elhozza, és a kőmives és egyéb költségeket megtérítse.”¹⁰

Álljunk meg itt egy pillanatra, s tegyünk egy kis kitérőt. Az említett források alapján, különösen Majer pontos leírása nyomán ugyanis elképzelhetjük, hol is voltak 1814-ben a szóban forgó faragványok. A szarkofág a kertben állt – hogy pontosan hol, azt egyelőre nem lehet tudni –, egy figurális s egyben feliratos római sírkövet (11-12. kép) Milassin püspök a nyugat felé néző főhomlokzat előtti, földszinti tornác hátfalába építtetett, három gótikus töredéket az akkor réginek számító (hiszen épült már az új) püspöki palota (volt prépostsági épület) hátsó falába, egyet pedig a városfal kert felé néző oldalán helyeztetett el.¹¹

Sélyei Nagy Ignác, Székesfehérvár első püspöke (1777-1789) már kinevezési bullájában¹² feladatai közé sorolta az új püspöki lak felépítését. Először azonban – még 1777-ben – felújította és egy déli, tornácos toldalékkal kibővítette a régi prépostsági épületet. A Helytartótanácsához írt október 19-i levele egyértelműen tanúskodik arról, hogy meg kívánta menteni az ősi koronázó templom északi oldalán még álló, de roskadozó kápolnákat is.¹³

¹⁰ Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár, Fol. Hung. 1110/3.; A római sírkő megtalálása kapcsán megint másik évszámot, 1784-et említ [*Fejér*] *Tudományos Gyűjtemény* 1818. 6. 33. , majd a nyomán *Szvorényi* 1851.406-407.; Rómer Flóris iratai. Magyarország római korának archaeológiája. A magyarhoni római kövek ügye a m. nemzeti muzeum alapítása óta, fol. 50. A forrást Szentesi Editnek köszönöm.

¹¹ A Magyar Ferences Levéltár és Könyvtárban, Budán őrzik a ferences rend 18. század végi tartományfőnökének, Jakosich Józsefnek hatalmas kéziratos gyűjteményét. Lásd *Lővei* 1990. A kutatás során kiderült, hogy a XXXVII. rajzokat tartalmazó köteten kívül létezik még egy képi ábrázolásokat rejtő kötet. VIII. Manuscriptum patris Joseph Jacosics a Buda. Adversariorum. (régijelzet 11 J2) Ebben a 18-19. lapon megtalálható annak a római sírkőnek az ábrázolása, amelyet Fejér Görgy 1818-ban kapcsolatba hozott a szarkofággal. Előbb külön lapon maga a kiegészített felirat szerepel, majd a „Joannes Papai” által szignált, léptékkal is ellátott rajz, amelynek felirata: „Alba Regia in Horto Episcopali”. Az évszám nélküli tollrajz minden bizonnyal még a 18. század végén készült, mindenesetre 1783, 1784 vagy 1794 után, hiszen a püspöki telken ekkor ásták ki a földből a római sírkövet (11. kép). A régi kövek tudatos rendezésére és befalazással történő megóvására, mint tudjuk, 1803-ban került sor, tehát a rajz – s egyben Pápai teljes rajzsorozata is – e két időpont közé datálható. Érdekességként megemlítjük, hogy Pápain kívül feltehetően ugyanez idő tájt még valaki, egy képzetlen rajzoló (gyerek?) szintén leírta a szöveget és lerajzolta a sírkövet (12. kép). A mókás, de precíz léptéket feltüntető tollrajz bizonyos részleteket mégis valóságosabb módon ábrázol, mint a szépen kidolgozott előbbi. Uo. 21-23. A levéltár és könyvtár vezetőjének, Fáy Zoltánnak ezúton is köszönöm szíves segítségét.; [*Fejér*] *Tudományos Gyűjtemény* 1818. 33-34.; *Bubryák* 2004.3-4.; A síremléket ma is a Nemzeti Múzeum őrzi, feltételezhetően 1814 óta.

¹² *Pauer* 1877. 230-237.

¹³ *Acta Cassae Parochorum*. 3. Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai 7. Szerk: Henszlmann Lilla. Budapest, 1971. 15-17. A kápolnákról szóló részt magyarul közli: *Lauschmann* II. 1994. 104.

Mint Fényi Ottó megjegyezte, a várossal szembeni régi per felújítása közvetlen indítéka az új rezidencia iránti igény lehetett. Valószínű tehát, hogy a már említett, Liptay Károly József térképész által készített, s Fényi által közölt 1778. évi, színezett helyszínrajz – azon túl, hogy a követelések mellékleteként is szolgált – elsősorban építészeti felmérés volt. A telek északi oldalának nyugati végében azonban csak tíz év múlva, 1788-ban kezdődött el az új palota építése – ma is jól megfigyelhető itt egy korábbi épületszárny –, ebben a formában azonban sohasem készült el teljesen. Hamarosan másik terv született. A Magyar Ferences Levéltár Jakosics gyűjteményéből a közelmúltban előkerült a püspöki palota alapkövetelésének szövegmásolata. Az írásban sajnos az egykori tervezőre vonatkozó adat nem szerepel, viszont a pontos dátum igen. Ebből tudjuk, hogy az építkezést 1798. június 4-én kezdték el. Az időközben lezajlott, a kápolnákra is kiterjedő bontások eredményeképpen kerülhetett 1803-ban a magas egyházi méltóság reprezentatív igényeit kielégíteni már nem tudó, alárendeltté váló, de bizonyára még használatban lévő épületbe néhány szebbnek ítélt faragvány.¹⁴

Elképzeltető továbbá, hogy valamivel korábban még egy rajz született, hiszen már 1777-ben, az említett októberi levélben Nagy Ignác püspök arról tudósít, hogy: „a püspöki lak mellett álló régi templomnak az összedüléshez közel levő állapotát lerajzoltattam a mesteremberek által, hogy Ő Felsége előtt a régi korszak ezen tiszteletre méltó emléke ismeretes legyen, és értesüljön arról, hogy Szent István király ezen egyedül megmaradt emléket pusztulás és összedülés fenyegeti.”¹⁵ Ennek sajnos nem akadtunk nyomára. A székesfehérvári Püspöki Levéltárból sajnálatos módon a palota teljes építészeti tervanyaga hiányzik, s az a Zádor Anna által említett telekfelmérés is lappang, amelyről feltételezhető, hogy szintén az új lakhely érdekében készült.¹⁶ A korszak fennmaradt levelei között fennmaradt viszont egy eddig ismeretlen, vázlatos tervrajz, amely minden bizonnyal a püspöki palota legkorábbi építészeti elképzelését őrizte meg számunkra (13-14. kép).

¹⁴ MOL Helytartótanácsi Levéltár C.21. Acta Mens. Exp. 1779. január-március Nr. 1466.; *Fényi* 1977. 132.; Magyar Ferences Levéltár, Manuscriptum patris Josephi Jakosich a Buda. XV. kötet, 27. tétel, 153-154. lap.; *Németh* 1979.87.; *Kállay* 1988. 329.

¹⁵ „...in qua simul et ecclesiae veteris residentiae adnexae lapsui proximum statum per eosdem opifices describi jussi, ut Suae Maiestati Sacratissimae innotescat veneratione dignum hoc antiquitatis monumentum, quod unum adhuc ex piis Sancti Stephani Regis operibus superest, ruinam, lapsumque minari...” Acta Cassae Parochorum i. m. 15.

¹⁶ A *Zádor Anna* 1979.105-106. által említett Andrassy Antal nem földmérő volt, hanem városi bíró. *Kállay* 1988. 332.; A cikkben megadott, lappangó felmérés jelzete: Székesfehérvár, Püspöki Levéltár C 43.

Aláírója: Joseph Grossman Baumeister, 1784.¹⁷ Az Esterházy család pápai uradalmának Fellnert követő, és Tatán illetve Egerben is dolgozó, Bécsben tanult, nagy nevű építőmesterének székesfehérvári működése teljesen új fejlemény,¹⁸ ennek a ténynek azonban majd a püspöki palota régóta tisztázatlan építéstörténetének feldolgozásában lesz kiemelkedő jelentősége.¹⁹ A szóban forgó terv alkotója nemigen vette figyelembe sem a préposti (akkor már püspöki) palota közelmúltban kibővített épületét, sem az akkor még álló kápolnákat. A jellegzetes ferde irányú déli telekhatár segítségével ennek ellenére egyértelműen lokalizálható. A telek keleti végén elhelyezett, kéttraktusos, három rizalitos főhomlokzatú, kisebb palota alaprajza a court d'honneur-ös megoldással arra utal, hogy egy soha meg nem valósult elképzeléssel van dolgunk, amelyet a korábbi préposti épület helyén gondoltak létrehozni. Érdekes, hogy megmaradt lapja éppen a pinceszintet mutatja. Számunkra azonban éppen ezért, méghozzá egyetlen részlete miatt lehet fontos, ez pedig az a kerek tér, amely a bal oldali (északi?) mellékszárny alatt figyelhető meg.

Fényi Ottó prépostságról szóló munkája – véleményünk szerint – helyesen értelmezte Jankovich Miklós 1827. évi írását, amely oly sok fejtörést okozott már a bazilikával foglalkozóknak. Nem érintve most Mátyás mauzóleumát és az északi kápolnák kérdését, továbbá azt a vitát, vajon ezek a mellékhajók vonalában, vagy azon túl álltak-e,²⁰ a korabeli rajzok és írott források ismeretében a prépostság épületeinek 19. század eleji helye nem lehet kérdéses. Amikor tehát Jankovich azt írja, hogy: „Láttam ugyanott a prépostság épülete alatt,

¹⁷ Székesfehérvár, Püspöki Levéltár 8/17. A fekete – szürke színeket alkalmazó, a méreteket bécsi ölben feltüntető, a pinceszintet ábrázoló tervlapon helymegjelölés nem szerepel, ezért székesfehérvári azonosítása természetesen még további bizonyításra szorul.

¹⁸ Schön Arnold Székesfehérváron őrzött kéziratos hagyatékában, a mesterekről készített cédula-katalógusban megemlíti a tervrajzot és a hozzá kapcsolódó, egy évvel korábbi (1783. jún. 30.) levelet. Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, Schön Arnold- hagyaték, 7. dosszié, 88. cédula.

¹⁹ Érdemes megjegyezni azt az adatot is, miszerint a ismert székesfehérvári Grabner kőművescsaládból származó, és többek között a mai székesegyházat is jegyző Johann Michael Grabner 1779-ben lemásolta a Püspökség épületeit ábrázoló, egy évvel korábbi Liptay-féle rajzot. Schön 1931.4.; Liptay rajzán – lásd a 10. jegyzetet – jobbra, alul olvasható, hogy a másolatot: „Johann Michael Grabner Bürgl. Statt Maurer Meister Fecit Anno 1779.”. Egyébként J. M. Grabner a prépostság területéről készített korábbi, 1712. évi felmérést (MOL A 93. Act. Part. Nr.55. fol 10.; Balogh 1966. II. 201.; Fényi 1977. 128.) szintén lemásolta. Az általa lemásolt példány a Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltárában található. Az információt Bartos Györgynek köszönöm. Az elsősorban városi építőmesterként működő Grabnernek azonban feltételezhetően csupán a prépostság majd a püspökség és a város között a telkek ügyében régóta húzódó pereskedés révén lehetett valami köze az építési ügyekhez.

²⁰ Dercsényi 1943. 60-61.; Marosi 1972. 173-176., Fényi 1977.134-135. 4. ábra; Kralovánszky 1982.167.; Siklósi 1990. 55. Szabó 1992. 28-29.; Papp 2005. 21-31.

tudós Jakosich József által nekem mutatott hajdani keresztény catacumbát, mely a középteren álló egy gömbölyű gránitoszlopra ékes faragott kövekből nem szegletes góthus, hanem római lapos kör-hajlatra szinte mikép a gömbölyűre kerített épület kívánta kerekdeden befedezve vala: mely építési év korát Ő Krisztus urunk születése után a negyedik vagy ötödik században helyzetvén, hazánkban található minden épület között legrégebnek tartotta...nem előbb mint most, két esztendő előtt szemem láttára nagy erővel betörettetvén, egy kertecske kerítésének alsó párkányára fordíttatott.”, nem gondolhatunk másra, mint az egyébként – egy kisebb régészeti feltárástól eltekintve – soha igazán még nem kutatott, pedig bizonyos részleteiben ma is meglévő (!) épületcsoport környékére a Püspöki palota telkének keleti végében.²¹

Ismerünk egy – ugyanerről az épületrészről szóló – még korábbi, 1818-ból származó feljegyzést is, miszerint a prépost házának „maradéka is fenn állott szinte 1805. esztendeig, felső része boldogult Milassin püspöktől lerontatott, alsó része, mely gránitkő oszlopokon álló bolthajtású, a pusztítástól megmenekedvén, mostani nemes szívű M. Wurum József Püspöktől, haszonhajtással fenn tartatott.”²²

A Magyar Országos Levéltárban őriznek azonban egy későbbi inventáriumot, amelyet közvetlenül Milassin Miklós püspök 1811. július 2-án bekövetkezett halála után vettek fel. A Kamara részvételével készített részletes leltár több szempontból alapvető forrás az új palota épülete és berendezése kapcsán. Többek között beszámol a telek végében álló, akkor már részben romos volt prépostsági épületekről is. Az „antiqua residentia”-n kívül, amelynek akkor még három pincéje (helyisége?) használható állapotban volt, az összeírók még két régi épületet sorolnak fel. Külön említenek azonban – és ez számunkra nagyon érdekes – egy szilárd anyagból épült, boltozott, kerek helyiséget. A leírás szerint ez a régi prépostsági épület végében, a városfal melletti virágoskertben, közvetlenül a városfalhoz építve található.²³

²¹ *Jankovich* 1827.2. 46.; Tévedett tehát Dercsényi Dezső, aki a déli oldalon 1936-ban feltárt, félköríves apszisú, kis oldalkápolnában vélte megtalálni a Jankovich által említett „catacumbát”. *Dercsényi* 1943. 36-37.; Ma már tudjuk, hogy a 11-12. századi prépostság a templom déli oldalán volt (erről részletesebben lásd alább). Ezért az egykori prépostság területén álló körkápolnával történő azonosítása minden bizonnyal helytelen. *Nagy* 1985. 136.; Jankovich és Jakosics kapcsolatáról lásd még *Biczó* 2002/a. 26.

²² [*Fejér*] *Tudományos Gyűjtemény* 1818. 6. 43. Ez kizárja *Károly* 1896. II. 79. feltételezését (ismétli *Polgár* 1936. 91.), mely szerint Jankovics ezeket a sorokat még az 1790-es évek végén írta.

²³ „...Ultimo a ruderibus antiquae Residentiae usque Murum Civitatis positus est hortulus, pure pro floribus deserviens, in hoc ad Murum Civitatis exstructum est cubicullum rotundum ex solidis Materialibus et scandulis tectum.” MOL Magyar Kamara Archivuma, E 237. Conscriptioes Episcopatum 10. Conscriptio Bonorum Episcopatus Alba-Regalensis. 1811. 11. lap

Annak, hogy a „catacumba”-ról szóló híradást Fényi sem az 1777., sem az 1789. évi összeírásban nem találta meg, ő maga adja indokát: a kert és a bástyafal közötti területet csak 1792-ben – csere révén – szerezte meg a várostól Milassin püspök. Elképzelhető, hogy az 1778-as Liptay-féle színezett ábrázolás – éppen erre a területre vonatkozó – felirata: „Kettősponttal körülhatárolt üres tér, ahol a fehérvári püspökség épületeinek alapfalai látszódnak...” többek között erre a föld alatti építményre is vonatkozik.²⁴

A ferences rendtartomány nagyfőnöke, a tudós Jakosics József, akinek gyűjteményéből székesfehérvári kőtöredékek rajzai is ismertek, 1804-ben halt meg Budán. Feltételezhető, hogy Jankovich az északi kápolnák kapcsán említett 1793-1795. években láthatta vele együtt a figyelemreméltó, kerek helyiséget. Mivel a hely tekintetében elég határozottan fogalmazó, 1811-es leltárkönyv a kis kerek építményt hihető módon a keleti városfal belső oldalára lokalizálja, valószínű, hogy az általunk imént említett, Joseph Grossman-féle tervrajz, amelyen egy ilyen pincetér a bal oldalon található, nem az általunk keresett „catacumba”-t mutatja. Ha hihetünk Jankovichnak, a szóban forgó építményt 1825-ben bontották el.²⁵ Jó volna tudni, miért, s igaz-e az, hogy kőanyagából épült fel a püspöki udvart és a felső kertet elválasztó kerítésfal.

Visszatérve a faragványokhoz, 1813-ban tehát a szarkofágon és a tornác római sírkövén kívül még további hat faragványt őriztek a már elhagyatott volt préposti palota falában illetve környékén. Egy részüket azóta a szakirodalom már azonosította. Az épület kerti falában Györgyi Bodó Miklós prépost (1444-1472) személyéhez köthető, az 1470-es évekre datálható, korábban timpanonként, legújabbán ablak szemöldökdiszkeként meghatározott címeres faragványt, valamint egy másik, főpapi infulát mutató kőlapot, hasonlóképpen a Györgyi Bodók virágcokrot tartó kezét ábrázoló címerével.²⁶

Mindkét heraldikai díszítésű Györgyi-Bodó faragványról tudjuk, hogy az említett Jakosics gyűjtemény számára még 1804 előtt lerajzolták őket. Lövei Pál a gyűjteményt ismertető írásában további, részben elveszett, s általa joggal székesfehérvárinak tartott kőtöredékeket ábrázoló lapokat sorol fel, amelyek – leginkább a szignó és a lelőhely feltüntetésének hiánya, de a stílus miatt is – különböznek a Pápai János által készített, s minden bizonnyal a városfal külső részein, illetve a Budai kaputoronyba befalazott kövek

²⁴ Az 1792-es telekcsereéről rajzi felmérés is fennmaradt: OL S 11. Kam. térk. 1490. Nr. 1257. *Fényi* 1977. 139-140. 50. jegyzet; MOL Helytartótanácsi Levéltár C. 21. Acta Mens. Exp. 1779. jan-márc. Nr. 1466. S-betűjelzés felirata

²⁵ *Lövei* 1990. 8-11.;[*Jankovich*] *Tudományos Gyűjtemény* 1827. 46-47.; Lehetséges, hogy Pápai János rajzai is 1793-95 táján vagy ezt követően készültek? Lásd ugyanitt: 11. jegyzet.

²⁶ *Lövei – Engel* 1983. 1-7; *Lövei* 1990. 9.3. kép; *Papp* 2005. 28-31. XX. tábla 63. kép;

rajzaitól.²⁷ Mindezt azért is érdemes megemlíteni, mert igen valószínű, hogy az 1803-ban a préposti épületbe befalazott, majd onnan 1814-ben a Nemzeti Múzeumba szállított faragványok – részben legalábbis – megegyeznek az azonos kéz által rajzolt, kilenc középkori faragványt megörökítő sorozat darabjaival. Ebben a két Györgyi-Bodó címeres emlék mellett két Nagylucsei Orbán (fehérvári prépost -1474-1480) címerét tartalmazó kőtöredék (egyik ma is a Nemzeti Múzeum tulajdona) szerepel.²⁸

Két további elveszett sírkőtöredék képe olyan részleteket mutat, amelyek kapcsán újból felvethető a Majer 1813-as leírásában szereplő kövekkel való azonosítás kérdése. Így mindenekelőtt azt az általa 7.-ként felsorolt, erősen megcsonkított, egyházi öltözetű papi személyt ábrázoló darabot kell megemlíteni, amelyről a ciszter tanár azt írja, hogy liturgikus könyvet tart a kezében. A Jakosics gyűjtemény szóban forgó egyik rajza, a XVIII. kötet 47. lapján igen furcsa faragványt mutat (18. kép). Eltekintve attól, hogy a gyenge kezű mester nem tudta megoldani a nagy kapcsos könyvet tartó kéz megformálását, és nem lehet értelmezni a kar és a könyv alatti formákat sem (csat?), a legfurcsább az, hogy a kő megformált szegélye nem oldalt, hanem – mintegy félbevágva a figurát – alul jelentkezik. Ez a megoldás inkább egy római büszthöz illene, maga az öltözet, a könyv és a bojtos végű kesztyű azonban csak középkori ábrázolásokon elképzelhető. Esetében bizonyára nem sírkőfedlapról, hanem talán egy síremlék más helyzetű faragványáról (lunetta?) lehet szó. A bojtos végű kesztyű miatt bibliai személy vagy szent ábrázolására nem gondolhatunk.

²⁷ Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár, Collectae a P. Joseph Jakosics, XXXVII. kötet. Antiquitates. (régijelzet 16 J2) A kötetben összesen hét a Budai toronyba és a városfalba, kívül befalazott figurális rajz alatt szerepel „Joannes Papai” szignója. A láthatóan egy kéz által készített, léptéket is feltüntető tollrajzok között a Stibor-síremléken 1. lap kívül még egy feltehetően középkori, eddig közöletlen alakos töredék található: 25. lap (15. kép), a többi római kori: 3,5,11,27,63. Ehhez lásd még ugyanitt, a 11. jegyzetet.; *Lővei – Engel* 1983.; *Lővei* 1990. 7-11.; A már *Dercsényi* 1943. 58-59,102-103, 152. (89. tétel). által is közölt, bár tévesen attribuíált Stiborici I. Stibor vajda (+ 1414) vörös márvány síremléke a 18. század végén minden bizonnyal a külső városfalban volt. Azonosítása: *Engel – Lővei – Varga* 1983; *Engel – Lővei – Varga* 1984.; Később ugyanerről bővebben: *Lővei* 1999.; Nem lehetetlen, hogy ez a több töredékből álló, díszes faragvány ugyanaz, vagy egyike azoknak a vörös márvány reliefeknek, amelyeket Richard Pococke angol tudós már 1737-ben – római feliratos kövek mellett – látott a városfalban. *G. Györffy Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. (Idegen utazók mefigyelései)* Budapest, 1991.18, 72.

²⁸ Lásd ugyanitt, a 4-5. jegyzetet.; Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár, Collectae P. Joseph Jakosics, XXXVII. kötet. Antiquitates. (régijelzet 16J2) A Györgyi-Bodó címeres töredékek a 29. és a 43. lapon, a Nagylucsei címeres töredékek a 49, 53. lapon szerepelnek. Egy sírkő püspöki pástortbotot és bojtos párnacsücsköt mutató darabja a 41. lapon (16. kép), egy rombusz alakú mezőben Mátyás és Beatrix egyesített címere pedig az 59. lapon (17. kép) látható. Lásd *Lővei* 1990. 9-10. 3-5. kép

A töredéken látszik a férfi izmos nyaka, feje azonban sajnos már teljesen hiányzik. A rajz és a leírás megfeleltetése tehát továbbra is problematikus, hiszen az ún. papi öltözékkel is gondban vagyunk. Az azonosításnak ellentmond továbbá, hogy Majer ennél az általa 7.-ként felsorolt faragványnál valamiféle állatfiguráról is említést tesz, lehetséges azonban, hogy ez a szövegrész már egy másik töredékre vonatkozik. „Tertius est admodum truncatus: exhibit sacerdotum indutum apparamentis sacris, manibus librum lythurgicum tenentem; item aliquod animal, sed quale illud sit? Cum lapis truncatus sit, intelligi nequit, sicut et inscriptio legi.” Mindenesetre ez a leírás véleményünk szerint egy fokkal kevésbé nehezen egyeztethető össze a Jakosics-gyűjtemény furcsa, férfialakot ábrázoló rajzával, mint az ún. Katalin sírkövel. A könyv a női figurához problematikusabban kapcsolható, mint az oroszán. Ráadásul itt Majer – ellentétben a következő darabbal – nem említi, hogy ez a maradvány vörösmárványból készült volna.²⁹

Majer szövegét ismerve kétségessé válik a másik ismert, és nagy valószínűséggel a prépostsági templom déli oldalán feltárt Anjou-sírkápolnából származtatható, figurális szarkofágfedlap (19. kép) ebbe a csoportba sorolása is. „Primus exhibit speciem hominis, in qua caput, et e trunco corporis, pars inferior desideratur quidem; clare tamen dignosci potest clamys, et manui superinducta manica. Videtur elaboratus esse e marmor rubro; inscriptio resert characteris Gothicos; sed adeo jam oblitteratos, ut legi plane non possunt.” A prépostsági épület falába illesztett vörösmárvány sírkőtöredék (3.-ként említett) leírása ugyanis kéz fölé húzott kesztyűt (ruhajjat?) említ és régisége miatt olvashatatlan gótikus feliratot, de furcsa módon semmit sem szól a jellegzetes kardmarkolatról. A ruhagombra írt betűkről, amelyek még ma is könnyen felismerhetők, szintén nehéz elhinni, hogy gondot okoztak volna az iskolázott Majernek. Figyelembe véve továbbá, hogy a feltehetően királyalakos szarkofágfedlap a 19. század folyamán, egészen a millenniumi kiállításig Fehérváron maradt (majd 1936-ban újból visszatért), valószínű, hogy 1813-ban nem erről, hanem egy másik fej és láb nélküli törzset mutató vörös márvány sírkőről lehetett szó. A Jakosics gyűjtemény őriz ugyanis még egy rajzot (20. kép), amely összefüggésbe hozható egy középkori sírkövel. A rajta ábrázolt figurából csupán egy kisebb részlet maradt meg, amely behajlított bal karját és törzsének egy darabját mutatja, oldalt a szegély töredékével.

²⁹ Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár, Collectae P. Joseph Jacosics, XXXVII. kötet (rég. jelzet: 16 J2), 47. lap.; Az idézetet lásd Majer leírásában: MOL No. 24. 464.cs. Nátori iratok, Általános iratok 1814.29.; *Lővei* 1982. 201-202. ezt a leírást a Nagy Lajos leányának, Katalinnak tulajdonított szarkofágfedlappal (37. kép) azonosítja, úgy oldva fel az ellentmondást, hogy az említett könyvet egy felülről azóta már letört darabon képzeli el. Előkerülését még legújabb publikációjában is az 1803-as dátumhoz köti, amelyet mint a megtalálás időpontját említ. *Lővei* 2006. 110. I.30. tétel

A gyenge rajzból nem könnyű az öltözékre következtetni, az mindenestre látszik, hogy az alsó ruházatra egy nyitott köpeny borul, amelynek lehulló szegélye egy, az alak kezében tartott, hosszú tárgyhoz simul. A kis bojttal díszített kesztyűs kéz által tartott tárgy – úgy tűnik – nem csupán egy rúd, hanem egy három függőleges részre tagolt, felfelé keskenyedő nyél, csonkja némileg kiemelkedik a kő felső törésvonalából. A köpeny alatt mellmagasságban egy vízszintes sáv, illetve abból lelógó, vízszintesen redőzött és ívesen lehajló ruharészlet mutatkozik. Mindezt figyelembe véve leginkább egy főpap sírkövére gondolhatunk. A kis szegélyen egyébként írás nyoma éppúgy nem látszik, mint ahogyan az előző faragvány esetében sem, ennek ellenére itt a szöveggel való egyezés kézenfekvőbbnek látszik.³⁰ A két rajzon két különböző faragott kő részletét örökítették meg, sajnos nem elég pontosan. A gazdag ruharedők semmilyen összefüggés megállapítására nem alkalmasak, de felhívánk a figyelmet a mindkét faragványon megjelenő kis bojtra a kesztyűk sarkában. Ez az aprócska, de nyilván nem a rajz készítője által kitalált részlet arra figyelmeztet, hogy a két töredéknek szorosabb köze lehet egymáshoz.

Az északi kápolnák és a késő gótikus faragványok kérdéséhez jelentős adalékul szolgál az a tény, hogy a Jakosics gyűjtemény ismeretlen rajzolója a még álló épület egy faragott díszű támpillérét is lerajzolta (21. kép). Ha következtetésünk igaz, és – a szarkofágot, az 1783-ban (vagy 1784-ben) talált római feliratos márvány sírkövet, illetve a Majer által 8.-ként említett másik figurális római sírkövet kivéve – 1803-ban az akkor nemrég lebontott kápolnák középkori faragványait helyezték el a falakban, akkor elmondható, hogy ezek a késő gótikus töredékek kivétel nélkül a prépostsági templom északi oldaláról származnak, s a ma ismert Anjou síremlékek nem találhatók közöttük. Valószínűnek tartjuk, hogy 1814-ben ezek mindegyikét a Nemzeti Múzeumba szállították.³¹ Előkerülésükre sajnos nincs sok remény.

³⁰ MOL No.24. 464 cs. Nádori iratok, Általános iratok 1814.29.; Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár, Collectae a P. Joseph Jacosics. XXXVII. kötet, Antiquitates. (rég. jelzet: 16 J2) 45. lap; Bár azon a 9 rajzon, amelyek közé az itt említett is besorolható, semmi adat, így lépték sem szerepel, a szegélyek azonos mérete alapján ez a kő nem illik össze az ugyanott a 41. lapon bemutatott sírkősarokkal. A bojtos kesztyű és a bojtos párnacsücsök egyezései ellenére úgy tűnik, hogy az itteni faragvány kissé ferdén tartott, hosszú rúdját, illetve a másik töredéken a szegélyhez közelebb eső és egyenesen álló pásztorbotvégződést nemigen lehet egyetlen domborműves lapra helyezni. Lásd ugyanitt a 28. jegyzetet.; *Lővei* 1990.9, 5. kép.; A királyalagos szarkofágfedlapról *Dercsényi* 1943. 99-100. 124., 30. 83. kép; *Lővei* 1982. 183-194, 200-201. 107. kat. tétel. Az azonosítást Biczó Piroska korábban elfogadta, *Biczó* 2002. 164. 6. jegyzet, újabban azonban ő is megkérdőjelezi. *Biczó* 2001/a.;21.140. jegyzet. Külön köszönöm Biczó Piroskának, hogy közöletlen kéziratába betekintést nyerhettem.; Az Anjou-síremlékekről szóló, újabb munkájában *Lővei* már nem említi, hogy a szarkofágfedlap 1803 óta a kert falában volt, csak általánosságban szól a 19. századról. *Lővei* 2004.78.

Most, ennek fényében könnyű arra következtetni, hogy a tudós Jakosics József, akiről tudjuk, hogy nem csupán Jankovich Miklós barátja, de Milassin püspök gyóntatója is volt, hívta fel a főpap figyelmét a jeles régiségekre. Mivel a jelzetlen, szignó nélküli és más kéztől származó rajzokat – ide nem tartozó, egyéb dolgokról készített ábrákkal együtt – a gyűjteményes kötetben a Pápai-féle székesfehérvári rajzok közé illesztették, továbbá, hogy ezek is még biztosan az álló kápolnák idején, tehát mindenképpen 1800 előtt keletkeztek, a két sorozat között korban nem sok különbség lehet.³² Abból, hogy a 9 újabb lapon töredékes sírkövek (síremlékek?) szerepelnek, arra kell következtetnünk, hogy ezeket talán már korábban, a kápolnák 1750 előtti felújítása és átalakítása idején kihurcolhatták.³³ Persze azt sem lehet kizárni, hogy a második rajzoló éppen a kápolnák bontása idején tartózkodott Székesfehérváron, és (részben legalábbis) még álltak a falak, amikor az ép támpillérrel együtt a frissen szétszedett faragott töredékeket is megörökítette. Mindenesetre feltűnő, hogy – Pápaival ellentétben – kizárólag középkori darabokat választott. Ez arra utal, hogy Jakosics ki kívánta egészíteni gyűjteményét, illetve, hogy tudomása lehetett az általa ismert és méltányolt épületrészek bontásának tervéről, s még idejében dokumentálni kívánt bizonyos, fontosnak tartott részleteket.

Abban a kitüntetett figyelemben azonban, hogy az ugyan palotaként tovább már nem működő épület falába építették a szóban forgó faragványokat, már csak azután került sor, miután a püspöki palota építkezése során a prépostsági templom még fennálló északi épületrészeit sajnálatos módon teljesen lebontották. A faragott emlékek közül a 18. század végén természetesen a római emlékek álltak a legnagyobb becsben, mellettük Székesfehérváron elsősorban a személyekhez is köthető címeres töredékeket, valamint a felírt sírköveket tartották fontosnak megőrizni. Az egyszerű származású, ferences

³¹ Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár, Collectae a P. Joseph Jacosics. XXXVII. kötet, Antiquitates. (régijelzet 16J2) Az 57. lapon egy kváderekből épített, gótikus támpillér ferde lezárásának végén elhelyezett fiáléindítás alsó szakaszán furcsa, leginkább ördöghöz hasonló lényt látunk. A rajz a még álló egyik kápolna részletét mutatja. *Lővei* 1990.10.A Majer-féle leírás levéltári jelzetét lásd az előző jegyzetben.

³² *Érdy* 1868.54. 54. Az írásra Szentesi Edit hívta fel a figyelmemet.; A kápolnák 1800. évi lebontásáról 19. századi források szólnak. Elsősorban Simonyi Pál kanonok, aki 1817-ben a *Canonica Visitatio* jegyzőkönyvét olyannyira kibővítette, hogy benne a prépostsági templom történetét is megírta. *Simonyi* 1817.....??? A latin szöveg egy részletét, ahol a palota építésével kapcsolatban szerepel az 1800-as évszám, közli *Henszlmann* 1864.26.; Emellett lásd még *[Fejér] Tudományos Gyűjtemény* 1818. 6. 42.; *Koller* 1847.160.; *Szvorényi* 1851.423.; *Csapó* 1861. 20.; A külső városfalakba és a Budai kapuba épített faragványok szignált (Joannes Papai) rajzain helymegjelölés is szerepel. *Lővei* 1990. 8-9. már megállapította, hogy ezek a rajzok más kéztől származnak, így a készítés időpontja is különbözhet.

³³ A kápolnák barokk kori felújításáról az 1750. évi *Canonica visitatio*-t közli: *Baranyai* 1979. 47.

szerzetesből püspökké lett Milassin püspök régiségek iránti tiszteletét az a tény is tanúsítja, hogy palotájában komoly iparművészeti gyűjteményt hozott létre. A faragványok tekintetében a korszak hasonló törekvései közül gondoljunk csak a Szily János püspök kezdeményezésére fellendült szombathelyi mozgalomra, amelynek egyik eredménye a Jakosics által is ismert, 1791-ben Pesten megjelent Schönvisner-féle rézmetszetes kiadvány lett.³⁴ Szombathely azért is tűnik jó párhuzamnak, mert éppúgy, mint Székesfehérváron – a régi egyházi központokkal ellentétben – a püspökség intézményét ugyancsak Mária Terézia alapította 1777-ben. Egyfajta legitim egyházi hatalom megszerzése érdekében itt a szent király ősi kultuszára, ott viszont inkább a római s az azt követő ókeresztény múltból táplálkozó hagyományra támaszkodtak.

³⁴ Milassinról lásd: *Károly* 1896. I. 420-421.; *Somogyi* 1972. 125-129.; *Schoenvisner, Stephanus: Antiquitaten et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesem tempus libri novem.* Pestini, 1791. Szily Jánosról és az antik kultúra tiszteletéről Szombathelyen: *Géfin Gyula: A szombathelyi egyházmegye története I-II.* 1929.; *Cs. Dobrovits Dorottya: Piranesi.* Budapest, 1993.236-238.; *Sosztarics Ottó: Szily, Schönvisner és Savaria története.* In: Szily János (1735-1799) Szombathely első püspöke. Konferencia halálának 200. évfordulója alkalmából. Szombathely, 1999. szeptember 22. Katolikus Továbbképző Intézet. Szerk. Dobri Mária. Budapest, 1999.; *Bérczi László: A Sala Terrena falképei a szombathelyi püspöki palotában.* In: Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Évkönyve (1991-2001) 11. Szerk. Bardoly István – László Csaba. Budapest, 2002. 583-606.

Székesfehérvár polgárainak és vezető testületeinek érdeklődése az ősi koronázó és temetkező templom romjai iránt – egészen addig, amíg 1848-ban elő nem került III. Béla és felesége sírja – gyakorlatilag arra korlátozódott, hogy hasznos kőbányát láttak benne a fellendülő városi építkezések számára. Persze ez nem most kezdődött, hiszen az 1601-ben felrobbant és romossá vált hatalmas épületet folyamatosan hordták el, előbb a császári hadak, majd a törökök, 1688 után pedig a magyarokból és betelepülő németekből álló helyi lakosság. A kezdetben katonai felvonuló tér, „Parade Platz” helyén kialakuló Fazekas utca nagyjából az egykori prépostsági templom déli mellékhajóját foglalta el, illetve – mint az azóta eltelt időszakban kiderült – a különböző korú oldalkápolnákon túl itt, valamint a déli házsor területén helyezkedett el 13. század közepéig biztosan ezen a területen működő, az egész ország életében hatalmas jelentőséggel bíró prépostság épületegyüttese.

A város különböző pontjain előbukkanó faragott köveket gondolkodás nélkül újabb építkezések céljaira használták fel. Ezért is vált említésre, sőt dicséretre méltóvá egy korai eset, amikor is a Hazai Tudósítások egy vörösmárvány sírkőről adott hírt. 1806-ban a közeli csalapusztai uradalom árendása, Gulinger Gergely a templom déli oldalánál „új házat kezdvén építeni az említett Szentegyház oldaláig vitte falait, holott egy ölnyi hosszúságú, 2 lábnyi szélességű ép márvány köre akadott”. A vörösmárvány sírkő felirata Apollinarisról szól, akit Pál atya mellé helyeztek. A tulajdonos a követ – példa értékű módon – úgy falazta be házába, hogy a felirat kívülről látható maradjon. A helyszín valószínűleg azonosítható a Fő térre néző, jelenlegi Koronázó tér 4. számú épülettel.³⁵ Nem beszélve a gránit oszlopkőről, amelyek – ha

³⁵ Hazai Tudósítások 1806. 227-228, 236, 343.; Egy a püspökség és a város közötti 1792-es telekcserehez készült helyszínrajzról ismertek a déli házsor egykori tulajdonosai. OL S 11. Kamarai térképek 1490. Nr. 1257. 1 A sarkon lévő telek felirata: „Kulinger”. Bartos György kutatásai szerint azonban Gulinger Gergely 1803-ban a kelet felől szomszédos házat is megvette, s a felújítási adat minden bizonnyal erre az épületre vonatkozik. 1826-ig a tulajdonos a két házat együtt használta, ebben az évben pedig más-más vevőknek adta tovább. A mai Koronázó 4. számú épületet a 3-al egyetemben 1912-ben a Fejér Megyei Takarékpénztár számára Say Ferenc tervei szerint átalakították. A saroktelken (5. szám) ma álló áruház elődjét Deák Dávid építette 1910-ben, amikor ugyanerről a telekről még több más faragványt is a fehérvári múzeumba szállítottak. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, Leltárkönyvek, Törzskönyv II. 24-25, 49-50. tétel. A múzeumi leltárkönyveket az 1990-es évek elején – a prépostsági templomra vonatkozóan – Biczó Piroska jegyezte fel. Kéziratossá tette. Kéziratossá tette ezúton

fel is használták őket a 11. századi építkezések idején – mégiscsak római eredetűek, jelenleg ezt tarthatjuk a tágabban értelmezett prépostság területéről származó, legkorábban ismertett román kori faragványnak.

1808-ban elbontották a belvárost körítő várfal déli szakaszát. Sajnos semmilyen forrás nem említi, hogy akkor kerültek-e elő faragványok, s ha igen, mi lett a sorsuk. Félő, hogy nem más, mint 1815-ben, amikor is a püspöki telek végénél, az utcán folytatott ásás során megtalált, igen nagy mennyiségű faragott követ gyűjtöttek össze azért, hogy különböző építkezésekre eladják. A nagyobb méretű faragványokat azonban már a korábbi években is áruba bocsáthatták. Így került két hatalmas méretű, minden bizonnyal a prépostsági templomból származó, román kori fejezet (*XIX/2*, *XIX/4*) (22. kép) már 1806-1810 között (mivel a lábazati zónába építették be, inkább az első időkben) a gróf Schmeidegg Tamás által épített városi palotába (később Magyar Király, majd Velence Szálló). Bár „bástya” köveket kerestek, s közöttük valóban sok falazókö is lehetett, mégis elképesztő az a fájó és értelmetlen hiány, ami a írott forrásban fennmaradt mennyiségekben rejlik. Összeadva a számokat ugyanis az derül ki, hogy ekkor 95 öl (hozzávetőlegesen 300 db!) nagy méretű, s 84 öl (? db) ún. „aprókövet” ástak ki „a volt régi Szt. István templom omladéka és sánc köveiből...” Henszlmann révén azt is tudjuk, hogy ez a város által kezdeményezett akció az utcán történt, a püspöki telek végénél. Persze ha ez így volt, akkor a felbukkanó falak leginkább a Monostor bástya déli szakasza, legfeljebb a Mátyás szentély, de nem az általa említett román kori apszis maradványai lehettek. Mint ahogyan két évvel korábban ő maga is gondolta: „ama maradványok tehát, melyek 1815-ben a mai püspökség keleti vége mellett találtattak, csak a régiebb templomoknak a védfalakba befalazott, ... faragott kövei lehettek...”³⁶ Arról azonban, hogy

is köszönöm.; *Kolba* 1962-es írásában a sírkőlapon található betűk elemzése révén a 12-13. század fordulója körüli időkre datálja ; A helyes lokalizálás Lővei Páltól származik. *Engel* 1987. 631. 113. jegyzet.; Lásd még *Takács* 1988. 128. 27. jegyzet. A sírkövet ma a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi, ltsz. 60.268.C., de arra a kérdésre, hogy miként és melyik évben jutott oda, egyelőre nem tudjuk a választ. Annyi bizonyos, hogy 1827-ben már ott volt. *Biczó* 2002.163, 173. 3. jegyzet; *Biczó* 2001/a.20-21. 136. jegyzet

³⁶ 1808-ban egy vörösmárvány kövön egy kronosztikonos felirattal örökítették meg a lebontott bástyafal emlékét. Ezt az anyaga miatt nyilván középkorinak tartható és bizonyára a túloldalán hasznosított követ a 20. század elején Lauschmann Gyula még látta. *Lauschmann* III. 1995. Bartos György szerint elképzelhető, hogy ez azonos azzal a nagy méretű vörösmárvány táblával, amit a Budai kapu lebontása után helyeztek el a szemináriumi templom külső falán, ahol ma is látható.; *Szvorényi* 1851.430.; Székesfehérvár város levéltára, a Kamarási Hivatal iratai, számadási okmányok. 1815. február –október. Levéltári gyűjtés. In: Székesfehérvár rehabilitációs részletes rendezési terve. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, 1984. Adattár, V/19. Szabadság tér 10. 247/19-20.; Az 1815. évi ásással kapcsolatban Székesfehérvár, Káptalani levéltár, *Simonyi*: *Visitatio canonica...*1817. 134. az egykori szentély megtalálásáról tudósít.; *Henszlmann* 1864. 27.; *Henszlmann*

ez az utókor számára igencsak elszomorító „munka” még a következő években is folytatódott, két másik bejegyzés tudósít. Az egyik szerint „a püspöki palota melletti kövek «fejtegetésére» a város egy külön személyt alkalmazott, aki 1816-ban a kiásott kő négyszögöle után 2 forint, a föld elhordásáért 1 forint 12 krajcár napszámot kapott.” A másik adat a Tudományos Gyűjtemény 1818. évi kötetében olvasható: „mind a Fejérvári Magistratustól, mind a Püspöki hivataltól számos, szörnyű nagyságú, négy szögre faragott fejtő kövek is ásattattanak ki múlt esztendőben, ’s maiglan”.³⁷ Annak fényében tehát, hogy jelenleg mindkét szentély déli oldala szinte teljes mértékben, az alapozás aljáig hiányzik, nagyon valószínű, hogy ez a nagyobb területre is kiterjedő, csak 1815-ben mintegy 10 hónapon át tartó, és még 1818-ban is folytatódó, módszeres „bányászás” a forrásokban jelzett időszakhoz köthető. Megkockáztatható az a következtetés is, miszerint akkor ezek a falak éppen viszonylagos magasságukkal hívhatták fel magukra a figyelmet. Nagy szerencse, hogy nem haladtak nyugati irányban tovább, mert akkor az utcára eső, déli pillérlábazatok is áldozatul estek volna.

Faragványok és épületmaradványok az 1847-1848. évi kútúrás idején

1847 februárjában egy új artézi kút fúrásába kezdenek a püspökségtől délre húzódó Fazekas utcában, a városi lakosok jó ivóvízzel való ellátása érdekében. Szeptember elején falra bukkannak, s elkezdik szétszedni. Biczó Piroska feltételezése szerint a déli pillérsor maradványai és alatta a sávalap kerülhetett elő. Elképzelhető, hogy ekkor tűnik el teljesen a kelet felől számított 4. vagy 5. pilléralap (vagy mindkettő?), amelyeknek Henszlmann 14 évvel később már hült helyét találta.³⁸ Pauer János a későbbi püspök, aki mindvégig

1862. III. 356.

³⁷ A Magyar Király Szállóba beépített kövekről *Bibó* 1989.222-223.15.kép; Székesfehérvár, Városi Levéltár, Prot. sess. 1816. márc. 9. No. 508.; *Henszlmann* 1964. 27.; Közlés és idézet: *Kállay* 1988., [*Fejtő*] *Tudományos Gyűjtemény* 1818. 35.; Ugyanebben az évben „építették újjá az ún. Hosszú-hidat, amely a Kállómalom irányában, a Gaja-patakon volt...Alapjában irományokat helyeztek el (másukat a levéltárba tették). Az irományon az állt: «Emlékezet! Ezen ún. Hosszú Híd, építettett 1818-ik esztendőben, Szent István királyunk által ezelőtt 818 esztendővel föl építettett, s azután az ellenség által elpusztult Nagy Templom fundamentum kövei maradványibul.»” *Kállay* 1988. 400.

³⁸ *Demeter* 1999. 28.; *Henszlmann* 1864. 145, 156.; Az ásathoz lásd Henszlmann Imre összesítő alaprajzát. A székesfehérvári királyi templom 1848, 1862, 1874, és 1882-ben kiásott maradványainak térképe. KÖH Tervtár, ltsz. 7434.; Közli *Dercsényi* 1943. I. melléklet.; *Biczó* 2001/a. 25.

komoly érdeklődést tanúsított a prépostsági templom régiségei iránt, a királyi sírboltról már 1849-ben megjelentetett könyvében arról ír, hogy ásás közben a munkások „töredék-oszlopokra, és nagy kőtáblákra akadtak”.³⁹ Talán ezekről az oszlopokról szól Kállinger Izidor mérnök jelentése, akit a városi tanács a munkálatoknak útban lévő falak lerajzolásával, majd hozzáértők által történő kiszedésével bízott meg. Valószínűbb azonban, hogy a Kállinger jelentésében, 1848. május 5-i dátummal szereplő mondat: „...a furandó kut helyén az oszlop már kiszedett ugyan...” az egyik pillér alapozására vonatkozik.⁴⁰ Így érthetőbbé válna a nagy kőtáblák (a fennmaradt 12. századi pillérlábazatokkal máshol is összefüggő fehér mészkő táblák) jelenléte is.

Több szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bír egy a Székesfehérvári Püspöki Levéltárban őrzött ábrázolás (42. kép), amelynek egyik részlete szorosan ide kapcsolódik.⁴¹ A szóban forgó, 1862-ből származó építészeti vázlat: „b Helyiségen 1848' Évben feltalált Sirboltok” címen csupán a két királyi sírláda keresztmetszetét és alaprajzi elhelyezkedését mutatja (23. kép). A manuálé mellett bécsi lábban és hüvelykben megadott méretek is szerepelnek. A sírládák rajza – összehasonlítva Varsányi ismert régészeti rajzával – semmi újat nem mond, ami számunkra igazán érdekes, az a mellettük megjelenő, vastag falhoz csatlakozó falpillérek értékelhető részletességgel ábrázolt profilmegoldása. A sírokról tudjuk, hogy a déli mellékhajóban kerültek elő, de ha kétségeink lennének, a közölt helyszínrajz (24. kép) egyértelművé teszi a bemutatott részlet helyét. Ennél fogva bizton állíthatjuk, hogy itt a főhajót és a déli mellékhajót elválasztó pillérsor sávalapját vagy (valamilyen ismeretlen okból zárttá tett?) fölmenő falának ma már teljesen hiányzó szakaszát látjuk a 4. és 5. pillér mellékhajó felé eső boltozati falpilléreivel (25. kép). A falakat mindenhol kísérő, s feltehetően alapozási vagy lábazati kiugrást sejtető padka jelölése mindenestre inkább arra utal, hogy a járószint fölé emelkedő építészeti maradványokról lehet szó. A falpillér tagolása késő gótikus stílusú. Művészettörténeti elemzése nem tárgya dolgozatunknak, mégis megjegyezzük, hogy az ábrázolt profil nem illeszthető be a fennmaradt Mátyás kori emléanyagba. Elképzelhető, hogy a 15. század első felében megújított déli torony építkezésével egy időben a déli

³⁹ Pauer 1849. 2.

⁴⁰ Demeter 1999. 28.; Biczó 2001/a. 25, 158. jegyzet

⁴¹ Székesfehérvári Püspöki Levéltár, ltsz. nélkül. Mérete: 62,3 x 34,5 cm. Szígnó nélkül. Az összetekercselhető, alsó és felső végén fa merevítőkre erősített, lakkozott felületű, feliratokkal ellátott ceruzával, illetve színes vízfestékkel és fekete tintával készült rajzot Mózessy Gergely levéltáros jóvoltából ismerem, nagyon köszönöm neki. A rajzról bővebben lásd alább.

mellékhajó nyugati szakaszának boltozatát átépítették. Erre utal a templom déli falát kívülről megtámasztó két fennmaradt, hasonló korra keltezhető támpillér is.⁴²

A kis alaprajz a fal belső oldalát simának mutatja, holott itt kellett lenniük a 4. és 5. számú főhajópilléreknek, amelyeket minden bizonnyal ugyancsak 1848-ban távolíthattak el. Érdekes még az a 3. (négykaréjos) és 4. számú pillérek között látható átjáró is, amely bizonyára akkor készült, amikor III. Béla és felesége itt lévő sírját már nem tartották számon. Könnyen lehet, hogy ez a tény, miszerint a temetkezés már a középkorban feledésbe merült, volt az utókor nagy szerencséje a máig egyetlen biztosan azonosítható királysír felfedezésében.

Nem sokkal korábban, amikor Barkóczy László püspök a palota udvarán 1839-ben szintén artézi kutat fúratott, és ennek vizét egy csatornán keresztül délre vezette, bizonyára szintén királysírokat tárt fel, belőlük azonban sajnos csupán néhány adat és lelet maradt meg. Mindenesetre a szóban forgó kis rajz ezek alaprajzát és keresztmetszetét is ábrázolja (26. kép), így – amennyiben az 1862-es ábra készítője megbízható forrásra támaszkodott – tudni lehet, hogy a két szélső boltozott lehetett. Egy a Püspöki levéltárban újonnan előkerült leírásból pedig az is kiderül, hogy az egyik sír „tegamento ex albo marmore”, vagyis fehér márvánnyal fedett volt. Henszlmann 1864-ben a főhajóba, a 6. északi pillér elé helyezte ezeket a temetkezéseket.⁴³

⁴² Az 1848-ban megtalált sírokhoz lásd *Érdy* 1853. 43-44. Varsányi által a helyszínen készített rajzainak metszetes változatát.; Az ábrázolt falpillér profiljával kapcsolatban: *Dercsényi* 1943. 53, *Papp* 2005. 21-31, XX-XLVI. tábla. A rajzban megjelenített részletek építéstörténeti értelmezésében és régészeti összefüggéseinek tisztázásában Biczó Piroska segítségét külön is köszönöm.

⁴³ „A negyedik és ötödik eredeti pillér helyén (l. VII-ik és VI-ik tábl.)ma artézi kút áll vízmedenczével.” *Henszlmann* 1864.145.; Az említett, 1862-ben készült rajzon, a középső sávban, éppen az 1848-ban előkerült sírok fölött a rajzoló feltünteti az 1839-ben feldúlt sírládák vázlatos keresztmetszetét és alaprajzát is: „a. Helyiségen 1839 Évbén Feltalált Sírboltok”, itt azonban sajnos nem vesz fel további, az épületre vonatkozó részleteket. A bal oldali helyszínrajzon ez az a. betűjel nagyjából megegyezik a *Henszlmann* 1864. I. tábla által bejelölt sírok helyével, de figyelembe véve a püspöki palota elhelyezkedését, elképzelhető, hogy inkább az északi mellékhajóban voltak. A székesfehérvári Püspöki levéltár eddig ismeretlen leírása a 9/A. csomóban kereshető. *Antiquitates et pretiosa quaedam occasione effossionis ductus aquatura in area Residentia Episcopalis reperta sua serenitati Regni Palatino transponius* 1839. február 9. 147/1839.; Az 1838-1839-es sírokról lásd még *Koller* 1847.160.; *Henszlmann* 1864. Bevezetés 1., 2, 224. I. tábla; *Biczó* 2001/a. 24. 156-157. jegyzet

Már az artézi kút kiásása után, de még 1847-ben a helyszínen jár Varsányi János, aki a következő évben majd Érdy Jánossal együtt tárja fel és rajzolja le III. Béla és felesége, Antiochiai Anna sírját. Érkezése talán nem véletlen, értesíthették, de az sem kizárt, hogy más oka volt Fehérvárra utazni. Szép kis rajzot készített a Budai kapuról (27. kép). Ennek hátoldalán található a püspöki palota telkét és az utcán lévő artézi kutat ábrázoló, méreteket is feltüntető helyszíni vázlat (28. kép), melynek egy felnagyított részlete valószínűleg a négykaréjos pillér akkor felszínre bukkant maradványát mutatja. Ceruzával készített vázlatán nem könnyen bár, de felfedezhető a főhajó déli pillérsorának félig kiásott négykaréjos eleme. Ugyanez felbukkan majd az úgyszintén az ő nevéhez fűződő, s több változatban közölt Érdy-féle sírrajzon is. Teljes terjedelmében ezt a lábazatot azonban majd csak Henszlmann fogja feltárni 1862-ben.⁴⁴

Székesfehérvári tartózkodása alatt Varsányi különböző kőfaragványokat is lerajzol. Közöttük van az a kapuszárkő is, melyről csupán 50 éve derült ki, hogy a vértesszentkereszti bencés apátsági templom nyugati kapujához tartozik (29-30. kép). Az összekötött nyakú állatpáron álló, falsarokra helyezett, köpenyét maga előtt összefogó figura mögötti felületet mindkét oldalon gazdagon beborító, széles, kanyargó indából kinövő, felül rozettában végződő növényi ornamentals foglalja el. Dercsényi állításával szemben nem ásatásból került elő, hanem mint ahogyan Henszlmann 1876-os könyvében megjegyzi, az ismert vaddisznós faragványhoz hasonlóan, amelyet egy lakóház falából bontottak ki, ez is „egy korábbi leleményből származik.” Szentesi Edit feltételezi, hogy 1848-ban, a sírletekkel együtt

⁴⁴ A kisméretű rajzlap: KÖH Tervtár, ltsz. 7441. valójában a székesfehérvári Budai kaput ábrázolja. A szignált és datált kvalitásos ceruzarajzot először *Gerő László* közölte: Magyarországi várépítéset című munkájában. Budapest, 1955. 291. Újabban: *Siklósi* 1999. 173. ábra.; A rajz Rómer Flóris hagyatékából került a MOB-hoz, s a minket érdeklő oldalra ő írta rá utólag: „fehérvári kiásott alaprajz”.; A négykaréjos pillérről *Henszlmann* 1864. könyvében lásd a 138. oldalt és a VII. táblát. A csupán a közelmúlt óta tanulmányozható rajz hátoldala eddig nem volt ismert. A Budai kapu manuáléja kapcsán azonban már korábban is felmerült, hogy mérete, technikája és a feltüntetett méretrendszer alapján abba a székesfehérvári sorozatba illeszkedik, amelyben többek között a szarkofág és a vértesszentkereszti kő rajza is helyet kapott. Az ásatáson készített, színezett ceruzarajzokat a MNM Régészeti Adattárának Érdy-hagyatéka őrzi.; *Biczó* 2001/a. 25, 159. jegyzet; További rajzok és vízfestmények Varsányi ajándékaként, 1864-ben a MTA-hoz kerültek. *Szentesi* 1992.; *Szentesi* 2004. Kimondottan a püspöki kert kerítésfalát a faragványokkal ábrázoló vízfestményekről: *Szentesi* 1992. Kat. 59/b-c. 112-113.; *Szentesi* 2004. 183., 184-186. ábra; Varsányiról lásd még *Szentesi* 2000.

szállították a Nemzeti Múzeumba.⁴⁵ Ekkor ugyanis – a csontvázakkal és a sírokban talált tárgyakkal együtt – kőfaragványokat is vittek Pestre. „Több architekturai kőtöredéket hoztunk a Boldogasszony egyházából és Hunyady Mátyás kápolnájából.” Tudjuk, hogy köztük volt egy másik épületbe utólagosan beépített, török feliratú sírkő is. A vértesszentkereszti kő lapján szereplő december 9-i dátum mindenesetre arra utal, hogy Varsányi az akkor már javában folyó ásatás közben a város egy másik pontján szintén dolgozott. Számára az érdekes darabnak az egykori prépostsági templomhoz való tartozása bizonyára nem lehetett kérdéses. Az 1848-ban a Nemzeti Múzeumba érkező faragványokról egyébként sajnos semmit sem tudunk, pedig úgy látszik az északi oldal keleti végében a 19. század elejéig fennálló, akkor Mátyás sírkápolnájának tartott épület bontásából még ekkor is őriztek figyelemre méltó darabokat, olyanokat, amelyek 1803-ban nem kerültek beépítésre.⁴⁶

Varsányi szerencsére a püspöki palota kertjének hátsó, megemelt szakaszát övező várfal belső oldalába falazott kövek közül is megörökített néhányat. Nagy kár, hogy nem többet. Az egyik színezett vízfestményen egy római alakos sírkő töredéke mellett – in situ helyzetben, tehát a falban lévő állapotot rögzítve – a később Szakál Ernő által a szarkofág fedeléhez tartozóként meghatározott, stilizált növényi formát mutató faragvány látható (*M. ÁK.2*). (31-32. kép) A sarokdarabot úgy falazták be, hogy mindkét oldala látható volt. Ez a tény magyarázza, hogy ugyanennek a 11. századi töredéknek a hosszabbik, liliomot és keresztet ábrázoló oldala is szerepel a festményen.⁴⁷

⁴⁵ Varsányi rajza: *Szentesi* 1992. 111.; *Henszlmann* 1876. 57., 38. ábra; *Szentesi* 2004. 183-184. 187. ábra. A szóban forgó faragvány 1938-tól az 1970-es évek elejéig a székesfehérvári Romkert kőtárában volt látható *Dercsényi* 1943.71. tétel, 120-121, 145. 76. kép, ekkor azonban – a helyszínen előkerült párdarabjával együtt – beépítették a vértesszentkereszti apátsági templom rekonstruált nyugati kapuzatába. *A. Kozák Éva*: A vértesszentkereszti románkori templom feltárása. *Archaeológiai Értesítő*, 97. (1970) 279. 12. kép; *Sedlmayr János*: A vértesszentkereszti apátsági templom építészeti koncepciója. *Archaeológiai Értesítő* 97.(1970) 291-300. 6. kép; *Mezősiné Kozák Éva*: A vértesszentkereszti apátság. (Művészettörténet – műemlékvédelem) Budapest, 1993. 287., fényképekkel.

⁴⁶ Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár. A magyar nemzeti Múzeum kincs-és régiségosztályába ajándok és szerzemény útján 1840-ki április 11-ke óta begyűlt tárgyak jegyzőkönyve. Másolat. 1848. 59.;

⁴⁷ *Szentesi* 1992. 112-113.; *Szentesi* 2004.183. 184, 186. ábra; *Entz- Szakál* 1964. 215-220. 1,2,3, 13-14. Fig. A fedéltöredék egy másik, a rekonstrukcióban szereplő, hasonló funkciójú darabbal együtt jelenleg a Székesfehérvári Szent István Király Múzeum állandó kiállításán látható. *Tóth Sándor* 1994. újabb véleménye szerint a fedéltöredék sarokdarabja (akroterion) rómaiból történő átfaragásának időpontja a szarkofággal együtt a szentté avatás idejére, 1083 körüli időre tehető. 83-86. 22-23. kép. A datálást a szarkofág ereklyetartóként való felfogásához kapcsolódóan *Marosi Ernő* 2000. 324-325. elfogadja.

Egy későbbi, 1856-ból származó rajz (33. kép) tanúbizonysága szerint az említett faragványok – számos más töredékkal együtt – továbbra is ugyanebben a püspöki kert felé néző, belső várfalszakaszban voltak. Sajnos nem tudjuk, hogy számuk 1848 óta növekedett-e, vagy Varsányi elégedett-e meg csupán néhány, leginkább római emlékkal. A szóban forgó, Michael Haas által készített, szignált tollrajz 12 faragványt tartalmaz, 6 rómain és 6 középkorit.⁴⁸

A három román kori darab között szerepel a már említett fedéltöredék – Varsányinál jóval gyengébb és hiányosabb ábrázolása. A másik két, feltehetően párkányhoz tartozó faragvány szerencsére szintén fennmaradt. Ez utóbbiakon kéteres, összehurkolt kör alakzatokat alkotó indából kinövő s visszaforduló növényi formákat, balról ötujjú palmettát (XIX/8) (34. kép), jobbról liliomot (XIX/6) (35. kép) látunk. Nyomatott formában majd csak Henszlmann 1883-as könyvében szerepelnek először, ahol szó sem esik arról, hogy már régebb óta ismertek. Az eset figyelmeztetés abból a szempontból, hogy a Henszlmann által esetenként közölt faragványok nem feltétlenül kapcsolódnak bizonyos konkrét ásatásokhoz. Így sajnos provenienciájuk is bizonytalan. Legtöbbjük esetében ugyan nincs okunk kételkedni afelől, hogy a prépostsági templomból származnak, nem mondható azonban, hogy régészeti feltárás során, az épület romjai alól kerültek elő.⁴⁹ A két hasonló motívumkinccsel rendelkező, alsó sávjukban töredékes fogrovatsorral díszített, de nem összetartozó darab közül a 20. század első felében Marosi Arnoldnál és Dercsényinél csupán az egyik, a palmettás töredék szerepel. Ez azért is különös, mert egyik darab sem szerepelt a milleniumi kiállításon. A középkori szoboranyagot rendező Gerecze korábban még számításba vette és le is fényképezte őket, s nagy tanulmányában így, a két darabot hibásan összeillesztve (36. kép), pécsi emlékek analógiájaként hozza. Az ezredévi bemutatóról szóló ismertetésekben azonban nem esik szó róluk.⁵⁰

⁴⁸ A közöletlen és leltározatlan rajzot Szentesi Edit fedezte fel a bécsi Österreichische Bundesdenkmalamt archívumában (Planarchiv), 1990-ben. Négy évvel később, amikor D. Mezey Alice-vel együtt elkészítették a Central-Commission magyarországi vonatkozású anyagainak jegyzékét, ezt a rajzot már nem találták meg. A 25x 30 cm nagyságú tollrajz felirata: „Römische Grabsteine in Stuhlweißenburg im hofe der bisch. Residenz. Haas”. Szentesi 1992. 116. A rajz fénymásolatát mindkettőjüknek, a rá vonatkozó forrásadatokat és a datálást Szentesi Editnek külön köszönöm.

⁴⁹ Henszlmann 1883. 57-58., 5-6. ábra

A lap jobb szélén egymás alatt ábrázolt, vörösmárvány gótikus emlékek mind ismertek, a két felső a szakirodalom által leginkább Nagy Lajos királynak és leányának, az 1378-ban gyermekként meghalt Katalinnak tulajdonított szarkofágfedlap (37. kép), alattuk pedig a két meglévő közül az egyik vakmérműves díszítésű, minden bizonnyal szintén sírépítményhez tartozó pillér látható. 2002 óta, amikor is a prépostsági templom déli oldalán feltárt épületrész sírbetöltéseiből mindkét fedlap egy-egy szegélytöredéke előkerült, bizony állíthatjuk tehát, hogy a figurális alkotások a délen található Anjou sírkápolnából származnak.⁵¹ A vakmérműves díszítésű pillérrel kapcsolatban Lővei Pál meghatározónak tartja az 1960-as évek ásatásainak hasonló jellegű leletanyagát, s ebből következően fenntartja azt a véleményét, hogy a templom északi oldalának nyugati végében is léteznie kellett egy Anjou-kori, jórészt architektonikus elemekből kialakított, baldachinos sírépítménynek.⁵²

⁵⁰ Marosi A. 1930. 405.; Gerevich Tibor nagy összefoglaló művében egyik darabot sem említi, Gerevich 1938.; Dercsényi 1943. Az ötujjú palmettás fríztöredék nála a Kőtár 11. számú darabja. 112., 134, 43. kép; Gerecze 1897. 119. 128. ábra, 122.; Gerecze 1896. 234-237.;

⁵¹ Michael Haas egy Rudolf von Eitelbergerhez 1856. augusztus 18-án írt levelében szól arról a töredékes sírkőfedlapról, amelyen egy lovag figuráját véli felismerni, valamint a ruhaombrára írt betűkről is. Szentesi 1992/ b. 74. Első közlésük, megemlítve, hogy a püspöki kert falában vannak: Henszlmann 1864. 166. A szerző ebben az első ásatást követő munkájában karddal ábrázolt faragványon páncélt is vélt fölfedezni, az „INGOT” feliratot pedig „Mit Gott”-ra egészítette ki.; A feliratot „IN GOT”-nak olvassa 1875-ben, ahol már mindkét figurális emléket összefüggésbe hozza Nagy Lajos sírkápolnájával, amelyet ekkor még az északi oldalra lokalizál. Henszlmann 1875. I. 6.; Rajzok először 1883-as könyvében jelenik meg. Henszlmann 1883. 79. 17-18. ábra. Itt a királyalakos töredéket az említett betűk miatt egy német lovag sírkövének vélte, a lábait oroszlánon nyugtató töredéket – kis mérete miatt – pedig egyáltalán nem tartotta szarkofágfedlapnak.; A 2002-es ásatás ide vonatkozó eredményeiről: Biczó 2004. 52-55.; Lővei 2004. 80-81. 142, 146. kép. Itt említjük meg, hogy azóta – szerencsés módon – még két, az ún. Katalin-sírkőhöz tartozó töredék került elő. Az egyiket – más faragványokkal együtt – 2004 novemberében Szabó Zoltán székesfehérvári lakos bocsátotta a Szent István Király Múzeum rendelkezésére. A vörösmárványból készült, kisméretű: 36x55 cm, szegély nélkül 12,5, szegéllyel 15,5 cm vastag sarokdarabon, amely a szarkofágfedlap szegélyének profilozását mutatja, tehát minden bizonnyal hozzá tartozik, egy bojtos párnacsücsök látható. Megemlítve: Lővei 2006. 110.; A másik, súlyosan rongált vörösmárvány (38-39. kép) a Gaja pataknál álló, a városmajor közelében álló, egykori sörfőző malom összeomlott keleti falából esett ki 2005. augusztus 9-én. Mérete: 54x73 cm, vastagsága 12,5 cm. A 17. század végi malom javításából származik, s falba kerülése pontosan datálható. A szarkofágfedlap sima hátoldalát ugyanis a bejárat fölé helyezték, feliratos táblaként használták, amin az 1800-as évszám olvasható. A körvonalakból következően a figura törzsét vagy a falba helyezés előtt, vagy még korábban teljesen levésték a téglány alakú fedlapról. Bartos – Mentényi 2005. 13., 48, 66, 67. kép. A SZIKM állandó kiállításán látható részlettel történő azonosításban itt is a levéselt, egykor kiálló szegély nagysága, valamint az azonos szélességi (a hátsó sík belső szélessége 60 cm) és vastagsági méret játszott döntő szerepet.

A magas művészi színvonalú, Anjou-kori alkotások közül – összehasonlítva más, bizonyára létező székesfehérvári síremlékekkel (nem is beszélve Mátyáséról, amelyből ma egyetlen darab sem ismert), szerencsés módon – különösen sok megmaradt. Ennek okát egyelőre nem ismerjük, mindenesetre az biztos, hogy a törökök itt is szétverték a belső berendezést. Valószínű azonban, hogy a megrongált nagyobb darabok sem szóródtak teljesen szét, hiszen közülük több a várostól északnyugatra fekvő, körülhatárolható területről került elő. Ez a Gaja patak mentén még a 17. század végén épült, majd 1800-ban javított sörházi malom illetve a 18. század eleji sörfőzde környéke (Sörház tér) valamint a mögötte lévő, nagyobb telken fekvő ún. városmajor. Az újabb leletek közül innen származik a 49. jegyzetben felsorolt párnacsücsök, a Katalin-sírkő középső darabjaként azonosítható, levéselt felületű töredék (38-39. kép), valamint egy a Gaja-patakából 2005-ben kiemelt, a meglévőhöz nagyon hasonló nyílaskönyöklő-töredék. 1926-ban ehhez a helyhez nagyon közel, a csatorna partfalában találtak egy kannelurázott oszloptörzs töredéket.⁵³ Ezek ismeretében érdemes odafigyelni Henszlmann egy 1883. évi lábjegyzetére, amiben az olvasható, hogy „Pauer János püspök, amikor még csak püspöki titkár volt, e kődarabokat a város majorjában találta és, lelkes régész voltában, mostani helyükön befalaztatta.” Ez a megjegyzés a Nagy Lajos sírkápolnájáról szóló fejezetben három pontosan meghatározott vörösmárvány faragványra vonatkozik, melyek közül az egyik már látható az 1856-os Haas-féle rajzon. A vakmérnök pillérről van szó, illetve ennek – ezek szerint – 1883-ban már biztosan ismert párdarabjáról, továbbá a kannelurázott lábazati díszet hordozó nyílaskönyöklőről, amelyről később még szót ejtünk.⁵⁴ Megjegyezzük, hogy Haas a 78 cm magas pillér felülnézetét is lerajzolta, ami csak akkor volt lehetséges, ha a kő szabadon állt a fal előtt.

⁵² *Kralovánszky* 1982.; *Lővei* 1982. 101/ b-c. tétel. 192-193, 197., 31. tábla. 1856-os rajzunkon valószínűleg a c-vel jelzett kő látható. Abban az időben még csak ez a darab volt meg, hiszen amikor 1864-ben Henszlmann – a két szarkofágfedlap mellett megemlíti – nem szól párdarabjáról. *Henszlmann* 1864.166.; *Lővei* 2004. 84.

⁵³ A párnacsücsköt a tulajdonos – elmondása szerint – a Sörház tér 1. területéről gyűjtötte.; A vörösmárvány sírkő levéselt darabjához *Bartos-Mentényi* 2005. 13., 48, 66-67.kép; A területről lásd *Wüstinger József* várostérképét: Felső város rajzolatja,1826. Fejér Megyei Levéltár, W/2. (40. kép); Ez utóbbi, sajnos szintén erősen rongált és kopott vörösmárvány töredéket *Bartos György* fedezte fel a patak Sörfőző malom felőli oldalán, a vízben. 2005 augusztusában, a malom összedőlт keleti falából származó faragványokkal együtt szállították a Székesfehérvári Szent István Király Múzeum „ideiglenes???” kőraktárába, a Budai útra. *Bartos-Mentényi* 2005. 11, 14.; *Lővei* 1982. 198., 103 tétel

⁵⁴ *Henszlmann* 1883. 81, 19. ábra, 82, 1. jegyzet; *Lővei* 1982. 194,197. 100/a, 101/b-c. tétel

Az 1982-es székesfehérvári Anjou-kiállítás katalógusában Lővei Pál által a fentiekkel összefüggésbe hozott további darabok közül kettő úgyszintén a püspöki palota kertjéből származik, egy másik a román kori déli sírkápolnák területéről, egy további pedig a Táncsics Mihály u. 4. számú házból került elő. Kettő esetében csak általánosságban lehet a Romkert területét meghatározni, egy pedig – a királyalakos szarkofágfedlap (19. kép) fejéhez tartozó töredékekkel együtt – az 1936-1937-es ásatásokból származik. Míg a figurális síremlék esetében sajnos semmilyen adatot nem ismerünk arra vonatkozólag, hogy pontosan hol is találták, az említett pillérdarabnál a Mátyás-szentély közelebről nem lokalizált területe szerepel lelőhelyként.⁵⁵

Elmondhatjuk tehát, hogy a töredékek jó része vagy a városi fennhatóság alatt létrejött és hosszabb ideig számára hasznot hajtó malom és major egymás melletti épületeiből illetve környékükről, vagy az egykori prépostsági templomnak a püspökség telkétől szigorúan, fallal elválasztott déli, tehát a város tulajdonában lévő területéről származnak. Minden bizonnyal ide sorolhatjuk a hasonló anyagú és stílusú Anjou-sisakdísz is, amelyről Henszlmann 1864-ben azt írja, hogy „a városház udvarán régóta volt befalazva”.⁵⁶ Az alakos szarkofágfedlapok provenienciájáról egyelőre ugyan nem rendelkezünk biztos adatokkal, az a tény azonban, hogy a Katalin-sírkő két újabb darabját, a bojtos párnacsücsköt és a megcsonkított törzstöredéket is ugyanazon a helyen találták, hasonló eredet kérdését vetheti fel.

Korábban már említett kétségeinket a szarkofágfedlapok 1803-as előkerülésével kapcsolatban, megerősíti a tábla túloldalának 1800-as építési felirata (38. kép). Ha ez a roncsolt lap bizonyíthatóan hozzá tartozik az Anjou-kápolnába lokalizált szarkofágfedlaphoz, nem lehet azonos a Majer József által 1813-ban leírt, könyvet tartó pap figurájával. Ez azt jelenti, amit már korábban is gondoltunk, hogy az ún. Katalin sírkő nem szerepelt az 1803-ban a volt prépostsági épületbe befalazott darabok között. Ugyanez érvényesnek tűnik a királyalakos töredékre is.⁵⁷ Az ismertetett ábrázolások, az 1848-as Varsányi által készített vízfestmények és az 1856-os Haas-féle rajz összevetéséből arra lehet következtetni, hogy a három gótikus faragvány a püspökség hátsó kerítésfalába e két időpont között kerülhetett. Megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy éppen úgy, ahogyan a pusztán építészeti részleteket

⁵⁵ Lővei 1982. 192-198, 200-201.

⁵⁶ Henszlmann 1864. 167., rajzzal

⁵⁷ Az újabb darab cáfolja Lővei Pál feltételezését, miszerint a Majer által leírt, könyvet tartó papi figura, amellyel kapcsolatban valami meg nem határozható állat is szóba került, ezzel a szarkofágfedlappal lenne azonos, csak a felső, könyvet tartó darab már letört róla. Lővei 1982. 201-202. Lásd még ugyanitt 14-15., 29. jegyzet

mutató pillér vagy könyöklő elemek, a figurális darabok is Pauer János jóvoltából, s talán úgyszintén a városmajor környékéről (40. kép) jutottak a faragott régiségeket őrző, akkor már bizonyára hagyományos „kiállítóhelyként” számító kerítésfalba. Adódik ugyan még egy lehetőség, s bármennyire valószínűtlen, ezt sem szabad említés nélkül hagyni. A püspöki telken ugyanis éppen ezekben az években építkeztek, ekkor toldották meg a palota déli oldalát kelet felé. A mindössze két ablaktengely szélességű, új beforduló szárny emeletén alakították ki az id. Storno Ferenc által kifestett, s ma is eredeti állapotában meglévő kápolnát. Sokat adnánk azért, ha megtudhatnánk, milyen maradványokat bontottak el a részben éppen a főhajó nyugati szakaszát, részben pedig a nyugati építményt érintő alapozás során.⁵⁸

Mindez abból a szempontból érdekes, hogy ismét felveti az alakos sírkőtöredékek és az újabb időkben mindvégig az északi oldalkápolnába lokalizált, architektonikus jellegű faragványok lehetséges összetartozását, alátámasztva azzal a ténnyel, hogy ez utóbbiak nagy többsége a templom déli oldaláról, feltételezhetően a 2002-ben azonosított, Nagy Lajos király által az 1370-es évek végén alapított sírkápolnából szóródott szét. Ellentmond ennek Kralovánszky Alán 1969-es leletegyüttese, amely az északi oldal nyugati területéről, egy kirabolt sír betöltéséből került elő.⁵⁹ A művészettörténeti elemzés alapján ezek némelyike formailag és stílusát tekintve is összetartozik az általunk említett pillérekkel és nyíláskönyöklővel. Az ellentmondás feloldására csupán a kis töredékek és az összes körülmény újbóli részletes elemzése révén lesz majd esély, ami messze túlmutat jelen

⁵⁸ A Püspöki palota építéstörténete egyelőre feldolgozatlan, teljes tervanyaga hiányzik mind a Püspöki, mind a Megyei illetve a Városi Levéltárból. 2005-ben – teljesen váratlanul – a Heves Megyei Levéltárban (!) előkerült egy igen jó minőségű, színezett tervlap, amely egyértelműen a székesfehérvári Püspöki palotát ábrázolja (41. kép). Heves Megyei Levéltár XV-6/b/130. Érseki tervtár II.130/1-2. Egy színezett építészeti rajz szignó és datálás nélkül, külön lapon német nyelvű helyiségleírással. Utólag ráírva: „1800 körüli” A részletes földszinti és emeleti alaprajz mellett szerepel rajta az épület észak-déli irányú metszete, s ezen általánosságban véve ugyan, de bejelölték a bazilika alakatlan alapfalainak maradványait is. A déli szárny végének üres telkén olvasható felirat: „Lehrer Grund” (üres telek). Ezt építették be azután a 19. század közepe táján. A periódus-különbségre kevéssel korábban Smohay András már felhívta a figyelmünket. Varsányi 1847-es vázlatán még nem, *Henszlmann* 1864-ben közölt helyszínrajzán azonban már szerepel a szóban forgó bővítmény. I. tábla. A Püspöki palota dél felé néző homlokzatán, az architektúrában is határozottan érzékelhető ez a váltás, ami az ásatások révén szabaddá tett alapozásnál, dél felől nehezebben kivehető.

⁵⁹ *Henszlmann* 1864.166. már fölveti az összetartozást, amit 1883-ban megjelent könyvében megismétel. *Henszlmann* 1993. 79, 81. 19. ábra.; *Kralovánszky* 1982. 170-171.; *Lővei* 1982. 199-200.; Lásd még: *Szakál* 1982.; A székesfehérvári Csók István Képtárban, 2000-ben a prépostsági templom középkori faragványaiból rendezett: *Basilica grandis et famosa* kiállításon a vörösmárványból készült architektonikus elemek Buzás Gergely által elgondolt, új rekonstrukciós összeállítása volt látható. Publikációjára még nem került sor. Erről röviden: *Mentényi – Bartos* 2000. 45. ; *Lővei* 2004. 84-85.

illetékességünk határain. Célunk csak az volt, hogy felhívjuk a figyelmet egy eddig talán kevésbé ismert összefüggés-sorra.

Faragványok két díszes kivitelű rajzon, 1862

2006-ban a Székesfehérvári Püspöki Levéltárban váratlanul előkerült annak a díszes kiállítású, összetekercselhető rajznak a párdarabja (43. kép), amelyről az 1848-as leletek kapcsán már szó esett (42. kép). Ezen a lapon javarészt régóta jól ismert középkori faragványok ábrázolásával találkozunk. Külalakját és technikáját tekintve megegyezik azzal a korábban már említett, másik munkával, amellyel minden bizonnyal azonos megfontolásból jött létre.⁶⁰ Ezért indokolt, hogy együttesen foglalkozzunk velük. A lakkal bevont ceruzarajzokat mindkét esetben díszesen esztergált s aranyozott falécek közé erősítették úgy, hogy össze lehessen tekerni őket. Archaizáló megjelenésükkel nyilván tudatosan antik, illetve középkori tekercek utánzására törekedtek, tehát egyértelműen valamiféle reprezentatív céllal készültek.

Az újabb rajz felirata: „Székesfehérvárott 1862. május 13-kán kiásott kövek.” A kiterített állapotú lap két – egyértelműen utólag összeillesztett – felén némiképp más-más, de szabályos elrendezésben összesen 12 faragványt örökítettek meg.

Közülük a bal oldalon lévő 8 kő közül 3 nem szerepelt az 1856-os tollrajzon. Itt három egymás alatti sorban – balról jobbra haladva – a királyalakos szarkofágfedlap törzstörődékét, egy kúszóleveles, gótikus fiálé darabját (44. kép)⁶¹ és egy már ismert, román kori ornamentikát hordozó, vízszintes helyzetű faragványt látunk (*XIX/8*, *XIX/6*) (45. kép). Míg Haas Mihály rajzán – a valóságnak megfelelően – két önálló töredék jelent meg, ennek készítője a két hasonló, egy szerkezethez tartozó, törésvonalban mégsem illeszkedő párkányelemet úgy kapcsolta össze, hogy bizonyos részleteket, például a liliosos kő bal

⁶⁰ Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, ltsz. nélkül.; Az ábrázolások felhasználásának lehetőségéért, továbbá a digitális felvételekért, s általában a jó szakmai együttműködés valamint a szívélyes fogadtatásért hálás köszönet illeti Mózessy Gergelyt és Smohay Andrást. Az újabb rajz 2006-os előkerülése Smohay András érdeme.

⁶¹ Ez a késő gótikus építészeti töredék 1856 és 1862 között kerülhetett a püspöki kert hátsó falába. Nem szerepel a Papp Szilárd által publikáltak között. *Papp* 2005. 28-31, 63-115. ábra

szélén induló motívumot vagy az alsó szegély töredékes, sakktáblaszerű fogrovdíszét teljesen figyelmen kívül hagyta.⁶²

Következésképpen tovább haladva, a bal oldal középső sorában két faragott kő rajza szerepel. Ezek szintén jó ismerőseink, balra az északi oldalon álló Anjou-sírkápolnához tartozó, vörösmárvány nyílaskönyöklő töredékét (44. kép) látjuk,⁶³ jobbra pedig a már Varsányi által is lerajzolt, később a szarkofág fedlapjához tartozónak vélt, hosszabb oldalán egyébként szintén lilium formát mutató sarokelemet (46. kép). Az ábrázolás sok részletében különbözik a meglévő darabtól. Ilyen mindenekelőtt szabályos vízszintes, felső lezárása. Teljesen hiányzik továbbá a kereszt, amit Varsányi korábban pontosan visszaadott, helyette a bal felső sarokban ívesen tagolt levélforma figyelhető meg. A rövidülésben ábrázolt, kisebb felületen a hosszúkás, stilizált növény felismerhető, de a valósággal szemben a forma itt félköríves fülkében helyezkedik el. A liliumot mutató hosszoldalhoz hasonlóan, a kő ebből a nézetből is teljes magasságában ép, míg a valóságban a faragvány és a motívumok felső szakasza törött, hiányos. Akroterion jellegét az alkotó egyáltalán nem ismerte fel. Mindennek ellenére nem valószínű, hogy a rajz egy másik faragványról készült, inkább arról lehet szó, hogy a 19. századi mester gondolatban – és az előtte fekvő lapon is – „kiegészítette” az általa látottakat.⁶⁴

Ugyanezen az oldalon, a legalsó sorban a följebb már bőségesen tárgyalt, a szakirodalom által régóta Nagy Lajos király leánya, a 8 évesen meghalt (1378) Katalin személyéhez társított szarkofágfedlap ismert alsó darabját örökítették meg (47. kép). Mellette középen az ún. vértesszentkeresztű kő egy kissé hiányosnak tűnő képe található (48. kép). A rajzoló a 14 évvel korábbi Varsányi-féle manuáléhoz hasonlóan szintén alig hagy helyet a

⁶² *Henszlmann* 1883. 58. 5-6. ábrán a két töredéket még hitelesen ábrázolta, összeillesztésük azonban később másnak is eszébe jutott. *Gerecze* 1897. 119, 128. ábra, 122. Az általa közölt, hibásan összeragasztott két faragvány fényképe megtalálható a KÖH Fotótárának pozitívjai között, lemezszám MOB: 3684 (159259. neg.). A felvételt – több más székesfehérvári faragványával együtt – *Gerecze* készíthette, annak ellenére, hogy ez a felvétel nem szerepel a fényképhagyatékáról kiadott könyvben. *Bakó* 1993. Fényképlista, 464- 473. tétel, fotókkal.

⁶³ Ez a darab először ezen a rajzon látható, Haas Mihály minden bizonnyal azért nem ábrázolta, mert 1856-ban még nem ismerte, illetve nem volt a püspöki kert falában. Itt való szerepeltetése is igazolja, hogy nem lehetett ásatási lelet, hanem amiként *Henszlmann* írta, Pauer János hozta ide a városmajorból. *Henszlmann* 1864. Bevezetés 2. *Henszlmann* 1883. 81. 19. ábra, 82. 1. jegyzet; *Lóvei* 1982. 194. 31. ábra. Az Anjou-kori vörösmárvány faragványtöredékekről lásd ugyanitt, 12-16.

⁶⁴ A szarkofágfedlap töredéke Varsányi illetve Haas rajzán is megjelenik. Ez utóbbiakhoz lásd ugyanitt: 24-24, 28-29.

figura lábai alatt a meglévő faragványon olyannyira jellegzetes, megkötött nyakú állatpárnak. Egyébként az ornamentális háttér itt mindkét oldalon kidolgozott, és úgy tűnik, a felvétel enyhén oldalnézetből történt. Az a tény, hogy a kapuzat külső bélletrétegeként faragott kötömb hátsó síkját mindkét mester másként mutatja be, továbbá, hogy az állatok testét illetve a faragvány alsó síkjának erős egyenetlenségét egyikük sem ábrázolja, arra utal, hogy a rajz befalazott állapotban készült, és valamilyen okból a kő alja nem volt látható. Részben ezért, részben pedig amiatt, hogy a figurális sarokelem egy olyan sorozat részeként jelenik meg itt, amelynek legtöbb darabja 1856-ban is a püspökkert kerítésfalában volt, ki kell zárunk annak lehetőségét, hogy 1848-ban a Nemzeti Múzeumba szállították.⁶⁵ Feltehetően 1862-ben, az ásatást követően küldték fel több más, a falazatból kibontott s a feltárások során előkerült faragvánnyal együtt.⁶⁶

Végül a bal oldali alsó sor jobb szélén az úgyszintén az Anjouk építkezéséhez tartozó, nagyobb méretű vörösmárvány pillértöredék (49. kép) látható, nyilvánvalóan ugyanaz, amelyikről korábban már szó esett. Az a tény, hogy a két ismert, azonos darab közül itt szintén csupán az egyik (ugyanaz, amelyik 1856-ban is) szerepel, arra utal, hogy párdarabját ekkor még nem találták meg vagy legalábbis nem szállították a püspökségre.⁶⁷

A kiterített lap jobb oldalán csupa olyan darabot örökítettek meg, amelyet Haas Mihály 1856. évi munkáján még nem figyelhettünk meg. Itt 4 faragvány rajzát helyezték el úgy, hogy nagyjából kitöltse a rendelkezésre álló helyet. Legfelül a mi tagadás, első

⁶⁵ Szentesi 2004.184.; Az a tény, hogy Haas hat évvel ezelőtti rajzán miért nem szerepel a szóban forgó, igencsak jellegzetes darab, több magyarázat is lehetséges. *Henszlmann*tól, aki elsőként közölte: 1876. 57. 38. ábra, tudjuk, hogy már korábban ismert volt, és – tekintettel az 1848-as állapottal való megegyezésekre – feltételezhető, hogy 1862-ben még mindig ugyanazon a helyen őrizték. S bár nem lehet kizárni annak lehetőségét sem, hogy ez valahol a város egy másik pontján volt, mégsem tűnik valószínűnek. Inkább csak arról lehet szó, hogy távolabb a római feliratos sírkövektől, az egykori várfal egy másik szakaszán falazták be, vagy még inkább egy lakóház külső falában volt, s így elkerülte Haas figyelmét. A faragványról lásd még ugyanitt: 23-23, 32-33, 35. 45. jegyzet

⁶⁶ MNM, Érem-és Régiségtár, gyarapodási napló, 1861-től 1865-ig. 59-60. 1862. november 18. 119. tétel. Az egyenként felsorolt nagyobb faragványok közül vagy a 3. számúval lehet azonosítani, amely a „hosszas négyszegű kőtábla faragvánnyal” címet viseli, vagy a 8. szám alatt egyenként fel sem sorolt „különféle kőtöredékek” elnevezés alatt szerepelt. Mindenesetre az a tény, hogy *Henszlmann* 1876. 57. 38. ábrája a sarokdarabot már teljes magasságában mutatja, arra vall, hogy a követ időközben kibontották korábbi helyéről. Nagyon valószínű, hogy az 1876-os könyv ábráit képező rajzok – a többi itt közölt darabdal együtt – már a Nemzeti Múzeumban készültek.

⁶⁷ A másik vörösmárvány pillérdarabról, amit szintén Pauer vitetett a püspöki kertbe, *Henszlmann* 1883-as könyvében 82. már szó esik, tehát a két időpont között vált ismertté. Lásd ugyanitt 14-16, 26, 52-53. jegyzet

pillantásra nehezen felismerhető, de az emlékanyagban fontos szerepet játszó, nagy méretű 12. századi pillérfejezetek egyikét (50. ép) látjuk, fekvő helyzetben. (*MNG 1001*) A rajzoló valószínűleg egy uszonyos hal képét ismerte fel rajta, s ezért – félreértve egykori funkcióját – vízszintesen állította be. A sarokra komponált, egymás felé forduló állatpár szinte teljesen hiányzó fejeit halfaroknak látta, szárnyukat és hátracsapott farkukat pedig uszonynak. A sajnos eléggé töredékes kő – figyelembe véve a bizonyára az akantuszából eredő, de teljesen megváltoztatott háttér hálós rendszerű, növényi díszét a letört dudorokkal – mégis egyértelműen azonosítható. Jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításán található.

A félreismert pillérfő építészeti szerepére azonban Henszlmann hamarosan rájött, hiszen az ásatás után a Nemzeti Múzeumba beküldött kőfaragványok között már két „oszlop fej” volt. Ezek felől pedig nem lehet kétségünk, hiszen két évvel később megjelent könyvében rajzukat is közli: egyikük egy szerinte hattyúkkal (ma inkább sárkányokkal) díszített féloszlopfej, amelyről mindjárt szót ejtünk, másikuk pedig a mi ún. baziliskuszos fejezetünk. A faragványt 1939-ben – nagyszámú máshonnan begyűjtött kőtöredékekkel együtt – átadták a Szépművészeti Múzeumnak, ahonnan azután 1973-ban az újonnan helyreállított egykori királyi palotában berendezkedő Magyar Nemzeti Galériába került.⁶⁸

Az 1862-es évszámú rajzon az ún. hattyús féloszlopfejt (51. kép) is ábrázolták. (*XIX/36*) Róla az előzőleg ismertetett faragvány kapcsán már szoltunk, tudjuk, hogy vele együtt 1862. november 18-án vitték a Nemzeti Múzeumba, Budapestre. Későbbi sorsa azonban másképp alakult. 1936 novemberében – egy nagyobb mértékű gyűjteményrendezési folyamatba illeszkedve – több más a prépostsági templomból származó, s régóta itt lévő darabbal együtt visszakerült Székesfehérvárra. Ebben az a törekvés is szerepet játszott, hogy Szent István halálának közelgő 900. évfordulója alkalmából a város új bemutatási lehetőséget

⁶⁸ MNM, Érem-és Régiségtár, gyarapodási napló 1861- 1865. 59. 119. tétel, 1862. november 18. 1. szám: „Oszlop fejek 2 db”.; *Henszlmann* 1864.136-138, ábra:136.; A Nemzeti Múzeumtól a Szépművészeti Múzeumnak 1939-ben átadott 122 db kőfaragványról készített listában (MNM Történeti Adattár, az Érem-és Régiségtár iktatott levelezése: 287/1939) a szóban forgó pillérfejezet 107-es számmal, származási hely megnevezése nélkül szerepel: „Basilisk oszlopfej, román j.n. homokkő”. A lista másolatát Biczó Piroskának köszönöm.; A Magyar Nemzeti Galériában tudomásunk szerint nincs lista az átvett köemlékekről. Az átadásról lásd *Biczó* 2002. 170-171. A faragvánnyal legutóbb Tóth Sándor foglalkozott, aki 1100-1150 közé keltezte. *Tóth S.* 1994. I-45. Pillérfőtöredék állatpárral és növényi dísszel. 102-103.; A faragvány a Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításán az 1001. számmal szerepel.; Egy újabb, még kéziratban lévő tanulmányában az összes ismert (6 db) nagyméretű, 12. századi székesfehérvári pillérfő elemzését és alapos stílus-összehasonlító vizsgálatát elvégezte. *Tóth S.* 2006. 1-5. Kéziratának átengedését ezúton is köszönöm.

kívánt teremteni számukra.⁶⁹ A faragványt Henszlmann Imre már 1864-es könyvében igyekezett pontosan elhelyezni, mégpedig a déli mellékhajónak a négykaréjos (3.) pillérrel szemközti oldalára. Ebben segítségére volt, hogy a feltárt főhajópillérek közül egyedül ehhez tartozhatott féloszlopos megoldás. A kisebb méretkülönbségektől eltekintve, ami az egykori féloszlop sudarasodását figyelembe véve, kiküszöbölhető, javaslata máig érvényesnek tűnik.⁷⁰

Nagyon nagy kár, hogy a rajzon látható két további kő már nincs meg. Elképzelhető, hogy még előkerülésük évében elvesztek, vagy ellopták őket, hiszen soha többet nem esik szó róluk. Egyikük román kori íves faragvány lehetett, amelyen sima háttér előtt állatküzdő jelenete látható (52. kép). Egy szinte teljes egészében ábrázolt, furcsa, négy lábú, patás, de hüllőfejű állat harap egy másik állat valamely, csak kis részletében a kő felületére eső testrészébe, elképzelhető, hogy a fejébe. Az oldalsó vonalak szabályossága arra utalhat, hogy itt már csatlakozó síkok lehettek, tehát egy áthidaló (archivolt) teljes eleméről van szó. Amennyire egyáltalán megítélhető, ezen a darabon egy a 12. századi székesfehérvári emlékanyagban eddig ismeretlen stílusréteg jelentkezik.

A másik, s egyben utolsó rajz egy vízszintes helyzetű faragványt mutat, amely több szempontból különleges. Két szárnyas angyal tart egy közepén elhelyezett koszorút, amelyben egy elmosódott címerábrázolás fölé főpapi főveg vagy korona (?) került (53. kép). A jobb oldalán letört darab akár sírípítmény, akár ajtószemöldök része is lehetett. Megmaradt alsó szegélydísze azonban nem hagy kétséget afelől, hogy egy a fehérvári emlékanyagból eddig teljesen hiányzó, reneszánsz emlékekkel van dolgunk. Ezért elvesztése különösen fájó ténynek számít.⁷¹

Végül a rajzon szereplő kövek felméréséről összességében elmondható, hogy ahol tehette, készítője élt a kiegészítés lehetőségével. Így mindenekelőtt a román kori indába írt palmetta-és liliomdíszes fríz esetében, ahol is a felismert stílus-és szerkezeti összefüggés

⁶⁹ Lásd ugyanitt az előző jegyzetet.; SZIKM, Adattár. Múzeumtörténet, 1936-1938.; A Nemzeti Múzeumból Székesfehérvárra - ideiglenes letétként visszaküldött - 10 tétel (faragványok és mozaik) átvételi elismervényét a Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület igazgatója, Marosi Arnold 1936. november 24-én írta alá.; *Biczó* 2002.170-171.

⁷⁰ *Henszlmann* 1864.136-138.; *Dercsényi* 1943. 44. tétel, 116, 132. 38. kép.; A 12. század első felére keltezhető faragvány ilyen jellegű összefüggéseit Tóth Sándor ma is elfogadhatónak tartja. *Tóth S.* 2006. 3. 215. jegyzet

⁷¹ A faragvány értelmezését Tóth Sándornak köszönöm, aki papi főveget lát a címer fölött. A rajz ismeretében helyére kerülnek Henszlmann korábbi megjegyzései is, amelyek a szóban forgó kövek előkerülésekor – a felsoroltak között – egy eddig ismeretlen darabra vonatkozhatnak. *Henszlmann* 1864. Bevezetés 2. „párkányzat töredék”, *Henszlmann* 1862. I. 330. „...találtak olyan építészeti faragványokat is, melyek Róbert koránál újabb stílusban készítették, melyeket talán Mátyás újjáépítésének kell tulajdonítanunk.” Ugyanez közölve *Henszlmann* 1864. 29.

örömében, feláldozva a valóságot, a két önálló faragványt úgy szerkesztette egybe, hogy a zavaró részleteket egyszerűen elhagyta. A vértesszentkereszti kő kapcsán már elmondtuk, hogy minden bizonnyal befalazott állapotban rajzolták le. Valószínűleg ez a helyzet a szarkofágfedlap saroktöredékével (*M.ÁK.* 2) is, amelyről Varsányi János 14 évvel korábbi festménye alapján már tudjuk, hogy valamilyen falsarkon, fejjel lefelé építették be a kerítésfalba. Az 1962-ben dolgozó mester – nyilván azért, hogy jobban láthassák – gondolatban tehát megfordította. A lilium és az oldalsó növénydísz az irányt tényleg kijelölte. Mivel azonban a töredékes felső (a falban alsó) záródás vagy nem tetszett neki, vagy úgy vélte, hogy a hiányzó részt a fal eltakarja, a felső síkot vízszintesnek ábrázolta. Bizonyára a szabályosság kedvéért cselekedett így. Érdekes, hogy a keresztet már Haas, aki egyébként szintén megfordította a követ, sem ismerte fel, későbbi rajzolónk azonban a félreértett forma helyett, a felső sarokba egy konkrét levéldísz „rekonstruált”.

Ami pedig a faragványok egykori, valós elrendezését illeti, az igazi kerítésfalat egyedül Varsányi egyik kis festménye mutatja, az, ahol a fordított szarkofágfedlap egy római sírkő mellett jelenik meg. Haas valószínűleg korszak szerint csoportosítva rajzolta le a töredékeket, így kerültek a római sírkövek nagyjából a lap elejének számító bal oldalra. Lehetséges, hogy a szarkofágfedlapot ő még rómainak vélte, a palmetta-és liliumdíszes fríz két darabja tehát legalul kapott helyet. A gótikus darabokat pedig szépen egymás alá illesztette a jobb szélén.⁷² Egészen más sorrendet követ az 1862-es rajz készítője. Teljesen elhagyja a római kori emlékeket, feltüntet viszont más töredékeket. A választott megoldás semmiképpen sem lehet véletlen.

Ezen a ponton vissza kell azonban térnünk egy – bizonyos részletei kapcsán – korábban már ismertetett rajzhoz (42. kép), amely ugyancsak 1862-ben készült, s amely díszes külalakját tekintve mondhatni ikertestvére az iméntinek.⁷³ A kihajtogatott lap jobb oldalát 14 db kőfaragvány ceruzarajza tölti ki (54. kép). A fölöttük olvasható felirat így szól: „d. Helyiségen 1862 Évbén Feltalált mosaik és ide Rajzolt Kövek”. Az említett mozaik nem szerepel az ábrázolások között, a kövekről pedig – szemben a másik rajz időközben nagy karriert befutó darabjaival – megállapíthatjuk, hogy sajnos ma már nincsenek meg, legalábbis mindegyik általunk ismert gyűjteményből hiányoznak. A szinte teljes egészében 14-15. századi gótikus együttesben számos körtetagos borda található, de előfordul íves,

⁷² A Varsányi akvarellt lásd: *Szentesi* 1992. 59/b. tétel, 112-113.; *Szentesi* 2004. 184. ábra; A Haas-féle rajzzal kapcsolatban lásd ugyanitt a 48. jegyzetet.

⁷³ Lásd ugyanitt a 41. jegyzetet

mérműves töredék, erőteljesen tagolt nyíláskeret rétegekőve, gazdagon díszített késő gótikus baldachin részlet és sokszögű pillérhez tartozó falpillér-fejezet, ún. púpos leveleket mutató, keretelt darab (55. kép), de még csigalépcső-elem is.

Közöttük mindössze egyetlen román kori forma van (56. kép). A bemutatott alsó sík alapján egykor oszlophoz csatlakozó kehelyfejezetet körben (azt nem tudjuk, hogy szabadon álló volt-e vagy falsíkhhoz illeszkedett) egy erőteljesebb középérből kétoldalt kihajló levelű növényi motívumokkal, 11 ujjú palmettával díszítették. Az álló helyzetű növények összeérő levélujjai között jellegzetes, rombusz alakú mélyedések, furatok alakulnak ki. Felső síkja töredékes, félköríves keresztmetszetűnek látszó nyaktagja barázdált alakzatokat mutat, amelyek leginkább nem teljesen szimmetrikusan egymás mellé helyezett, húsos kis levelekhez hasonlítanak.⁷⁴

Az „d.”-vel jelölt pontot azonosíthatjuk a lap bal oldali helyszínrajzában (24., 42. kép). Eszerint arról a telekről van szó, amelyen ma a zsidó szeretetotthonnak épült ház áll a prépostsági templom délkeleti oldalán.⁷⁵ Annak érdekében, hogy értelmezni lehessen a két 1862-es rajzot, s tisztázódjon, miképpen is zajlottak itt az események, egy kis kitérőt kell tennünk. A könnyebbség kedvéért nevezzük a helyszínrajzot és az előzményeket is bemutató rajzot 1-es, a másik, pusztán kőfaragványokat ábrázoló pedig 2-es számúnak.

Faragványok egy építkezés kapcsán, 1862. Szász Ferenc és Pauer János

A történet felderítésének kiindulópontjaként rögtön elmondható, hogy a megjelölt telken a 19. században nem folyt régészeti munka, de a 2-es számú lap (43. kép) felirata szerint 1862. május 13-án lerajzolt kövek egyik csoportja sem tekinthető régészeti leletnek, hiszen Henszlmann első ásatására csupán szeptember 15-től kezdődően került sor.⁷⁶ A templom déli oldalának feltárásáról írt munkájában Henszlmann leírja és helyszínrajzán be is mutatja, hol álltak azok a vastag falak, amelyek egy 1862-ben épített ház alapozásakor kerültek felszínre, s amelyek feltehetően a Monostor bástya kiugró déli szakaszához tartoztak.⁷⁷ Ezek a

⁷⁴ Hasonló növényi díszítésű, illetve nyaktaggal rendelkező töredékeket ismerünk a meglévő székesfehérvári anyagból.

⁷⁵ Ma: Várkörút 19.

⁷⁶ Henszlmann 1864. Bevezetés 2.

⁷⁷ Henszlmann 1864. I. I. tábla; Arra, hogy a Monostor bástya déli záródása az itt jelzett, feltételezett vonalnál valamivel még délebbre volt, Siklósi Gyula 1986-os ásatása a bizonyíték, hiszen ezt a Várkörút 19/a. és a

munkálatok 1862 tavaszán zajlanak, véletlenül ugyanakkor, amikor a székesfehérvári királyi koronázó-és temetkező templom más szempontból amúgy is a Nemzeti Múzeum és az Akadémia érdeklődésének előterébe kerül. Gróf Pálffy Lipót helytartó ugyanis felháborodik azon, hogy III. Béla és felesége 1848-ban feltárt csontjait a múzeum egy szekrényében tárolják. Kubinyi Ágoston, a Nemzeti Múzeum igazgatója által május 3-án írt jelentés nyomán nemsokára döntés születik, és a királyi pár maradványait még ebben az évben eltemetik a Mátyás templom kriptájába.⁷⁸

A cselekmények egy másik – az előzőtől úgy tűnik független – szálon szintén gyorsan követik egymást. A prépostsági templomtól délkeletre tervezett új ház építészete, a székesfehérvári építőmester, Szász Ferenc. Az értékes leletekről, amely faragványokon kívül összefüggő mozaik darabokat (57. kép) is tartalmaz, minden bizonnyal ő szól Pauer János fehérvári kanonoknak. A régiségek iránt különös érdeklődést tanúsító Pauer a római sírköveken kívül – mint tudjuk – már régóta gyűjti a prépostsági templom középkori faragványait is. A tudós pap 1858 óta egyben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.⁷⁹ Ismerjük egy levelét, amelyet május 11-én írt Toldy Ferencnek, az Akadémia titkárának. Ebben olvashatjuk, hogy „...azon esetre, ha a nálunk történt ásatási helyiség és töredék oszlopok rajzai, úgy nem különben a mozaik hulladékok számára a szekrény elkészülendnek, ezeket mihamarább a magyar Akademiának bemutatni szeretném.”⁸⁰ A ház alapjainak kiásása több részletben történt. Ebből a szempontból nagy jelentősége van az iménti levél dátumának, s annak, hogy a mozaikok mellett olyan építészeti töredékeket is említ, amelyeket már rajzolnak (42. kép). Ezek tehát valamivel korábban kellett, hogy

Táncsics Mihály u. 2. telkén találták meg. *Siklósi* 1990. 28.; *Siklósi* 1999. 48., 54, 140-141. ábra. A Monostor bástya már másodlagos köveinek újrafelhasználása az itt kialakított házak falaiban arra figyelmeztet, hogy az épületek falkutatása – új faragványok előkerülése szempontjából – még eredménnyel járhat.

⁷⁸ Pálffy Lipót első felháborodott levelét közli *Török* 1893. 1. Függ. 5.

⁷⁹ Pauer János 1848-ban már figyelemmel kísérte Érdy János ásatását, majd nem sokkal később kiadta erről szóló kis könyvét *Pauer* 1849.; Pauerről bővebben: *Czobor* 1890., *Károly I.* 1896.442-445.; Azon túl, hogy a városban talált faragott köveket összegyűjtötte és a püspöki palota kerítésfalában helyeztette el őket, Pauer a környékről is behozatott kötötredékeket. 1861-ben például Szabadbattyánból egy római sírkövet, amelyet előbb saját házában őrzött, majd feltehetően éppen 1862-ben a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott. *Rómer* 1963. 157.; Saját házában őrzött gyűjteményéről így ír *Károly-Nyirák* 1877.270., „De mi kik a gyűjteményeket csak látni voltunk szerencsések, de tanulmányozni nem, azokat – úgy szinte udvarában, izléssel elhelyezett feliratos köveknek muzeumszerű gyűjteményét sem vagyunk képesek részletesen ismertetni.”

⁸⁰ MTA Kézirattár Régi Akadémiai Levéltár 913/1862. A levél 1862. május 12-én érkezett be az Akadémiára. Pauer első soraiból egyébként kiderül, hogy korábban ugyanerről írt már egy levelet, ezt egyelőre azonban nem sikerült fellelni.

előkerüljenek. Egy másik helyről azonban újabb darabok bukkantak elő. Erről így ír a levél: „Imént ásatik ama helyiség, hova az ujon épüendő háznak homlokzata jövend. És itt a szem, két öl mélységben, semmi egyebet nem lát, mint borzasztó égésnek szomorú maradványait. Egy réteges nagy halomban: faragott s építkezési kő romokat, égett, füsttel és korommal bevont téglák és cserép darabokat, ezek között pedig imitt amott csinos márvány és peremzet faragványokat.”⁸¹

Ha hihetünk a 2. számú rajz közös feliratában szereplő dátumnak, két nap múlva, tehát május 13-án – feltehetően még ugyanerről a helyről – újabb faragott részleteket bontanak ki (50-53. kép). Hallgassuk most Henszlmant: „Az 1848-ban talált síroktól kelet felé f. évben új ház-építésnél, és jelesen annak alapzata kiásatásánál a régi várfal két párhuzamos vonalára akadtak, és ott találták ama mozaik darabokat, melyek a közfigyelmet újra a régi basilika felé irányították, nagyon is valószínű levén, hogy ezen üveg kockácskák, midőn még egymáshoz valának illesztve, sz. István temploma falait díszíték. A mozaiknak ezen elemein kívül találtak több faragott követ is, nevezetesen a már említett basilisk-és hattyuféle kapitáelt. Azonban ezen legújabb fölfedezés sem határozhatja pontosan a régi templom helyzetét; mert az egyes mozaik elemek rendetlenül egymás mellett és egymás fölött (csak kevesen voltak egymáshoz ragasztva) találtak, jelölül annak, hogy máshonnan ide hordattak és halomra szórattak, és mert a faragott kövek sem mutatkoztak rendes helyzetben, hanem a várfalba vakolattal befalazva, még pedig faragott részükkel, annak tanúságul, hogy azokat is máshonnan hozták ide e célra, és hogy faragott munkájukat éppen nem becsülték.”⁸² A szerző értesülései azonban csupán másodkézből származhatnak, hiszen ő maga ez idő tájt – az elhurcolt Corvinák visszaszerzése céljából alakult akadémiai bizottság tagjaként – Konstantinápolyban volt. A forrás minden bizonnyal Pauer, aki végig jelen volt az ún. ásatásoknál, s akinek végső soron a még ugyanebben az évben meginduló ásatásokat köszönhetjük.⁸³

Pauer, aki már 11-én értesítette az Akadémiát, hogy május 19-én értekezést kíván felolvasni a témáról, igen sürgősen, a 13-i dátumot figyelembe véve mindössze 4-5 nap alatt feltehetően még egy rajzot készített (43. kép). Az akadémiai levelező tagságára büszke kanonok az időpontot nem akarja elhalasztani. Gondosan ügyel arra is, hogy mondandójának

⁸¹ Lásd az előző jegyzetet. Lehetséges, hogy a „csinos márvány” vagy a „peremzet” megnevezés a 2. számú rajzunkon látható reneszánsz darabbal hozható kapcsolatba? Ehhez lásd ugyanitt a 71. jegyzetet.

⁸² *Henszlmann* 1862. II. 343.; Ugyanezt közli könyvében is: *Henszlmann* 1864. 36-37.

⁸³ A konstantinápolyi út pontos időtartama egyelőre nem ismert. A tervet 1862. március 17-én, egy akadémiai ülésen terjesztették elő, és valószínűleg április elején utaztak el. A három tagú (Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold, Kubinyi Ferenc) bizottság június 18-a előtt pár nappal érkezett haza. Jelentésüket közli a *Sürgöny* 2. (1862) június 18. és a *Pesti Napló* (1862) június 18-19. Az adatokat Szentesi Editnek köszönöm.

illusztrációi szép kiállításúak legyenek. Ebből a célból készülnek az aranyozott keretek, amelyek segítségével az összetekercselhető, tehát könnyen szállítható rajzok egyben kifüggeszthetőkké is válnak. Értekezésének szövegét ez idáig sajnos még nem sikerült megtalálni, afelől azonban, hogy elhangzott, nincs okunk kételkedni. Levele tanúsága szerint május 18-án vasárnap Pauer János „az estvéli vonattal” Pestre utazik, s másnap reggel az Akadémián megtartja előadását. Az addigra elkészült dobozkában magával viszi s „... bemutatá... azon mozaik töredékeket és oszlop részletek rajzait, mellyek a fazekas utczában Hoffmann Alajos-féle háza alapja ásatásánál találtattak. Ezek következtében meghagyá az Academia a kebelében létező archaeologiai bizottságnak, küldjön ki a helyszínére külön albizottságot, melynek feladata legyen az 1839-ben, 1848-ban, valamint a legújabb ásatások nyomán a boldogságos Szűz nagyhírű bazilikája romjainak hovatovábbi kutatása.”⁸⁴ Egyébként Pauer májusban még legalább egy napot marad Pesten, hogy a nála lévő mozaikokat (57. kép) a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozza. Közöttük volt két nagyobb, összefüggő, azóta sajnos már elkallódott darab, egyiken egy arc részletével.⁸⁵

Ami az előadás következményeit illeti, június 25-én, amikor az Archaeologiai Bizottság már teljes létszámban itthon tartózkodik, helyszíni szemlére utaznak Székesfehérvárra, megtekintik a faragványokat, s ugyanekkor megpróbálják meggyőzni a városi tanácsot, a káptalant és a püspököt, hogy ők is támogassák a közadakozásból tervezett ásatások megkezdését. Farkas Imre püspök ekkor még nagyon szívélyes, megvendégeli a bizottság tagjait, sőt egy ezüst szelencét is ajándékoz a Nemzeti Múzeumnak.⁸⁶ Ki gondolná,

⁸⁴ Pauer leveléhez lásd ugyanitt a 80-as jegyzetet.; Az előadásról beszámoló, de már később írt levél Farkas Imre székesfehérvári püspöknek szól, s június 25-én az Akadémia Archaeologiai Bizottságából hatan írják alá: Kubinyi Ágoston elnök, Pauer János, Kubinyi Ferenc, Rómer Flóris, Henszlmann Imre és Dr. Érdy János. Székesfehérvár, Püspöki Levéltár 9/a.

⁸⁵ MNM, Érem-és Régiségtár, gyarapodási napló, 1861-1865.1862. május 20. 33. tétel: „Falak ékesítése, mozaik.koczkák, különösen készített ládikába (Chatulle) zárva. Pauer János szfv-i kanonok küldeménye”, lelőhely: „Székesfehérváron a fazekas téren, ház építéskor”.; *Henszlmann* 1864. 90-91. ábrával; *Károly* II. 1898. 63.; *Forster* 1900. 12.; A két nagyobb mozaikdarab *Dercsényi* 1943. 30-31., 35. 49 kép könyvének írásakor még megvolt. Egészen biztos, hogy azok között volt, amelyeket 1936-ban a Nemzeti Múzeum visszaadott a Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesületnek. A Marosi Arnold igazgató által november 24-én átvett faragványok között ugyanis 10. tétel alatt „6 db mészrög mozaik szemekkel vagy nyomaikkal” szereplő megnevezés mellett szerepel a Nemzeti Múzeumba való beérkezés dátuma és tételszáma is: „33/1862. Lelt. sz.” SZIKM Adattár, Múzeumtörténet, iktatatlan iratok 5. Ehhez lásd még *Biczó* 2001/a.26. 162. jegyzet. Ezek szerint már Székesfehérváron veszett nyomuk.

⁸⁶ *Henszlmann* 1864. Bevezetés 2.; A Magyar Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtára, gyarapodási napló: 1862. június 25. 52. tétel.

hogy novemberben mégis megakadályozza majd a püspöki palota udvarán tervezett feltárások folytatását.⁸⁷

Henszlmann, de általában a régészet és művészettörténet tudomány, vagy mondhatnánk akár az egész ország, elsősorban Pauer Jánosnak köszönheti tehát az első nagyobb szabású, 19. századi ásatást. Nem lebecsülve persze Érdy rövidebb ideig tartó és kisebb területre kiterjedő, de máig kiemelkedő értékű és hitelű eredményeket hozó feltárását. Miként azonban Érdy mellett mindvégig ott volt Varsányi János, aki elsősorban, de nem csupán a felmérések és rajzok elkészítésében, ahogyan ma mondanánk: a dokumentálásban volt segítségére, hanem a kiásott maradványok értelmezésében is, Henszlmannak szintén volt egy nélkülözhetetlen segítőtársa, akiről az utókor érdemtelenül elfeledkezett.

Szász Ferenc építészről van szó, aki egészen biztosan figyelemmel kísérte már az 1848. évi ásatást is, hiszen a városi jegyzőkönyv tanúbizonysága szerint december 5-én, még Érdyék megérkezése előtt a város őt bízta meg az artézi kút munkálatai közben előbukkant első vörösmárvány sír kivételével. „- és ezen találvány a' M: tudos társ: titoknoka is tudositassék, egyszersmind felszolittassék hogy 'e valószínűleg királyi sír mellett még szinte márvány koporsó földve és befalazva látszik annak kibontásához megjelenni sziveskedjék Elnök úr megbizatván, hogy a' látzó márvány sír kivehetése végett az ásatást rendelje meg és az ásatást Szász Ferencz építész vezérelje egyszersmind az ásatásnál mindég jelenlévő biztos tisztviselőről gondoskodjék.”⁸⁸ Felmerül a kérdés, hogy a városi vezetés miért nem Kállinger Izidort, a kút kialakítása miatt már korábban sajnálatosan elbontott falazatok lerajzolását

⁸⁷ Farkas Imre püspök erre vonatkozó, s az Akadémiához írt, november 2-i keltezésű levelének piszkozatát őrzi a Székefehérvári Püspöki Levéltár: 9/A. Ebben főleg kényelmi okokra hivatkozik.; Lásd még *Henszlmann* 1864. Bevezetés 2. Amikor 1866-ban a püspöki szék megüresedett, március 19-én Henszlmann Imre – a püspökség területén szükséges újabb ásatás érdekében – előadást tartott az Akadémián. MTA Kézirattár Régi Akadémiai Levéltár K 1218/11. Ezt követően Arany János azonnal levelet írt a fehérvári káptalannak, s ebben elsősorban támogatást, másodsorban anyagi segítséget kért az „oly fontos régiségtani buvárlat folytatásához”. MTA Kézirattár Régi Akadémiai Levéltár 917/94.1866. Mint tudjuk, erre azonban csak 8 év múlva került sor.

⁸⁸ A városi jegyzőkönyv (Protocollum) vonatkozó lapjának fényképmásolatát és a szöveg átiratát is közli *Bradák* 1995. 50-51. Ugyanakkor megbízták Eischl Ede jegyzőt, hogy a sírból kiszedett koronát és más leleteket küldje föl a Nemzeti Múzeumba. *Demeter* 1999. 29. Az Akadémia gyors intézkedéséhez biztosan hozzájárult Szvorényi József még ugyanaznap, tehát december 5-én írt levele Toldy Ferenchez, amelyben tudósít az előkerült királyi temetkezéséről, s megjegyzi „a' többi négy, azon reményben, hogy Pestről szakértőbb férfiút nyervén át, ennek jelenlétében bontathassanak föl, addig illetlen marad.” Egyben nagyon kedvesen saját házáat ajánlja fel szállásként a Székefehérvárra érkező tudósnak. MTA Könyvtár Kézirattára, Régi Akadémiai Levéltár 26/1848. A forrásra Szentesi Edit hívta fel a figyelmemet. Érdekes lenne tudni, hogy a december 8-án együtt megérkező Érdy és Varsányi igénybe vették-e ezt a lehetőséget.

feladatul kapó mérnököt bizza meg az irányítással. Ennek persze sok más oka is lehet, elsősorban az, hogy Szász képzett építőmester volt, mégis felmerül a kérdés: nem játszott-e szerepet az a tény is, hogy a szabadságharcral összefüggésben az utókor nemzetőr kapitányként és honvéd századosként is emlegeti. Valószínű azonban, hogy a helyi születésű, s 1846 óta székesfehérvári polgárként itt élő és dolgozó építőmester – valamilyen funkcióban – már a kezdetektől részt vesz a kút körüli munkálatokban.⁸⁹

A Rómában tanult pap, Pauer János szemináriumi tanár és a vele teljesen egyidős, ekkor 34 éves Szász – ha ugyan eddig még nem ismerik egymást – az egész várost izgalomba hozó királyi csontok fölött bizonyára jó ismeretséget köt. Utóbbi személye sajnos egyelőre még mindig kissé homályban van, annyi azonban biztos, hogy lelkes pártolója a városban működő Szépítő Bizottnának.⁹⁰

Az 1. számú 1862-es rajzon (42. kép) – a faragott köveken kívül – úgy tűnik saját felmérésen alapuló (a felmérés nem kopírozza Varsányi 1853-ban megjelent változatát) helyszínrajz, továbbá építészeti ismereteket feltételező alaprajzi részletek illetve metszetek tűnnek fel.⁹¹ Mivel Kállinger 1847-ben vagy 1848-ban készített rajza egyelőre még nem került elő, nem lehet eldönteni, hogy rajzolónk a kiszedett fal tekintetében az ő felmérését követte-e.⁹² Az előadásmód és a bécsi lábban megadott méretek feltüntetése mindenesetre ettől függetlenül is műszaki tudásra vall. Ugyanez az érzésünk, ha megnézzük a gótikus építészeti töredékek ügyesen modellált, enyhe felülnézetben, de a tagolt felületek minél teljesebb bemutatására törekvő, s egyben a tömeget is érzékeltető ábráit. Véleményünk szerint a rajzot készítő mester nem lehet más, mint az általa tervezett új ház alapozási munkálatait irányító Szász Ferenc építész. Pauer kérésére valójában az ősi koronázó és temetkező templom közelmúltban végzett régészeti feltárásairól mutat be több részletet úgy, hogy az előadás hallgatója követni tudja az egyes helyszíneket. Május 11-én már dolgozik ezen

⁸⁹ Kállingerrel kapcsolatban lásd ugyanitt 21,41. jegyzet.; *Lausmann* 1995. 141,166.; *Vasárnapi Újság* 35 (1888) 453.; A polgárság felvételéről: *Bonomi* 1688-1848. 174. „Szász, Franz Baumeister Stuhlweissenburg, 1846.” Az adatot Bartos Györgynek köszönöm.

⁹⁰ SZIKM Leltárkönyvek, Gyarapodási napló I. 1918. 74. tétel: „Szász Ferenc építőmester előterjesztése Székesfehérvár sz. kir. város szépítő bizottságához. Székesfehérvár, 1859. március 10.”; 1861-ben viszont éppen a minket érdeklő, Hoffmann Alajos kalaposmester számára tervezett ház kapcsán indítványozza a Fazekas tér rendezését. *Havasi* 2005. Havasi Krisztinának ezúton is köszönöm kézirata átengedését.

⁹¹ Lásd ugyanitt: 41. jegyzet; *Érdy* 1853. 42.; A Varsányi János által készített eredeti, színezett ceruzarajzok a MNM Régészeti Adattárában találhatóak, az *Érdy*-hagyatékban. *Biczó* 2001/a. 25.159. jegyzet

⁹² *Demeter* 1999. 28.; *Biczó* 2001/a.25.158. jegyzet

(42. kép), amikor 13-án váratlanul újabb, nagy méretű és izgalmas figurákkal teli faragványok kerülnek elő.

A 2. számú 1862-es rajzzal⁹³ kapcsolatban elmondtuk már, hogy két, utólag közösen összeillesztett papírlapból áll (43. kép). A felirat „Székesfehérvárott 1862. május 13-kán kiásott kövek” mégis középre került úgy, mintha mindkét oldalra érvényes lenne. Valójában azonban csak a jobb térfélen ábrázolt 4 faragvány esetében igaz. A bal oldali 8 töredék legtöbbször a fentiekben részletesen elemezve tudjuk, hogy ezek 1862-ben a püspöki palota kertjét kelet felől lezáró, kerítésfalként szolgáló várfal belső oldalán vannak, többnyire befalazva illetve a fal mellé állítva. A rajz készítője a két külön helyszínen más-más lapon dolgozik, amelyeket csak később ragasztanak össze. A felirat megtévesztő, de a lelkes és a tervszerű ásatást kezdeményező Pauernek a figyelemfelkeltés az elsődleges szándéka. Ezért azokat a darabokat is odarajzoltatja, amelyek nagy részét – mint láttuk – korábban ő maga gyűjtötte be a város egy távolabbi helyéről. Valószínűleg abban bízta, hogy a figurális sírkő- és egyéb töredékek nagyobb mennyisége nagyobb hatást is kelt majd.

Összehasonlítva a két kihajtogatott tekercset, azonnal feltűnik, hogy a felirat ezen (2.) más kéztől származik, mint az előző lap (1.) több helyen ismétlődő, kissé szálkás betűi. Maguk a rajzokat – eltekintve a már töredezett lakkréteg világosabb illetve sötétebb sárga árnyalataitól – mégis ugyanaz az ember készíti. Ott, ahol tudja, kis trükkökkel, a nézőpont váltogatásával hol alul-hol felülnézetből ábrázolja az egyes faragványokat aszerint, hogy eredeti építészeti szerepüket és tömegüket miként tudja tökéletesebben érzékeltetni. Az építész szeme óhatatlanul rekonstruál, még akkor is, ha – mint ahogyan erről följebb már szóltunk – kisebb részletek esetleg el is tűnnek vagy módosulnak, mint a kör alakú indákba írt palmetta- és liliomdíszes fríz esetében vagy a szarkofágfedlap saroktöredékénél (44., 46. kép). Ennél a darabnál jól megfigyelhető, hogy a ház alapozásakor az egykori déli bástyafalból már korábban előkerült, s így az 1. számú rajzon szereplő, nyilvánvalóan 14. századi levélformákat mutató kő (55. kép) (felülről a harmadik sorban, közepén) miképpen befolyásolja a valószínűleg hasonló formájú és kompozíciójú szarkofágfedlap visszaadásakor. Az itt lévő keresztet félreértve ugyanis a felső sarokba olyasmi, kerek levelekkel ellátott növényi formát rajzol, mint amelyet azon látott.⁹⁴ Mindamellettt megegyezik az árnyékolás módja, a modellálás és a finom ceruzahasználat, mint ahogyan közös jellemzőnek számít a lépték hiánya is, erről azonban elmondható, hogy a 19. század közepi tárgyrajzoktól általában nem volt elvárható.

⁹³ Lásd ugyanitt: 60. jegyzet

⁹⁴ Lásd ugyanitt: 31-32, 35.

Végső soron nincs okunk kételkedni abban, hogy mindkét rajz Szász Ferenc kezétől származik. Míg az első (1.) lapra (42. kép) azonban feltehetően ő maga írja fel a meghatározásokat és a távolsági méreteket, a másodikon (2.) valaki más gyöngybetűit olvashatjuk (43. kép). Május 13 és 18 között alig 4-5 nap marad a frissen előkerült kövek bemutatására. Lehetséges, hogy a 2. számú (2.) rajz bal fele a kerítésfalban lévő darabokkal már valamivel korábban elkészült, s így csak a 4 új kőfaragványt kell sürgősen lerajzolnia. Nagy kár, hogy a Pauer levelében szereplő kisebb töredékek megörökítésére nem marad idő.⁹⁵ Az is lehetséges persze, hogy sem a tudós kanonok, sem a régiségeket kedvelő építész nem foglalkozik kicsinyke töredékekkel.

Pauer tehát figyelemfelkeltő előadásához az illusztrációkat Szász Ferencel készítteti el.⁹⁶ A hatás nem is marad el, az immár teljes létszámú bizottság júniusban a helyszíntre utazik, ahol a városi tanácstól, a káptalantól és a püspöktől támogatást kér a régészeti feltárásokhoz. Július 7-én Henszlmann, aki hazaérkezése után valószínűleg azonnal elvállalta a feladatot, az akadémiai ülésen hosszú értekezést olvas fel a templom történetéről, a temetkezésekről és az ásatásra vonatkozó jövőbeni elképzeléseiről. Ugyanezen az ülésen felolvassák a bizottság elkészült jelentését és elhatározzák, hogy széles körű gyűjtést kezdeményeznek. „...Székesfehérvárról f tiszt. Pauer ő nga, Hoffmann, Gebhard, Szabadi urak a telkeiken talált régiségeket a nemz. Muzeumnak küldték be; a bizottmány köszönettel emlékezik meg Szász Ferencz építész úrról is.”⁹⁷ Az általános érdeklődésre igényt tartó előadás szövegének első része már július 13-án megjelenik a Vasárnapi Újságban. A harmadik (július 27.) és a negyedik (július 31.) részben egyaránt publikál egy az akkori épület-és telekviszonyok közé berajzolt, egyelőre pusztán a rendelkezésére álló, összegyűjtött

⁹⁵ Lásd ugyanitt: 80. jegyzet

⁹⁶ A rajzok készítőjeként Henszlmann Imre személyét – részben a fenti gondolatmenet alapján – részben pedig erre az időszakra eső konstantinápolyi utazása miatt ki kell zárunk. Az a tény továbbá, hogy a rajzok Székesfehérváron, a Püspökségen maradtak – nyilván Pauer János későbbi püspök hagyatékával együtt – szintén megkérdőjelezi Henszlmann szerzőségét. Henszlmann egyébként maga is elismerte Pauer érdemeit az ügy előremozdításával kapcsolatban. *Henszlmann* 1862. II. 343. Ugyanezt közli *Henszlmann* 1864. 37.

⁹⁷ Az 1862. július 7-i akadémiai előadás szövege előbb folytatásokban jelenik meg a Vasárnapi Újságban: *Henszlmann* 1862., majd a szerző teljes terjedelmében beemeli két évvel később megjelent könyvébe is. *Henszlmann* 1864. 28-45.; Az Akadémia „philos., törv. és történettudományi osztályainak július 7-i ülésén felolvasott jelentésének és Henszlmann értekezésének összefoglaló szövege megjelent: *Sürgöny* 2 (1862) 157. szám, július 10. Tárca rovatában. A forrást Szentesi Editnek köszönöm. Hoffmann Alajos kalaposmester volt az új ház építtetője, a másik két említett, nem ehhez a telekhez kötődő személy ajándékai valószínűleg szintén mozaikszemeket jelentettek. Az országos gyűjtés meghirdetésének mikéntjéről és dátumáról viszont egyelőre nincs adat.

történeti források adatait felhasználó, hipotetikus templomalaprajzot, amelyet egyébként már 7-ei előadásán is bemutatott a tudós társaságnak. Mivel készítője ehhez az 1853-ban megjelent Varsányi-féle helyszínrajzot használja fel, mit sem tudva Szász egészen új és jóval kidolgozottabb változatáról, úgy véljük, hogy ez a később azután első könyvébe is beemelt, csúnya mai szóhasználattal azt is mondhatnánk: régészeti engedélyezési alaprajz valóban Henszlmann műve.⁹⁸

Az ásatásra még ugyanebben az évben, szeptember 15. és november 12. között sor került. Henszlmann ugyan kissé csalódott volt az eredménnyel – hiszen sem a főoltárt sem Mátyás és Nagy Lajos sírját nem találta meg – s ezért a püspök udvarán tovább szeretett volna ásni, ezt azonban Farkas Imre megtagadta. A megmaradt pénzből hamarosan vastag, rajzokkal illusztrált kötetet adott ki.⁹⁹ A munkálatok befejezése után mindössze négy nappal, tehát 1862. november 16-án szép acélmetszet (58. kép) jelent meg a Vasárnapi Újságban. A háttérben a Fazekas utca pontosan megrajzolt, déli házsora látszik, az előtérben pedig két nagyméretű, nyitott árok, közülük a staffázsfigurákként megjelenő járókelőkkel együtt mi is belátunk a mélybe. Az ábrázolt részletek kétségtelenül a főhajót a déli mellékhajótól elválasztó, ma is meglévő három pilléralapozást mutatják. Fekete János írásából megtudjuk, hogy a metszetet „Sz. F. építész úr” készítette „természet után felvéve”. Az ekkor még mindig nyitva levő árkokat bizonyára a gyors folytatás reményében nem temették vissza, ahogyan azt a helyi újságíró is megerősítette.¹⁰⁰ Ugyanennek a metszetnek nemsokára színes változata is született, amelyet csak a közelmúltban publikáltak első ízben.¹⁰¹

A dolog érdekessége, hogy ugyanerről a területről maradt fenn az egyetlen ma ismert, az 1862. évi ásatásról készült fénykép (59. kép) is.¹⁰² A felvételen sok olyan falmaradvány is megfigyelhető, amelynek már csak hült helyét találni. Számunkra azonban legalább olyan aggasztóak a hatalmas szelvény szélein felhalmozott kőkupacok. Ki tudja, mit rejthettek? A fotón mindenestre látunk egy hosszú kabátban lévő, kalapos urat, aki a szélső keleti (I. számú) pillérlábazaton állva valamit ír vagy rajzol. A résztvevők között szinte ő az egyetlen, aki nem a fényképészre figyel, hanem látszólag elmélyülten dolgozik. Valószínűleg

⁹⁸ Henszlmann 1862. III. 355., IV. 362.; Henszlmann 1864. 37. 2. ábra; Érdy 1853. 42.

⁹⁹ Lásd ugyanitt: 87. jegyzet; Henszlmann 1864.

¹⁰⁰ Fekete 1862.544.

¹⁰¹ Múltunk építőkövei 2001.13.

¹⁰² A fénykép kezdettől fogva a SZIKM tulajdona, már csak ezért sem valószínű, hogy a fényképész Pestről érkezett. A fotó bal szélén a kamerába néző csoport tagjai inkább helyi előjárók lehetnek. A fénykép és az említett metszet azonban csak a helyszín tekintetében hasonló, a metszet felfogása és részletei egészen mások, tehát az utóbbi teljes mértékben önálló alkotásnak tekinthető.

nem a híres tudós Henszlmant, az Akadémia Archaeologiai Bizottságának tagját látjuk itt mellékszereplőként, hanem valaki mást.

Erről a régészeti feltárásról szerencsére fennmaradt egy akvarellal színezett, nagyméretű tusrajz (60. kép), amely a következő címet viseli: „Sz. István Király által Boldogságos Asszony tiszteletére épített és 1862. dik évben kiásott Bazilika Romjainak Tervrajza”.¹⁰³ A prépostsági templom szép felmérési rajza Szabó Zoltán építész szerint, aki az 1970-es évek eleje óta folytat méréseket a romterületen, pontosnak is mondható. Felső szakaszán az utcán magasodó, klasszicista felépítményű artézi kút körül a feltárt rommaradványok keresztmetszetét, alatta pedig ugyanennek pontos, kövenként felmért alaprajzát látjuk, az előkerült temetkezésekkel. A két lapból összeillesztett, keskeny, de hosszú rajzon betűjelek alapján lehet tájékozódni. Feltűnő, hogy a betűjelek feloldásaként a lapon megjelenő feliratok egyszerűbb, szálkásabb betűkkel íródtak, mint a cirkalmas középső főcím. Összehasonlítva ezeket az 1862 tavaszán létrejött, 1. számú tekercs (23-26., 42. kép) több helyen is előforduló megjelöléseivel, feltűnő a hasonlóság.

A bizonyára helyszíni mérések és vázlatok alapján készült, összefoglaló felmérésnek tekinthető akvarell tehát éppúgy Szász Ferenc műve, mint a korábbi rajzok. Minden bizonnyal ennek (és a feltételezhető, mára azonban sajnos már eltűnt vázlatkönyvnek) nyomán születtek – már a kiadás számára – Henszlmann bizonyos egységeket külön-külön mutató, de már kevésbé pontos rajzai, amelyek azután alapul szolgáltak unokaöccse, Doby Jenő rézmetszetei számára. Feltevésünket alátámasztja a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága által Budapesten rendezett 1880. évi kiállítás kalauzában olvasható bejegyzés: „A székesfehérvári 1862-ik ásatások alkalmával feltakart templom maradványainak alapterve és szelvénye. Festette: Szász építész. L. Henszlmann Imrének „A székesfehérvári ásatások eredményei című 1864-ben megjelent könyvét.”¹⁰⁴

¹⁰³ Az akvarell a KÖH Tervtárában található, ltsz. 7432.

¹⁰⁴ *A magyarországi műemlékek* 1880. 12. tétel.13. Itt jegyezzük meg, hogy ez a kiállítás a székesfehérvári maradványok tekintetében mindenképpen figyelemreméltó volt. Nyolc ide vonatkozó tétele (12-18, 21.) között tárgyak és faragványok is voltak, sajnos a kalauz nem írja le őket részletesen, és a műemlékes archívumokban sem találtunk semmi többet erről. 18. tétel alatt kiállították az említett fotográfiát. Feltétlenül figyelmet érdemel továbbá a 17. tétel, amelynek megjelent szövege így szól: „A püspöki kert falában lévő szobrászati részletek, melyek hajdan nagy Lajos király síremlékének részét tették. R. H. I.” A monogram feloldása bizonyára: „Rajzolta Henszlmann Imre” lehet. Nem tartom lehetségesnek, hogy az itt felsorolt alkotás az egyik 1862-es tekerccsel lenne azonos. Annak címe ugyanis sehol sem szerepel, és mint tudjuk, azon más faragványokat is ábrázoltak. Ez viszont azt jelenti, hogy léteznie kellett még egy, ma ismeretlen rajznak, amelyet azután felhasznált az 1883-as „rekonstrukcióhoz”. *Henszlmann* 1883. 70-85, 81. 19. ábra. Az architektonikus töredékekkel kapcsolatban így ír: „Van a püspöki kertben befalazva három díszesen faragott építészeti kő,

Mindezen persze nem is nagyon csodálkozhatunk, hiszen Henszlmann első könyvében több helyen is olvasható, hogy Szász Ferenc az ásatás vállalkozója volt, aki önállóan és a szerzővel együtt is végzett méréseket. Valószínűleg eldöntetlen kérdés marad, hogy a szöveg közötti kisebb ábrák melyikük felmérései nyomán készültek. Az I. tábla – a templom feltételezett alaprajzát is feltüntető – helyszínrajza sok részletében megegyezik ugyan Szász még tavasszal készített vázlatával (1.), de annál pontosabb és kidolgozottabb. Feltehetően közös munkájuk eredménye. A régészeti feltárás gyakorlati irányítója tehát minden bizonnyal Szász Ferenc volt, aki hasonló munkát már 1848-ban is végzett, és akinek a rajzokon túl komoly érdemei vannak abban, hogy az utókor ma többet tud a székesfehérvári prépostsági templomról. Egykori szerepét azóta méltánytalanul elfelejtették, s csak remélhetjük, hogy alakját megőrizte az egyetlen fennmaradt ásatási felvétel (59. kép).¹⁰⁵

melyet csinos faragása és vörös márvány-anyaga miatt 1862 óta mindig n. Lajos síremléke valamely részletének tartottam, de sehogy sem tudtam e kőnek helye és rendeltetése iránt tisztába jönni...” 82.; Az akvarellal kapcsolatban ezt a forrást már korábban idézi *Biczó* 2001/a.26, 163. jegyzet

¹⁰⁵ *Henszlmann* 1864. 89, 94, I. tábla;

Az 1862. évi ásatásokból¹⁰⁶ a következő kőfaragványok kerültek elő. Egy 12. századi kisebb méretű falpillér fejezet (*MNM 60.249.C.*), amelyen két egymás fölötti, vízszintes sávban más-más jellegű növényi díszítés húzódik végig (61. kép). Míg alul hosszúkás, soklevelű palmetták sorakoznak úgy, hogy a levelek a csapott sarkokon átfordulnak, a négyszög alapú, homlokoldalán azonban enyhén homorú, széles felső sávban furcsán stilizált akantusz motívumok figyelhetők meg. A hátsó sík vésett, az alsó töredékes, a nyaktag hiányzik.

A záradékot sima, vízszintes sáv alkotja. A csapott sarkok arra utalnak, hogy a fejezet faloszlophoz vagy sokszögű falpillérhez is csatlakozhatott. Henszlmann egy kissé furcsa,

de felismerhető rajzot is közöl róla, s egyben elmondja, hogy a déli torony falai között találták. Itt ugyan nem pontosítja, hogy melyik toronyra is gondol, a keleten vagy a nyugaton lévőre, a szöveg egy következő része azonban egyértelművé teszi, hogy a nyugati toronyról van szó.¹⁰⁷ Ugyanitt került elő egy kisebb madárfigura (*XIX/35*), amelynek érdekessége, hogy a háttérből erőteljesen kiálló dombormű volt, csupán egy keskeny szakasszal csatlakozott az alapsíkhöz (62. kép). Testén ék alakú mélyedések jelzik a tollakat, a nyakánál ezek hosszabb és szimmetrikus tagolásokká változnak, szárnya hosszában barázdált, a tollakat kis, rovátkolt felületű csomók alkotják. Feje, szeme és csőre is megmaradt, farktollai azonban már hiányoznak.¹⁰⁸

Szintén innen származik egy kisebb méretű, tagolás nélküli, egykor félköríves nyíláshoz tartozó áthidaló elem (63. kép), amelynek kiszélesített szélessége Henszlmann szerint 82 hüvelyk (kb. 213 cm). A délnyugati torony omlásrétegében talált továbbá nem

¹⁰⁶ Az ásatásról az első tudományos közlemény az *Archaeologiai Értesítő*ben jelent meg 1863-ban. *Ipolyi* 1863. 171.

¹⁰⁷ *Henszlmann* 1864.138, 147.; A jelenleg is a Magyar Nemzeti Múzeumban található kőfaragvány a *Lapidarium* állandó kiállításán látható, ltsz. 60.249.C.; Lásd *Biczó* 2002.166.2. kép, 18. jegyzet

¹⁰⁸ *Henszlmann* 1864. 138, 147. A kisebb méretű töredék ma Székesfehérváron, a Budai úti kőraktárban van. 1862-ben nem került a Nemzeti Múzeumba, mert szerepel azon a listán, amelyen – az 1896. évi Ezredéves kiállítás előkészítéseként – feltüntették azokat a faragványokat, amelyeket a székesfehérvári püspökségtől kölcsönöztek. *1896-iki Ezredéves országos kiállítás... törzskönyve* X. 1960. 6. tétel: „Madáralakú töredék”. Itt azt is feltüntették, hogy a 16 darabból álló egység 1896. április 15-én került Budapestre és 1897. december 16-án érkezett vissza Székesfehérvárra. A forrást Szentesi Editnek köszönöm.; *Dercsényi* 1943. 25. tétel, 114.

csupán egy, hanem több, pontosan meg nem nevezett mennyiségű, mindössze 8 hüvelyk (kb. 21 cm) magasságú attikai lábazattöredéket (64. kép), ahol azonban az alsó hengertag hiányzik, helyette a mellékelt kis ábrán ferdén lemetezett síkon találunk. Ilyen darabok a fehérvári anyagban ma sajnos nem ismeretesek.¹⁰⁹

A négykaréjos (III.) pillérnek a főhajó felé eső második bővítésében két kis töredéket találtak. Sajnos nem maradtak ránk, mindkettőt csupán Henszlmann könyvének rajzaiból ismerjük. Az egyik egy jellegzetes, egytagú, kör alakú hurkot alkotó indából kinövő, hat kisebb, hangsúlyos középérrel, cakkos széllel és rovátkolt felülettel megformált szőlőlevelet látunk (65. kép). A román kori székesfehérvári anyagban ez a motívumkincs több más faragványon is megtalálható. A mindkét oldalán töredékesnek tűnő kő alján sima szegély húzódik, lehet, hogy magassága megközelítőleg teljes volt. Építészeti szerepe a rajz alapján meghatározhatatlan, léptéke nincs. A másik egy 7 hüvelyk (kb. 18 cm) átmérőjű nyolcszögű „oszlopka-talapzat”, amelynek egészen kicsiny nézeti rajzából még az sem dönthető el, hogy milyen korú darabkáról van szó. Talán az ásatás idején még oszlopra utaló lenyomatot is meg lehetett figyelni rajta.¹¹⁰

1862-ben bukkantak először elő, tehát szintén ásatási leletnek tekinthetők azok a másodlagos helyzetű építészeti kőtöredékek is, amelyek a keletről számított első három pillér – főhajó felé eső – második pillérbővítésének alapozásában a mai napig fennmaradtak (66-67. kép). Közülük Henszlmann hármat nevez meg, és ezek felmérési rajzát is mellékeli. Ezeket falpillér illetve négykaréjos pillérlábazatoknak véli és a szabályos attikai tagolástól némiképp eltérő mivoltuk miatt III. Béla koránál későbbre datálja. Ismertet még egy, kissé más jellegű, de ugyanilyen helyzetű töredéket, amelynek eredeti szerepére nem tud magyarázatot. Velük kapcsolatban jól érzékeltető Henszlmann általánosnak tekinthető munkamódszere, miszerint – a kőtöredékek tekintetében például – egyáltalán nem a feltárt darabok összességéből törekszik következtetéseket levonni, csupán bizonyos jellegzetességek

¹⁰⁹ Henszlmann 1864. 147. ábrákkal.; A lábazatok azonosítása bonyolult dolog. Elképzelhető, hogy az 1896. évi millenniumi kiállításon ez a lábazat szerepelt. 1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás. A történelmi főcsoport hivatalos katalógusa. Közrebocsátja a történelmi főcsoport igazgatósága. 1. füzet. Román és csúcsíves épület (1-1984 számok). Budapest, 1896. / 1896-er Milleniums Landesausstellung. Amtlicher Katalog der Historischen Hauptgruppe, herausgegeben von der Direktion der Historischen Hauptgruppe, Heft I., Romanisches und Gotisches Gebäude (Nummer 1-1984). Budapest, 1896. 25. tétel. Ez azonban nem biztos. A Gerecze fényképhagyatékban fennmaradt üvegnegatívok egyikén Bakó 1993. 467. fényképpel (KÖH Fotótár, lemezszám:3680., 145490, 159254. neg.) szereplő, talán faloszlophoz tartozó darab tagolása nem egyezik meg a Henszlmann ábráján látható lábazatával.

¹¹⁰ Henszlmann 1864. 156. ábrákkal

érezeltetésére sorol fel néhány példát. A kisebb tévedések valószínűleg nem zavarják. Ugyanis az általa leírt és rajzban is bemutatott elemek mindegyikét a II. számú pillér általa Mátyás-korinak tartott bővítéséből valónak mondja, s a III. pillérnél csupán megjegyzi: „e pillér erősítésében szintén a második pilléréhez hasonló régibb faragott kőtöredéket találtam...”. Ma mindenesetre a három pillér második bővítésében összesen hét ilyen profilmegoldású vagy formája alapján egyértelműen ehhez a csoporthoz köthető darab van, pontosabban mondva látszik a meglévő második vagy harmadik rétegsorban. Ezeket összeköti még sárgás színű, kissé szemcsés, de kemény mészkő anyaga is. Ebből a szempontból közjük tartozik a Henszlmann által felsorolt harmadik, másodlagosan behelyezett kő is. A könyvben elsőként ábrázolt faragvány – a fordított T-alakú kőfaragójeggyel – nagy valószínűséggel az I. számú pillérbővítés északkeleti sarkán befalazott darabot mutatja, mégpedig tükörben és hibásan, ugyanis a valójában a tizedkörív két széléhez kapcsolódó szakaszok nem merőlegesek egymásra, az alul csatlakozó forma szintén ívben indul. Ha ez így van, akkor persze értelmezhetetlen a rajzon látható kő töredezett alsó szegélye, hiszen ez mindkét – az I. pillérbővítésben – található elemen ép. Mivel más ilyen formájú töredéket ma nem ismerünk, természetesen végső soron nem zárhatjuk ki egy a II. pillérbővítésben egykor megvolt (és kiszedett?), hasonló kőfaragójeggyel ellátott darab létezését sem. Az ugyanitt másodikként szereplő töredék valóban a II. pillérhez tartozhat, bár ennek rajza sem pontos. Mindenesetre Henszlmann nem említi a többi, más méretű és formájú, de hasonló tagolásuk alapján bizonyára egy szerkezethez tartozó többi lábazatot, annak ellenére, hogy Szász Ferenc felmérésén legtöbbször jól látható. Ez persze nem csoda, hiszen – egyelőre – nem csupán értelmezésük, de még összeszerkesztésük is lehetetlen feladatnak tűnik. A harmadik, nem kevésbé talányos – egy hegyesszöget bezáró, belső oldalán és két végén is szabályos ferde síkkal megfaragott – darabhoz egykor oldalról csatlakoztak tovább részletek. Esetleg egy sokszögű tér sarkaiba helyezett, ferdén lemetszett alsó záradékú lábazatról lehet szó, de ez bizonytalan.¹¹¹

¹¹¹ A töredékek rajza a szöveg között található. *Henszlmann* 1864. 154-155.; A II. pillér második bővítését az 1936-1937-es ásatások során Lux Kálmán szétszedette, ezért a felső két sorban lévő faragványok elhelyezkedése ma más, mint amit még Henszlmann látott.; Lásd ugyanitt: 101. jegyzet. Eltűnésük azonban ekkor nem valószínű. A Műemlékek Országos Bizottsága székesfehérvári ásatásainak naplója, 1936. június 10. „Dr. Lux Kálmán professzor úr, Szentiványi Gyula dr. kíséretében, a múzeum vezetőinek jelenlétében megvizsgálták a 2. sz. pillér elé falazott kőépítményt. Két réteg követ leszedettek, majd a munkát abbahagyták, megállapítva, hogy dekoratív jellegű eléépítés, amely alatt sírhely nincsen. A vizsgálat d.e. 10-d.u. 4-ig tartott.” Az ásatási naplóba való betekintés lehetőségét Biczó Piroskának köszönöm. Az ugyanakkor készült, Kiss Dezső építész, ásatásvezető hagyatékában fennmaradt fényképen: Építészeti Múzeum, Kiss Dezső székesfehérvári ásatás, 25.

Még egy ásatási leletanyagként számításba jöhető oszlopdarabka (70. kép) sorolható a román kori faragványok közé. Ezt Henszlmann egy másik, valóban késő gótikus, hengeres díszítménnyel együtt (69. kép) szintén Mátyás-korinak tartotta. 1996 előtt a SZIKM főépületének pincéjében őriztek egy félig kidolgozott, befejezetlennek látszó, de az indás, szőlőleveles csoportba tartozó, mindössze 13,5 cm átmérőjű oszlopcskát, amely véleményünk szerint megegyezhet ezzel a töredékkal (512). A lelőhellyel kapcsolatban a kis ábrák mellett itt csak annyi hangzik el, hogy: „a három keleti pillér táján talált két oszlopka darab”. Felmerül a kérdés, egyikük nem azonos-e azzal a II. pillértől dél felé előkerült oltáralapozásban talált „kis oszlopkának” töredékével, amelyet a szerző III. Béla koránál későbbre datált, s az oltár valamelyik megújításához kötött. Természetesen nem mindegy, hogy ha egyáltalán az itt említettekről, melyikükről van szó. Amennyiben ugyanis a 12. század végi rontott!? indás-szőlőleveles darab az említett oltáralapozásban volt, elképzelhető a szoros stílusösszefüggést mutató csoportba tartozó töredékek nagy vonalakban történő lokalizálásának lehetősége is.¹¹² Erre később még visszatérünk.

Nem számítva most a gótikus stílusú faragványokat, amelyek közlése során – különösen a bordatöredékek esetében – Henszlmann szintén válogat és mennyiségeket egyáltalán nem tüntet föl, elmondható, hogy az 1862. évi ásatás során, a helyszínről mindössze 7 db olyan román kori faragványt találtak, amelyekről a szerző beszámol és rajzát is mellékeli. A lábazattal kapcsolatban ugyan – mint följebb már említettük – több töredékről kép Lux Kálmán éppen rajzolja a szétszedett pilléralapozás legalsó kősorát. A rajz nem maradt fenn. A fényképet közli *Prakfalvi* 2004.571.; Ugyanez egy másik felvételen, Lux nélkül: KÖH Fotótár, ltsz 76.828. neg. (68. kép) Közli: *Szabó* 1996. 37. 24. kép. Mindkét felvételen jól látszik, hogy a bővítményben a profilált oldalukkal befelé falazott, nagyobb kövek is a szétbontott szerkezethez tartozhattak, tehát számuk jóval több, mint ahogyan ma a legfelső, harmadik rétegsorban látható.; *Szabó Zoltán* ezeket egy a 13. század végére keltezhető, Szent Imre sírjához köthető, később elbontott sírépítmény maradványainak tartja. *Szabó* 1996. 32, 37., 40, 42. jegyzet.

¹¹² *Henszlmann* 1864. 166, ábrákkal,151.; *Szabó* (1996. 34-35., 21-22. ábra, 37, 48-49., 34, 41. jegyzet) a pódiumra helyezett oltárt későbbinek tartja a 12. századi pilléreknél, s még későbbi időre, a 13. század végére keltez egy itt létrehozott, felmenő falakkal is rendelkező sírépítményt.; A késő gótikus, hengeres töredék Henszlmannál egyébként jóval hosszabb, és induló lábazatot is mutat, szemben azzal a hasonló motívumkinccsel rendelkező darabbal, ami ma is megvan. *Papp* 2005. 167. 34. szám, XLI. tábla 122. kép, nyíláskerethez tartozó lábazati elemként határozza meg. Megjegyezzük, hogy a SZIKM 2137. leltárszám valóban erre a töredékesebb darabra vonatkozik, s ez már az 1936-1937-es ásatások előtt a múzeum gyűjteményében volt, mert szerepel Szőnyi Ottó mindkét kézirat listáján. *Szőnyi* 1927, *Szőnyi* é.n. [1923 körül] Ő akkor ezt a töredéket hasonlónak vélte, de nem ugyanannak, mint amely Henszlmannál szerepel. Az utóbbi forrást Tóth Melindának köszönöm.; A román kori félkész oszlopkát 1997-ben leltárszám nélkül találtuk meg a SZIKM Fő utcai épületének pinceraktárában.

is szó lehet. Közülük 4 a délnyugati toronyból került elő, 2 a III. számú négykaréjos pillér második északi bővítéséből, 1 pedig a II. pillérhez utólag csatlakozó, dél felé eső oltáralapozásból. A felsoroltakból 3 azonosítható és ma is megvan, 2 biztosan eltűnt, 2 pedig talán még lappang. A fennmaradt falpillérfejezet, madárfigura és befejezetlen oszloptöredék a 12. század második feléből származik, datálásuk tulajdonképpen ma sem cáfolja meg Henszlmannét. Rajtuk kívül foglalkozik még azokkal a nagyméretű, feltehetően falpillérlábazatokhoz tartozó építészeti elemekkel is, amelyek a keleti három pillér második bővítésében, másodlagos helyzetben ma is megtalálhatók. Az összesen 8 látható darab közül azonban csupán háromról ír (és rajzol) azért, mert ezek egy-egy típust jelenítenek meg. A többi hasonló töredéket itt sem és nyilván máshol sem említi.

Ugyanakkor az ásatás publikációjában egyéb helyeken talált, érdekesebb kövek is megjelennek. Ilyenek mindenekelőtt a még májusban, a délkeleti telken talált nagy fejezetek (75-76. kép), melyeknek ezúttal új, nyilván Henszlmann által már nem a helyszínen, hanem a Nemzeti Múzeumban készített rajzát látjuk (71-72. kép). A „hattyúkapitael”-t, a sárkányos faloszlopfőt összefüggésbe hozza a III. számú négykaréjos pillérrel úgy, hogy a szóban forgó fejezetet vele szemközt, a déli mellékhajófalra helyezi. A baziliszkuszt ábrázoló fejezetet „nagyobb magassága miatt” inkább a tornyokba lokalizálja, ikonográfiai jelentése miatt a nyugati oldalra. „Nálunk tehát ily kapitaelek a XII. század második felében és a XIII. század elején készültek.” – írja.¹¹³

Jó lenne tudni, hogy melyik fehérvári házból került elő a híres vaddisznós faragvány (73. kép). (M 4) A frízként helyesen meghatározott, jó állapotú darabon látható, köralakzatba visszaforduló, indába helyezett állatfigura mellett jellegzetesen barázdált, hangsúlyos középérrel megformált, hármass levélcsoportok tűnnek fel, amelyekkel kapcsolatban Henszlmann általánosságban ugyan, de a pécsi székesegyház faragványaira utal.¹¹⁴

Félreértve építészeti szerepét, zárókőnek tartja azt az állatküzdelmet ábrázoló tondót (74. kép) (M. ÁK. 5), amely – elsősorban itáliai párhuzamok mintájára – egykor dekoratív faldíszként kaphatott helyet leginkább a külső homlokzat egy szakaszán. A szintén elsőrangú kompozíciót és faragásmódot képviselő alkotás 1862 előtt – a vörösmárványból készült Anjou-kori sisakdíszes faragvánnyal és más, római kori kövekkel együtt – a Városház udvarán volt befalazva. Arra, hogy mióta lehettek ott, egyelőre még nincs adat. Kibontásukra

¹¹³ Henszlmann 1864. 136-138. ábrákkal

¹¹⁴ Henszlmann 1864. 138-139. ábrával; A szőlőindában vaddisznót ábrázoló darab: *Dercsényi* 1942. 40. tétel, 116, 140. 64. kép

az ásatással kapcsolatban, az Akadémia Archaeologiai Bizottságának közbenjárására, 1862-ben került sor.¹¹⁵

Csak melleleg jegyezzük meg, hogy ugyanebben a munkájában a szerző az 1814 óta már a Nemzeti Múzeumban őrzött szarkofággal kapcsolatban, amelyet Óbudáról származó, római sírládának tart, csupán a rozetták kapcsán, a zalavári szalagfonatok analógiájaként emlékezik meg.¹¹⁶

A fent említett 4 román kori kő közül 2-t – mint följebb részletesen tárgyaltuk – az 1601-1602-ben emelt Monostor bástya vagy a helyén álló, s 1862-ben lebontott lakóépület alapjaiból emeltek ki. Elvileg az óriási templom bármelyik részéről származhatnak, mégsem valószínű, hogy a túloldalról szedték össze őket, s használták fel újra falazóanyagként.¹¹⁷ A Városházán őrzött kör alakú betétdíszről szintén feltételezhetjük, hogy a városi tanács által felügyelt területről, tehát az egykori prépostsági templom déli, vagy nyugati oldaláról került elő. A vaddisznós frízről semmit sem tudunk, mivel azonban lakóház falában találták – hacsak ez nem egy káptalani épület volt – lelőhelyként az ő esetében is inkább az a szakasz jöhet számításba, amely fölött a város diszponált, ez a következtetés azonban természetesen jóval bizonytalanabb, mint a többi töredék esetében.

Végezetül tehát az 1862 őszen folytatott ásatást követően – eltekintve egyelőre a pillérbővítményekben ma is bent lévő, hatalmas falpillérlábazati elemektől (66-67. kép) – Henszlmann mindössze 11 db román kori faragványt tartott közlésre érdemesnek. A korábban már elemzett rajzok szerint az akkor ismert, hasonló korszakba sorolható kőtöredékek száma viszont, mint tudjuk, több volt. Nem tudni, mi lett a sorsa a nagy fejezetekkel (75-76. kép) együtt úgyszintén a Monostor bástya területén előkerült, de soha többé nem említett, állatalakos ívtöredéknek (52. kép). A vele egy lapon, az 1862 májusában készült 2. számú „tekeres” bal oldalán feltüntetett kövek viszont szerencsére mind fennmaradtak, közöttük – külön-külön számítva az összerajzolt, valójában azonban nem összefüggő fríz elemeit

¹¹⁵ Henszlmann 1864. 157, 167. ábrákkal; A Városháza udvarán lévőkkel kapcsolatban lásd *Ipolyi* 1862. 171.; *Dercsényi* 1943. 54. tétel, 118, 141. 67. kép

¹¹⁶ Henszlmann 1864. 123. ábrával; A szarkofágról az utóbbi időkben lásd: *Tóth M.* 1988. 120-121.; *Tóth S.* 1994. 82-87.; *Marosi* 1999, *Marosi 199/a.* 286-287.; *Marosi* 2002.322-326.; *Tóth S.* 2005-ben írt egy még kéziratban lévő tanulmányt a szarkofág kutatástörténetéről, amely időben Bubryák Orsolya cikkének folytatása. Lásd ugyanitt a 7. jegyzetet. Mindkét kézirat szerkesztőként került hozzám, bizalmukat köszönöm.

¹¹⁷ A középkori Szűz Mária prépostsági templom közelsége miatt a proveniencia szempontjából más székesfehérvári középkori templom nemigen jöhet számításba. Ha a faragványok nem közvetlenül a bástyából, hanem a területén később emelt lakóépület alapozásából kerültek is elő, amit pontosan nem tudunk, ez csupán egy nagyjából azonos helyszínen történő harmadlagos felhasználásra utal.; Lásd ugyanitt följebb.

(45. kép) – 4 db román kori faragvány található. Összességében a Szűz Mária prépostsági templomból eredeztethető, akkor számon tartott és hamarosan ki is bontott emlékek száma 16 volt. Egyikükről több mint száz évvel később kiderült, hogy nem is Székesfehérvárról, hanem Vértesszentkeresztről származik (48. kép). Ide kerülésének okát ma még homály fedi. A liliummal és kereszttel, illetve a rá merőleges oldalon részben ívesen körülhatárolt mezőben elhelyezkedő növényi formával díszített saroktöredéket (46. kép) szintén a 20. század második felétől kezdve kapcsolták az 1862-ben már 48 éve a Nemzeti Múzeumban őrzött, de a 19. század folyamán leginkább rómainak tartott 11. századi szarkofághoz (9-10., 32. kép). Az 1814 és 1848 között megtalált és a püspöki palota kerítésfalába befalazott kemény mészkő faragvány lelkörülményeiről éppúgy nem tudunk semmit, mint a Szász Ferenc által ábrázolt, kört alkotó indába írt palmetta-illetve lilium motívumot hordozó frízéről sem. Ha a faragványok korát nézzük, egyelőre nagy vonalakban csupán annyit jegyzünk meg, hogy egyetlen kivétellel mind a 12. századba sorolhatók. A szarkofágfedlap kereszttel díszített akroterionja – formavilágát, ikonográfiáját és kemény mészkő anyagát tekintve – a szarkofágtól függetlenül is 11. századi alkotásnak tekinthető.¹¹⁸

Az ásatás hivatalos befejezését, 1862. november 12-ét követő hatodik napon, 18-án az imént felsorolt kőfaragványokat Pestre, a Nemzeti Múzeumba szállították. A leltárkönyv felsorolja ugyan a beérkezett darabokat, de sajnos nem teljes mértékben. Az azonosítást mégis meg lehet próbálni. A leírásból gond nélkül felismerhető a két májusban megtalált nagy fejezet: „1. Oszlop fejek 2 db” és a városháza udvarán lévő, állatküzdelmet ábrázoló tondó: „2. Gömbölyű kőtábla faragvánnyal (prédáját körmei közt tartó griff) 1 db”.¹¹⁹ Nagyobb gondot okoz a „3. Hosszas négyesegű kőtábla faragvánnyal”, amellyel kapcsolatban elsősorban a vértesszentkereszti kapuszárkő merülhet fel. Erről ugyanis biztosan lehet tudni, hogy valamikor a Nemzeti Múzeumba került, hiszen 1936-ban innen adták vissza

¹¹⁸ A 2. számú 1862. évi rajzról lásd ugyanitt: 17-22, 56. jegyzet.; A szarkofággal és a szóban forgó fedéltöredékekkel kapcsolatban *Entz – Szakál* 1964.; *Tóth S.* 1994. 83-86.; *Bubryák* 2004.; *Tóth S.* 2005.

¹¹⁹ MNM. A magyar nemzeti Múzeum Régiség-és Kincstárába ajándok és szerzemény útján begyűlt tárgyak jegyzőkönyve 1861-1865-ig. 1862. november 18. 119. tétel, 1-2. szám. A Henszlmann által „hattyúkapitael”-nek nevezett sárkányos faloszlop (XIX/36) 1936-ban visszakerült Székesfehérvárra: MNM Történelmi Osztály 120/1936. A Marosi Arnold székesfehérvári múzeumigazgató által 1936. november 24-én aláírt átvételi elismervény 2. tételeként szerepel. SZIKM Adattár, Múzeumtörténet 1910.; Az ún. baziliskuszos pillérfejezetet 1939-ben átadták a Szépművészeti Múzeumnak (Főig. 287/1939.) 107. tétel. Innen került azután 1975-ben a Magyar Nemzeti Galériába, ahol az állandó kiállításon látható. (*MNG 1001*) *Tóth S.* 1994. I-45. tétel, 102-103.; Az állatküzdelmet ábrázoló tondót (*M.ÁK.5*) szintén 1936-ban kapta vissza a Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület (az imént említett átvételi elismervény 5. tétele), jelenleg a SZIKM állandó kiállításán szerepel. Lásd *Biczó* 2001/a. 27. 169. jegyzet

Székesfehérvárra (77. kép). Érdy, mint ahogy erről följebb már szó volt, nem vitethette fel 1848-ban, mivel Szász Ferenc 1862-ben még valahol a prépostsági templom környezetében, befalazott állapotban rajzolta le. Beszélünk arról is, hogy a figurális kő bizonyára Henszlmann által készített s először 1876-ban publikált rajzán már jól látszik az a két alsó állatfigura is, amelyet a korábbi ábrázolások – nyilván azért, mert a beépítés miatt valahogyan takarásban voltak – még nem tüntettek fel. A követ tehát a két időpont között kiemelték és a Nemzeti Múzeumba szállították. Eltávolításával mindenesetre ekkor még nem kellett megbontani a püspöki kert díszes kerítésfalát, mert ez a darab, mint Haas Mihály rajzából (33. kép) – ahonnan hiányzik – feltételezhetjük, valahol a többletől eltérő helyen, talán egy lakóház falában volt. Mivel a leltárkönyv az 1874-es ásatást követően nem említi faragott töredékeket, valószínű, hogy már 1862-ben beérkezett.¹²⁰ A „4. Vörösmárvány tábla töredék faragvánnyal” csak az ismert Anjou-kori sisakdísz lehet. Mindenekelőtt azért, mert a még szóba jöhető emlékek: a Nagy Lajos királynak és leányának, Katalinnak tulajdonított szarkofágfedlap-töredékek, továbbá a hasonló anyagú mérműves pillérek és a könyöklőmellvéd is – egészen a kőtár 1938-as kialakításáig – bent maradtak a püspöki palota kertjét lezáró falban. A székesfehérvári múzeumegyesület és a Nemzeti Múzeum között 1936-ban váltott levelezésből, amely bizonyos faragványok visszaadását készítette elő, kiderül, hogy ugyan a fenti meghatározás alapján nem tudták azonosítani, de Henszlmann 1864-es könyvének ábrája nyomán mégis megtalálták és szállításra előkészítették a vörösmárvány sisakreliefet. S, hogy a dolog ne legyen olyan egyszerű, november 24-én Marosi Arnold fehérvári múzeumigazgató az átvételi elismervényben ugyanezt a darabot, mint „Nagy Lajos sírkövét” tünteti fel, ráadásul – nyilván véletlenül – eltévesztett oldalszámra történő hivatkozással.¹²¹ Az „5. Vörösmárvány töredék 4 db”-ról nem lehet tudni, hogy ezeken volt-e valami szegély, s egyáltalán faragványhoz tartoztak-e egykor vagy burkolathoz. Közülük 1936-ban mindössze egyikük került vissza Székesfehérvárra. Az 1939-ben a Szépművészeti Múzeumnak átadott faragott emlékek között szerepel még két, azóta elveszett

¹²⁰ MNM. A magyar nemzeti Múzeum Régiség és Kincstárába ajándok és szerzemény útján begyűlt tárgyak jegyzőkönyve 1861-től 1865-ig. 1862. november 18. 119. tétel, 3. szám; A faragványok átvételi elismervénye SZIKM Adattár, Múzeumtörténet 1910. 3. tétel: „Főangyal, sarokkő”; *Henszlmann* 1876. 57. ábrával, *Dercsényi* 1943. 120. 71. tétel, 145. 76. kép; Lásd ugyanitt: 12. 43. jegyzet, 19. 68. jegyzet, 22.

¹²¹ MNM. A magyar nemzeti Múzeum Régiség és Kincstárába ajándok és szerzemény útján begyűlt tárgyak jegyzőkönyve 1861-től 1865-ig. 1862. november 18. 119. tétel, 4. szám; *Henszlmann* 1864.167.ábrával; *Ipolyi* 1862. 171.; *Dercsényi* 1943. 123. 86. tétel, 150. 84. kép; A faragványok átvételi elismervénye 1936. november 24. SZIKM Adattár, Múzeumtörténet 1910. 6. tétel; *Biczó* 2001/a. 27. 169. jegyzet

székesfehérvári vörösmárvány töredék, a negyediknek azonban végképp nincs nyoma.¹²² A 6. számú bejegyzés azonosítása szintén nem egyértelmű: „6. Szöglet és párkány faragványok 2 db” Figyelembe véve azonban Henszlmann összes ásatási leletét és az általa ezeken kívül felsorolt kőfaragványokat, leginkább csupán két darab jöhet számításba. Egyikükkel, a kisméretű falpillér fejezettel (*MNM 60.249.C.*), amelyet beforduló díszítése miatt nevezhettek „szöglet”-nek, ma is találkozhatunk a Nemzeti Múzeum Lapidáriumában (61. kép), társa pedig nemigen lehet más, mint a vaddisznót ábrázoló, párkányhoz tartozó fríz elem (*M4*) (73. kép). Ez utóbbit 1936-ban szintén Székesfehérvárra szállították, ahol – a többi töredékekkel együtt – két évvel később a Romkert mellett felállított Kőtárban helyezték el.¹²³ Valóban komoly gondot okoz viszont a „8. Különbféle kőtöredékek” bejegyzés mögött rejlő faragványok felsorolása, különösen azért, mert itt még a darabszámot sem tüntették fel. Gondolhatnánk arra, hogy a Henszlmann első könyvében publikált kőtöredékek mindegyikét elszállították, ez azonban nem így volt. A madárfigura (62. kép) ugyanis – úgy tűnik – sohasem került a Nemzeti Múzeumba. Nem azért, mert már 1936-ban is keresték és nem találták – ez ugyanis a ténylegesen beleltározott, kisebb falpillér fejezettel is megtörtént, ezért maradt végül a Nemzeti Múzeumban – hanem más okból. Feltüntették ugyanis azon a listán, amely a millenniumi kiállításra a székesfehérvári püspökségtől elkért töredékekről készült 1896-ban. Ki is állították a Vajdahunyad várban, hiszen szerepel a hivatalos katalógusban. Ezért lehetséges, hogy Gerecze Péter ekkortájt készített fényképe is megörökítette olyan további faragványok társaságában, amelyeket ugyanekkor szintén bemutattak (78. kép).¹²⁴

¹²² MNM. A magyar nemzeti Múzeum Régiség és Kincstárába ajándok és szerzemény útján begyűlt tárgyak jegyzőkönyve 1861-től 1865-ig. 1862. november 18. 119. tétel, 5. szám; A faragványok átvételi elismervénye 1936. november 24. SZIKM Adattár, Múzeumtörténet 1910. 7. tétel. Itt a méret is megjelenik: 30x10 cm.; A Szépművészeti Múzeumba átkerült faragványokról készült lista MNM Főig. 287/1939. 47-48. tétel; *Biczó* 2001/a. 27. 169. jegyzet

¹²³ MNM. A magyar nemzeti Múzeum Régiség és Kincstárába ajándok és szerzemény útján begyűlt tárgyak jegyzőkönyve 1861-től 1865-ig. 1862. november 18. 119. tétel, 6. szám; A falpillér fejezet 2002 óta látható a Biczó Piroska által újrendezett Lapidáriumában, a Magyar Nemzeti Múzeumban, ltsz. 60.249. C.; Az ismert vaddisznós fríz az 1936. évi átvételi elismervény 4. tétele. SZIKM Adattár, Múzeumtörténet 1910. Az 1938-ban felállított Kőtár 40. tételeként szerepelt *Dercsényinél* 1943. 116, 140. 64. kép, majd 1972-től 1998-ig a székesfehérvári István király Múzeum állandó várostörténeti kiállításán volt látható. Lásd még *Biczó* 2001/a. 27. 169. jegyzet

¹²⁴ MNM Érem-és Régiséggtár, gyarapodási napló 1861-1865.1862. november 18. 119. 8. szám.; *Henszlmann* 1876. 56. Az 1864-ben már publikált rajzokat közli újra, közöttük a madárfigurával.; MNM Főig. 120/1939. Az iratanyagban a fehérvári múzeumigazgató, Marosi Arnold az egykori fehérvári darabok visszaadására vonatkozó levelére írt válaszban olvasható, hogy: „ a többi apró töredék és nem is identifikálható a beérkezési napló

A történetet azonban tovább bonyolítja az a tény, hogy a székesfehérvári Szent István Király Múzeum egyik raktárában még egy madárfigurát (79. kép) őriznek. (Bp.38.) Ez a másik madár hasonló az előzőhöz, de valamivel kisebb termetű. Fejét – vele szemben – nem egyenesen, hanem fölfelé tartja, csőre már letört. Részleteiben a két, fő nézetét tekintve profilban ábrázolt figura nagyon hasonló, testükön a tollat szabályos sorokba rendezett, ék alakú bemetszésekkel érzékeltette a kőfaragó. Lábuk felső indítása is megegyezik, alul azonban mindkettőnél hiányzik. A csukott szárnyak kialakításánál a régóta egy dobozban bujkáló madár esetében csupán a hátsó, hegyesen végződő szakaszt, a korábban ismertnél viszont a teljes szárny felületét ismétlődő levélszerű csomókban, sűrűn egymás mellé húzott, ék alakú, párhuzamos vonalkázások töltik ki. Míg az előző szárnyvége és farktolla is teljes mértékben hiányzik, az újabb madár farktollából megmaradt valamennyi, s ezen a szárnyon látható, ék alakzatot mutató vonalkázás jelentkezik, de még sűrűbben. A fejek és a tollas testek egy határozott vonalban válnak el egymástól, a szem megformálása a kisebb állatalakon egyszerűbb megoldású.¹²⁵

Elképzeltető azonban, hogy ha a madár nem is, de a Henszlmann által közölt többi faragvány némelyike, mint például a szőlőlevéllel díszített töredék (65. kép), az oszloplábazat (64. kép), a nyolcszögű oszlopka talapzat, a kis posztamensről indított, késő gótikus oszlopka vagy a most említésen kívül hagyott, szintén gótikus boltozati bordák és zárókövek alkották a „Különféle kőtöredékek” címen a Nemzeti Múzeumba került csoportot. Biztosan nem volt közöttük azonban az a román kori, kis oszlopdarab, amelynek faragását ugyan teljes kör alakban tervezték, de sohasem fejezték be. Egy ilyen töredék (69. kép) fennmaradt a fehérvári kőanyagban (512). A mindössze 13,5 cm átmérőjű oszlop felületén többszörösen áthurkolódó, köríves mezőket alkotó, egytagú inda kanyarog, amelyből – kitöltve az íves tereket – alig kidolgozott, csupán a befoglaló formákat mutató három-négy ujjú levelek nőnek ki. A levelek megformálásából, főleg a széleken így is látszik az a tépett szegély és az a középérből kiinduló, ék alakzatban megjelenő rovátkázás, amely egyébként az imént leírt madarak tollazatára is jellemző, és amely a félkész oszlopkát egy nagyobb faragványcsoport részévé

hiányos leírása alapján. Henszlmann 138.ik oldalán levő pillérfő és madártöredék nincs a múzeumban.”; 1896-iki Ezredéves országos kiállítás / az I. (történelmi főcsoport) kiállítóinak törzskönyve X. 1960. lap, 6. sorszám: „Madáralakú töredék (11.sz.)” A madár a többi kölcsönként faragvánnyal együtt már 1897. december 16-án visszaérkezett Székesfehérvárra.; *Hivatalos katalógus 1896.* 23. tétel; *Bakó 1993.* 464. ábrával; *Gerecze 1897.* 123. 133. kép; *Dercsényi 1943.* 116. 43. tétel.

¹²⁵ A 2000-ben a prépostsági templom középkori kőfaragványaiból a székesfehérvári Csók István Képtárban rendezett kiállítás előkészületei során találtuk meg a múzeum Bástya utcai pinceraktárában. Lelőköriülményei ismeretlenek.

teszi.¹²⁶ Egy a Magyar Nemzeti Galéria raktárában lévő, férfi fejet és szarvast ábrázoló, minden bizonnyal római márványtöredék, amely ugyancsak 1939-ben a Nemzeti Múzeumból került ide, arra figyelmeztet, hogy a Henszlmann által 1862-ben Budapestre hozott kőfaragványok között talán több római kori darab is lehetett. Mivel azonban könyvében ezekkel nem foglalkozott, nehéz nyomukra lelteni.¹²⁷

Faragványok az 1874. évi ásatásból

Úgy tűnik Henszlmann következő ásatása (81. kép) után, amelyre a püspökség kertjében – a templom főhajója és északi oldala feltárása céljából – végül is csak a püspöki szék megüresedése miatt kerülhetett sor 1874-ben, a munka során talált középkori kőfaragványok mind Székesfehérváron maradtak. „A m.n. múzeum igazgatója kiválogatta azon romai köveket, melyeket a muzeum számára elküldendőnek vél: ezek elszállítandók a többi talált kövek pedig biztos helyen őrizendők.”¹²⁸ Sajnos a publikációkból ezekről alig esik szó.

¹²⁶ A félig kifaragott 13 cm átmérőjű oszlop – mint már említettük – 1997-ben a SZIKM főépületének (volt jezsuita rendház) pincéjében őrzött kövek közül került elő. Ugyanitt még egy hasonló, de befejezett darabot találtunk, 14 cm-es átmérővel. (463) Sajnos ma már nincsenek meg azok a csupán fényképről ismert, sík háttérhez kapcsolódó, félhenger alakú töredékek, amelyekben a motívumkincs megegyezik a henger formájú darabokon látottakkal. Gerecse 1897. 123-124, 133. ábra. Négy db volt belőlük, összesen 89 cm hosszú, 10 cm átmérőjű sávot alkottak. Ezt rokonítja azután a pécsi népoltár hátsó falán in situ megtalált, vízszintes osztópárkánnyal. Ugyanezt a fénykép megjelent Bakó 1993. 464.; A pécsi népoltárról lásd a teljesség igénye nélkül: Gerecse 1897., Dercsényi 1962., Szőnyi 1906., Szőnyi 1916., Hajós 1966., Tóth M. 1978., Tóth M. 1979., Tóth M. 1987., Tóth M. 1994., Simon 2001. Az említett székesfehérvári faragványcsoportról lásd később.

¹²⁷ MNM Főig. 287/1939. 91. tétel: „Két kerek relieffel (férfi fej, szarvas) díszített fehér márványtöredék, Székesfehérvár” Azt az információt, hogy ez ma is megtalálható a Magyar Nemzeti Galéria raktárában, Tóth Sándornak köszönöm.

¹²⁸ Henszlmann ezúttal már a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) közreműködése révén, a Vallás-és Közoktatási Miniszter, Trefort Ágost révén kiutalt pénzből ázott. A megbízást 1874. július 7-én adták ki. A munkálatok helyi vezetője ezúttal Zalay Alajos székesfehérvári királyi mérnök lett, de Pauer János, akkor már káptalan helynök, címzetes püspök segítségére is igényt tartottak. KÖH, Könyvtár, MOB-iratok 1874/68. A székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templomra vonatkozó MOB-iratok összegyűjtését Kovács Klára végezte el 1999-ben. Munkájának rendelkezésre bocsátását ezúton is köszönöm.; Az újabb ásatásról nem született olyan részletes publikáció, mint 1862 után. A eredményekről a kortársak több helyen olvashattak. Még a munkálatok ideje alatt (augusztus 18- november 7.) született Czobor Béla írása, Czobor 1874., majd Henszlmann 1875., Henszlmann 1876. Az idézet helye: Jegyzőkönyv a Székes Fehérvári Szt. István féle Basilika körüli ásatások

Miközben Henszlmann hosszasan értekezik az immár Nagy Lajos – akkor általa még északra helyezett – sírkápolnájával immár összefüggésbe hozott, a püspökkert falába befalazott, vörösmárvány figurális szarkofágfedlapokról, architektonikus elemekről illetve a sisakdíszes reliefről, addig az ásatáson talált kötöredékekről alig esik szó.

Szinte a szövegbe rejtve mégis igen fontos megjegyzéseket tesz a főhajó szentélyének kutatása kapcsán. Hartvik püspök leírására utal, miszerint: „Krisztus asztala fölött csodálatos mívű cibórium emelkedik...”, majd megállapítja, hogy a gyér maradványok csak ahhoz elegendők, hogy megállapítható legyen, milyen sokáig maradt fenn ez az oltárbaldachin, s vajon túlélte-e a Károly Róbert uralkodása alatti tűzvészt. Ebben azonban méltán kételkedni lehet, hiszen ez az oltár egyáltalán nem volt alapozva, a fennmaradt köveket egyszerűen a járósintre helyezték.¹²⁹ A jelen lévő Czobor Béla egykorú írásaiban erről sajnos egy szó sem esik, az egyik helyi újságban, a Székesfejérvár című, hetente kétszer megjelenő lapban viszont a következőket olvashatjuk. „A bazilika belső felszereléséből a tavali ásatás napvilágra hozta a papiszékeket és a kőpadokat, a cibóriumból már csak igen csekély maradványok találtak.” Ez a szöveg egy kétrészes beszámoló első, szerző nélküli közleményében található, a második alatt a „Szigetfői” név szerepel. Ha a régiségkedvelő újságíró félre is értelmezett valamit, hiszen a „kőpadok” kapcsán akár gondolhatunk a ma is meglévő lépcsőkre a kanonoki kórus előtt, de a „papiszékek”-kel már gondban vagyunk, kortárs híradását mégis nagyon komolyan kell vennünk. Erről az alapvető, hiszen a főhajó nagy részét, az északi kápolnákat és a Mátyás szentélyt is érintő régészeti feltárásról ugyanis Henszlmann nagyon keveset írt le, és ha arra gondolunk, hogy mindössze egyetlen mondatban közölt olyan lényeges információkat,

beszűntetése iránt. 1874. november 7. Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, 9/A.; *Czobor* 1874. 794. részletesen ír azokról a római faragványokról, amelyek a hajóban, a padozat alól kerültek elő. Zalay Alajos 1875. május 21-én írt Pulszky Ferencnek, miszerint „...van szerencsém az 1874. évi november hó 7-én Nagyságod jelenlétében felvett jegyző könyv alapján, a kiszemelt, és négy fa szekrénybe elhelyezett római köveknek, a Magyar Nemzeti Múzeum számára leendő átküldéséről értesíteni. MNM Érem-és Régiségtár iktatott levelezése 1875.201. Június 10-én Hampel írja a választ, hogy a „római emlékkövek” megérkeztek. MNM Érem-és Régiségtár iktatott levelezése 1875.57. A leveleket Szentesi Editnek köszönöm.; Eszerint ezek mégis Budapestre érkeztek, annak ellenére, hogy a leltárkönyvben az 1874-1875.évből csupán kisleletekről szóló adatokat lehet találni. MNM Érem-és Régiségtár, gyarapodási naplók, 1874. október 3. 230. tétel, 1875. szeptember 21. 162. tétel.

¹²⁹ Szent István király nagy legendája, részlet. Ford. Kurcz Ágnes. In: *Árpád-kori legendák és intelmek*. Szentek a magyar középkorból I. Szerk. Érszegi Géza. Budapest, 2004. 22.; *Henszlmann* 1875. II. 6. „...Den vorhandenen spärlichen Resten nach läßt sich nicht mehr angeben, wie lange sich dieses Ciborium erhalten und ob es die Feuerbrünste unter Karl Robert überdauert habe; billig könnten wir jedoch daran zweifeln, nachdem wir diesen Altar gar nicht fundirt, sondern dessen erhaltene Steine einfach auf den Boden aufgesetzt vorhanden...”.

miszerint a szentélyben, a főoltár előtt [!?] két rétegben is talált és bontott el márványpadozatokat, könnyen elképzelhetjük, hogy mi mindent hallgatott el. Úgy tűnik, ekkor elsősorban már csak a temetkezések érdekelték, szenzációs királysírokat, Nagy Lajosét, Károly Róbertét, Mátyásét szeretne volna megtalálni, és a kisebb részleteket még annyira sem volt türelme feldolgozni, mint azt korábbi könyvében tette. Ez a néhány megjegyzés – véleményünk szerint – mégis elegendőnek látszik ahhoz, hogy jogosan feltételezzük: 1874-ben olyan (faragott?) kövek kerültek elő a szentélyben, amelyeket Henszlmann a Károly Róbert uralkodása idején pusztító tűzvészben [(melyik?) elpusztult, román kori oltárbaldachin maradványainak tartott.¹³⁰ Arra a kérdésre, hogy melyik töredékekről is lehet szó, később még visszatérünk.

Ebből a szempontból lesújtó tény, hogy pusztán egyetlen azonosítható, ma is meglévő darabot ismertet (82. kép), s azt is csupán azért, mert a számára sokkal nagyobb jelentőséggel bíró egyik temetkezéssel függ össze. Az északi mellékhajó keleti záródása előtt feltárt négy Árpád kori sír közül a szélső északi oldalát hat mészkőlapból rakták ki. Ezek fej felőli darabja egy kisebb méretű, (egyik meglévő oldala alapján, szabályos kialakítást feltételezve felső, négyzet alakú síkja 62,5 x 62,5 cm) tehát semmiképpen nem az épület fő tartószerkezetéhez tartozó, négykaréjos pillér fejezettöredéke, (XIX/2) amelynek másodlagos felhasználásáról Henszlmann több helyen is szól.¹³¹ Mindenképpen figyelemre méltó, hogy ez a faragvány egy

¹³⁰ *Czobor 1874.*; *Czobor Béla*: A püspöki kertben folytatott ásatások. Székesfejérvár 4. 1874. 42. szám, október 18. 260. Írásában szó esik azonban egy in situ, mindeddig nem publikált részletről. „A bazilika északi hosszfalban egy keskeny, körülbelül 2½ láb széles kis gót ajtócskára bukkantak, melynek béléből (Gewände, pieds-droits, jambages) néhány – Róbert Károly korára mutató – tagozat fön is maradt. E kis ajtó a templom hajójából a 3-ik – a többinél magasabban fekvő – kápolnába szolgált bejáratul.”; Az 1874-ik évi ásatásokról. Székesfejérvár 5. 1875. I. rész: 22. szám, március 17. 96. II. rész: 23. szám, március 20. 100.; *Henszlmann 1875*. II. 6. „Vor dem Hochaltare wurden noch Stücke der ursprünglichen und des später von Karl Robert über dieses erhöhte gelegten Marmorkirchenpflasters aufgegraben, sie mußte jedoch entfernt werden, wollte man zu den unter ihnen befindlichen Gräbern gelangen...”; Érdekes adalék, hogy míg Trefort Ágoston október 9-én – a kezdetben kiutalt összeg felül – még 1500 Ft-ot ad az ásatások folytatására, Henszlmann kínos kudarcát követően, amikor is a miniszter és más vendégek jelenlétében a Mátyás sírjának vélt alapozás felbontása után semmit sem találtak, október 21-én már beszünteti a munkálatokat. KÖH Könyvtár, MOB-Iratok 1874/127., 128. „Tekintve, hogy az...ásatások ez ideig még egy olyan feliratos követ, szobrot, vagy más egyéb tárgyat fel nem mutatnak, melyekből a tetemes költséget igénylő ásatásoknak az elért eredménynél nagyobb sikert lehetne jósolni, - az ásatásokat annyival inkább megszüntetendőnek találtam, mert a műemlékek folyó évi javadalma kimerítetett.” Tudjuk azonban, hogy nem így volt, hiszen a feltárásból – ha csupán ezeket említjük – számos számos figurális római sírkő került elő.

¹³¹ A vörösmárvány szobrászati emlékekről *Henszlmann 1875*. I. 6.; A négykaréjos pillérhez tartozó töredékről *Henszlmann 1876*. 48. ábrával; *Henszlmann 1883*. 66. ábrával; Dercsényi nem válogatta be Kötárába ezt a

olyan 11. századi belső szerkezet vagy kisépitmény része lehetett, amelyet a sírban talált 13. századi gyűrű alapján legkésőbb ekkor elbontottak. Német nyelvű ásatási publikációjában a szerző lelkesen ír fehér márvány töredékek csoportjáról is, sajnos azonban róluk sem leírást, sem rajzot nem készít. Állítása szerint ezek a szintén az északi mellékhajóban, az Árpád kori temetkezésektől nyugatra, kb. a IV. pillér vonalában talált, Habsburg Albert királynak tulajdonított síremlék maradványai voltak. Ezekből az állítólag megégett darabokból ma egyetlen egyet sem tudunk azonosítani.¹³²

A fentiekén kívül az ásatásokat irányító szerző 1876-ban csupán már korábban is ismert, részben előző feltárása során, részben máshol a városban talált faragványokról tesz említést, illetve ezek ábráját közli.¹³³ Arról, hogy két évvel korábban több kőtöredék is előkerült, az imént idézett jegyzőkönyv egy másik megjegyzése tanúskodik: „...azon fal is távolították el, mely a magasabban fekvő kertet a fás udvartól elválasztja és e helyett víz irányos lejtő készítették, mi két más tekintetből is ajánlható; az anyag nyereségű és azért, mert ezen falba sok a lerombolt épületekből származó régészeti érdekes kövek beépültek.”¹³⁴ Azt, hogy pontosan melyik darabok lehettek ezek, sajnos nem tudjuk. Mindössze annyi valószínű, hogy a Jankovich által 1827-ben leírt – följebb itt már részletesen tárgyalt – kis „catacumba”, amely „nem előbb mint most, két esztendő előtt [azaz 1825-ben] szemem láttára nagy erővel betörtetvén, egy kertecske kerítésének alsó párkányára fordított” köveit ekkor, 1875-ben bontották el. Vajon hová építették be maradványait?

darabot, vagy a kerítésfalra helyezte, amiről nem maradt fenn dokumentum.; A sírok elhelyezkedéséhez lásd az ásatásokról készített összesítő alaprajzot: A székesfehérvári királyi templom 1848, 1862, 1874 és 1882-ben kiásott maradványainak térképe. KÖH Tervtár, ltsz. 7434.

¹³² Czobor 1874. 794.; Henszlmann 1875. III. 6.: „...denn die Mauer des Grabes erhob sich über die Pflasterung und das Denkmal stand noch höher auf. Von diesem Denkmal fanden sich zahlreiche Bruchstücke im Grabe selbst und neben demselben, sie sind in weißem Marmor auf das geschmackvollste und schärfste ausgearbeitet und erregten allgemeine Bewunderung, obschon sie durch einen oder den andern Kirchenbrand in beinahe ganz verkalkten Zustand versetzt erschienen. Der Reichtum des Denkmals und der vorzügliche Styl, der sich in diesen Bruchstücken zeigte, läßt uns auf die Blüthezeit des Spitzbogenstyls schließen, welche bei und später als in den westlichen Ländern Europas eintrat und länger anhielt...”; A sír pontos helyével kapcsolatban lásd az előző jegyzetben említett összesítő alaprajzot.; Az általa 15. századnak tartott síremlék megégéséből Henszlmann arra következtet, hogy ez a tűz indokolhatta a főhajó boltozatának Mátyás kori átépítését. Henszlmann 1883. 67.

¹³³ Henszlmann 1876. 56-57. ábrákkal; A Mátyás kori főhajó boltozat meglétét véleménye szerint a több helyről is előkerült, késő gótikus stílusú boltozati bordák teszik valószínűvé. Henszlmann 1875. II. 6.; Itt jegyezzük meg, hogy a Mátyás szentély feltárásakor számára is feltűnhettek az alapfalakba beépített, korábbi maradványok.

¹³⁴ Jegyzőkönyv... lásd ugyanitt a 128. jegyzetet.

Nem tudni, hogy ehhez a „catacumba”-hoz tartoztak-e annak a gránit oszlopnak a töredékei, amelyek 1864-ben még a püspöki udvarban álltak. Polgár Iván szerint átfaragott állapotban, mindenesetre még 1936-ban is itt voltak, a szóban forgó fal kerti feljárója mellett. Ugyanekkor egy gránitoszlop töredéket a kert már sokszor emlegetett keleti falában láttak.¹³⁵

Tudni lehet, és Henszlmann összesítő alaprajza is mutatja, hogy a püspöki udvarban, a templomtól északra fekvő területen négy további árkot ástak, ezekből azonban semmi érdemleges nem került elő. Egyedül a legkeletebbre esőben találták meg egy kiszedett fal nyomát. Szinte biztosak lehetünk benne, hogy már ekkor is a Jankovich írása óta a kutatókat mindvégig foglalkoztató „catacumba”-t keresték itt. A régészeti feltárás miatt tönkrement a püspökség korábbi jégverme, helyette tehát újat kellett építeni. A Székesfehérvári Püspöki Levéltárban fennmaradt egy ifj. Knöbel József építész által készített, színezett tervrajz, amely az új jégvermet ábrázolja (83. kép). A hozzá mellékelte leírás szerint az oldalfalak kőből, a boltozat téglából készül, s felhasználja a korábbi bontásából származó kőanyagot is. Ezek az adatok több szempontból is figyelemre méltóak. Mindenekelőtt azért, mert ez az 1785. évben épített jégverem – mint ahogy 2006. évi helyszíni bejárásunk igazolta – még ma is megvan. Falazatában pedig, amennyiben a rossz világítás miatt a szemünk nem csal, nagyobb méretű kövek, közöttük kváderek is látszódnak (84. kép). Mivel tudjuk, hogy ezt a jégvermet már az 1811. évi *Canonica Visitatio* is megemlíti, erős a gyanú, hogy építéséhez egykor éppen a közelben lévő romos templom kőanyagát használták fel. Ha igaz, hogy Knöbel ugyanebből építette fel új jégvermét, nem lehetetlen, hogy ennek alaposabb vizsgálata – éppen a faragványok tekintetében – még további eredményekre vezethetne.¹³⁶

¹³⁵ Lásd ugyanitt: 10-12; *Henszlmann* 1864. 93.; *Károly* II. 1898.; *Polgár* 1936.

¹³⁶ A szakadozott szélű, vízfestékekkel színezett és fekete tussal írt feliratokat tartalmazó tervlap – „ifj. Knöbel József építész” felirattal, évszám nélkül a Székesfehérvári Püspöki Levéltárban található. Azt, hogy mikor készült, a többi ide vonatkozó adattal együtt a mellékelte költségvetésből tudjuk meg. 1875. május 20. 9/A.; MOL Magyar Kamara Archivuma, E 237. *Conscriptiones Episcopatum* 10. *Conscriptio Bonorum Episcopatus Alba-Regalensis*, 1811. Sectio II. 11. lap.; Jankovich híradása a „catacumba”-ról a későbbi kutatókat sem hagyta nyugodni. Az ásatási naplóból kiderül, hogy feltehetően ugyanitt 1936-ban már vizsgálták: „felnyitottunk egy téglaboltozatos, pincyszerű helyiséget”... „megállapítható, hogy az ősi kőműves által jelzett oszlopok nincsenek”. A Műemlékek Országos Bizottsága székesfehérvári ásatásainak naplója, 1936. június 4-5.; Kralovánszky Alán 1979-ben kisebb ásatást folytatott az említett jégveremtől északra. *Kralovánszky* 1980. 86.; A helyszíni bejárás lehetővé tételéért Mózessy Gergelyt, a Székesfehérvári Püspöki Levéltár történész levéltárosát és Smohay Andrást, az Egyháztörténeti Gyűjtemény művészettörténészét külön köszönet illeti.

Jó lenne azt hinni, hogy a munkálatokat ez esetben is gyorsan, már a következő évben követő publikációjában Henszlmann az itt újonnan közölt román kori faragványoknak legalább egy részét valóban az ásatás során találta. Kettőről ugyanis biztosan tudjuk, hogy nem, hiszen ezek – Haas 1856., majd Szász 1862. évi rajza – alapján már korábban ismertek voltak. Minden bizonnyal még ekkor is abba a püspöki palota mögötti, a kertet keletről lezáró, egykori bástyafalba voltak beépítve, amelyről följebb már oly sok szó esett (33., 45. kép). Ezekben a feltehetően egykor párkány frízét alkotó darabokon összehurkolódó, köröket alkotó, kéteres inda kanyarog, az egyes mezőkben magából az indából kinövő, tövüknél gyűrűvel átfogott, lilium (valójában ez is palmetta) illetve ötujjas palmettadíszek mutatkoznak. (XIX/8, XIX/6)¹³⁷

Mellettük még négy ábrát látunk, közülük kettőn egymáshoz nagyon hasonló ornamentika figyelhető meg. Ha a méretben nem mutatkozna különbség, azt is gondolhatnánk, hogy Henszlmann itt egyetlen kőnek más-más oldalait ábrázolja. A szerencsésen fennmaradt töredékek ismeretében azonban tudjuk, hogy egyazon szerkezethez tartozó és egykor hasonló helyzetben lévő, de két különböző darabról van szó. (M12, M3) (85-86. kép) Mindkettő függőleges helyzetű, hosszúkás formájú, középtájon széles horonnyal rendelkező, keretelő elem, amelynek teljes látszó felületét gazdag faragás borítja. A kövek hátsó síkja és a rá merőleges egyik oldalsó is falnak támaszkodott, vagy ez utóbbi mellett egy másik faragott kő helyezkedett el. A hornyot tartalmazó elülső nézet – a faragás nélküli oldalon – egy keskenyebb sima szegéllyel indít, amelyhez minden bizonnyal valamilyen másik faragott elem illeszkedett. Utána azonban végig a horony és az azt követő vízszintes szakasz, valamint a hozzá szervesen kapcsolódó, a téglány alakú befoglaló forma túlsó oldala is faragott díszítést hordoz. Általánosságban jellemző rájuk a nyolcas alakban összehurkolódó, egytagú, kanyargó indadísz, amelyeknek nagyobb, kör alakú belső mezőiben magából az indából kinövő, öt vagy hatujjú, szétterülő levelek töltik ki. A hurkok szilvماغ formájú kisebb belsejében plasztikus csigaszerű formák jelennek meg. A rovátkolt levélujjak valójában egy hangsúlyos középerből két ellentétes irányban, sűrűn elhelyezkedő, párhuzamos mélyedésekkel tagoltak. Ugyanígy, de térkitöltő szerepük miatt már jóval dekoratívabb levelek mutatkoznak a fennmaradó felületeken. A szakirodalom ezeket a leveleket már

¹³⁷ *Henszlmann* 1883. 57-58. 5-6. ábra; 1938-ban csak a palmettadíszes faragványt mutatták be a Kötárban. (*Függelék XIX/8*) *Dercsényi* 1943. 11. tétel, 112, 134. 43. kép; Lásd még ugyanitt: 25-26. 48. jegyzet, 60. jegyzet

többféle növénnyel azonosította (szelíd gesztenye, cserfa), a közöttük helyenként felbukkanó szőlőfürtök azonban egyértelművé teszik, hogy itt szőlőlevelekről van szó. Ezek a levelek egyébként nagyon hasonlítanak arra a Henszlmann által még 1862-ben talált, kisebb töredéken lévő levélre, amelyet a III. négykaréjos déli főhajópillér második északi bővítéséből bontott ki. Kár, hogy ezt csupán rajzból ismerjük.

A két különleges formájú kő közül az 1883-as könyvben elsőként az alacsonyabb darab (85. kép) grafikus képe jelenik meg úgy, hogy először magát a kiterített felületű hornyot, majd az előlnézet jobb oldali vízszintes síkját ábrázolja. (M12) A bal oldalon le hagyja viszont a hangsúlyos illesztősíkként mutatkozó szegélyt. Feltételezhető, hogy a kő ábrázolása – az inda és a levelek helyzetét tekintve – helyes, s ebben az esetben a valamilyen nyílást vagy mélyedést keretelő faragvány a bal oldalon helyezkedett el. Keskenyebb faragott oldala így a nyílás felé nézett. Ez utóbbit Henszlmann azonban már nem mutatta be. Első ábrája mellett a másodikon (86. kép) viszont egy hasonló kialakítású, de magasabb faragott elemnek éppen ez a belső oldala látható. (M3) Biztos, hogy ez egy a szerkezetet indító darab volt, ugyanis a kompozíciót keretbe foglaló, keskeny szegély itt alul is végigfut. A rajta lévő motívumkincs csupán abban különbözik az imént leírttól, hogy a levelek között egy állatalak, feltehetően egy őz is megjelenik. Figyelembe véve a kőnek az előzővel megegyező nézetét is, amely az 1883-as rajzról hiányzik, megállapíthatjuk, hogy ez a keretelő elem a nyílástól vagy mélyedéstől jobbra, tehát a túloldalon helyezkedett el.¹³⁸

Ugyanitt a szerző még két további román kori faragványt mutat be. Egyikük egy vízszintesen ábrázolt, keskeny kőfaragvány, amely első ránézésre párkányelemnek látszik (87. kép). (XIX/7) Alul-felül törött, két oldalán keskeny, sima szegély húzódik végig. A faragvány felületét egytagú, kanyargó inda tölti ki, amelyből palmettaszerű, szélfűtta, belső felületükön is tagolt ujjakkal megformált levél nő ki. Mellette háromujjú stilizált palmetta figyelhető meg, de maga a szépen megformált levél is egy hasonló jellegű palmetta egyik ujjából nő ki. Az inda által alkotott kis ívháromszögbe – térkitöltő elemként – apró levélkét faragtak. A 2000. évben a székesfehérvári Csók Képtárban, a középkori faragványokból rendezett *Basilica grandis et famosa* című kiállítás előkészületei során Bartos György ezt a

¹³⁸ *Henszlmann* 1883. 57-58.1-2. ábra; Az 1. ábrán szereplő alacsonyabb faragott kőelem (*Függelék M 12*) *Dercsényi* 1943. 62/a tételével azonos. 119, 142. 71. kép. A 2. ábrán szereplő, magasabb, inkább őzt, mint nyulat ábrázoló faragvány (*Függelék M 3*) *Dercsényi* könyvében 1943. a Kötár 66. darabja, 120, 143, 72.(és nem 73!) kép; Gerecze a rovátkolt levelekkel kapcsolatban így ír: „Ha szőlőszerű boggyóval nem volna kapcsolatban egyenként cserfa, közös száraikon pedig szelíd gesztenyefa levelének kellene tartanunk. Így e boggyók miatt szőlőindafonadéknak kell neveznünk...”. *Gerecze* 1896. 235. A hasonló levéldíszű, 1862-ben talált faragvány *Henszlmann* 1864. 155-156. ábrával

töredéket összekapcsolta egy addig a főépület raktárában őrzött, leltárszám nélküli darabbal (88. kép), amelyen egy törött felületű, de a szélfűtta levéllel megegyező körvonalú levél figyelhető meg (268). Jó meglátása szerint – mivel ez utóbbi kő, az alján is végigfutó sima szegély, a köralakban lezárt indaforma, valamint a kétoldalt kihajló, jellegzetes megoldás miatt leginkább egy kereszt alsó szárának maradványával azonosítható – a Henszlmann könyvében szereplő darab valószínűleg ennek a keresztnek a szára lehetett. Mivel a töredékek oldalsó és hátsó síkjai durván faragottak, tehát semmiképpen sem voltak láthatók, a kereszt leginkább homlokzati díszként képzelhető el.¹³⁹

Az előbbiekkal együtt szerepel végül egy szerencsére szintén fennmaradt faragott kő (89. kép), amely azonban minden oldalát tekintve töredékes (*XVIII/3*). Felületén meghurkolt, háromeres, nagyobb köröket alkotó szalagfonat látható. A meglévő fél köralakzatok belsejében magából az indaszerű fonatból kinövő, de újból megkötött, s feltehetően tovább is motringfonat jelleggel folytatódó szalagokból kétoldalt egy-egy háromujjú, szétterülő palmetta „virágozik ki”. A bal oldali ívháromszögben hasonló palmettatöredék mutatkozik. Fontos megjegyezni, hogy faragvány nem sík, hanem kívül-belül enyhén íves felületű, tehát nem lehetetlen, hogy valamilyen templomi berendezési tárgy (keresztelőmedence?) része volt. A kvalitásos kőlap jellegzetes éles metszésű faragásmódja eltér a többi román kori székesfehérvári darabétól.¹⁴⁰

Az ismertetett román kori faragványok pontos lelőhelyével kapcsolatban Henszlmann sajnos nem mond semmit, ráadásul kiderült, hogy a két fríztöredék (36. kép) nem is az ásatáson került elő. Ennek ellenére a szövegösszefüggésből mégis levonhatunk bizonyos következtetéseket. Az 1882. évi ásatásra egy, a templom déli oldalán, az utcavonalból kiugró lakóház elbontása miatt került sor. A mindössze három hétig tartó ásatás területi kiterjedését leolvashatjuk Henszlmann összesítő alaprajzáról. A és B betűjelek mutatják az a két árkot, amelyet a délkeleti torony (másképpen a diadalívpillér) vonalától nyugat felé – a főhajótól délre – nyitott, úgy, hogy a főhajófal egy darabja is beleesett. Ennek túloldalára, az általa már 1862-ben feltárt déli mellékhajónak az I. – III. főhajópillér hosszában elnyúló szakaszára lokalizálta azután a Nagy Lajos-kápolnát.

¹³⁹ Henszlmann 1883. 58. 3. ábra; Dercsényi 1943. 19. tétel, 113, 86. 23. kép; Tóth S. 2006. 11-12.; A (268) számú, kisméretű, négyzetes formájú, de mindkét szélén kifelé hajló szegéllyel megformált, és az ún. keresztszárhoz (*XIX/7*) hasonló levélforma törött felületét mutató darabkát a SZIKM pinceraktárában találtak meg 1997-ben.

¹⁴⁰ Henszlmann 1883. 58. 4. ábra; Dercsényi 1943. 5. tétel, 111, 134. 4. kép

A szövegben a faragványokat a III. Béla tevékenységéről szóló részben, a négykaréjos III. pillér mellett megtalált sír illetve a főhajó boltozatlanságáról szóló mondat után említi: „A talált, eddig meg nem ismertetett, stýlük után III. Béla korába tartozó kiváló építészeti részletek ezek”, majd az ábrák következnek, végül a kövek rövid, stíluspárhuzamokkal tarkított leírása. A rövid ásatási időszak alatt ezen a területen kívül a nyugati építményben, illetve kívül a téren, valamint a délnyugati torony délkeleti sarkánál ásott, a többi gödörben nem talált semmit. A B-vel jelölt árok déli részéből, amely egyébként valóban a Biczó Piroska által 2002-ben feltárt és hitelesen azonosított Anjou sírkápolna területére esik, Henszlmann két töredéket tart említésre méltónak: „a csúcsíves stýl virágzó korából származó, egészen aranyozott, homokkő virágcsokrot (Krabbe) és egy anjoui liliomot, mely hajdan vörösre volt festve.” Persze nem véletlen, hogy éppen ezt a két darabot emeli ki, miközben előkerülési helyük pontosítására is ügyel, leírásukat dőlt betűkkel szedi. Fontosak voltak neki amiatt, mert eddig mindenki, sőt ő maga is a templom északi oldalára lokalizálta az írott forrásokban többször is szereplő Nagy Lajos-kápolnát, s bizonyítékul szolgáltak új állításához, miszerint ez mégis a déli mellékhajóban állt.

Több faragvány precíz régészeti megjelölésére nincs is példa ebben az írásban, hiszen az északi oldalról származó kisleletek valamint egy sajnos szintén csupán rajzból ismert reneszánsz, bogycsokorokból álló virágtöredék még az 1874. évi ásatásból kerültek elő. 1882-ben ugyanis az északi oldalon nem dolgoztak. Lehetne persze ez éppen arra bizonyíték, hogy a román kori darabok szintén származhatnak akár valahonnan északról is. Figyelembe véve azonban az 1862-ben, hihetően a déli oldalon talált két hasonló formakincsű töredéket, melyek közül az egyik a III. négykaréjos főhajópillér második bővítésébe, a másik pedig a II. pillérhez utólag délről hozzáépített oltáralapozásba volt másodlagosan beépítve, azt gondoljuk, hogy a kórus környéke illetve déli oldala az itt tárgyalt faragványok szempontjából inkább számításba jöhet. Indokoltnak tűnik annak a lehetőségnek a felvetése is, hogy az ezt megelőző időszakban (1874) folyt munka során, éppen a főhajó vagy a szentély középső vonalában találták meg őket. Egyébként arra nézve, hogy korábbi régészeti megfigyeléseit ugyancsak újból közzétette ebben a könyvben, jó példa – egy általunk már említett –, szintén lényegbevágó eredmény, miszerint a Károly Róbert-féle vörösmárvány burkolat alatt egy korábbi, Henszlmann szerint „eredeti”, valószínűleg azonban a 12. század utolsó harmadában készült, régebbi vörösmárvány padló volt.¹⁴¹

¹⁴¹ KÖH, Könyvtár, MOB-iratok, 1882/66, 70, 97.; Az ásatás ezúttal szeptember 17-től október 8-ig tartott. *Henszlmann* 1883.56.; A 19. századi ásatások eredményeit összesítő alaprajz adatait lásd ugyanitt, a 129. jegyzetben.; A román kori faragványokról szóló idézet: *Henszlmann* 1883.57., az Anjou-koriakról szóló:

Henszlmann 1882-ben az ásatásból csupán kisebb leleteket küldött be a Nemzeti Múzeumba. 1883. április 19-én azonban két kőfaragvány is érkezett Budapestre, méghozzá az a két Anjou-kori aranyozott illetve festett növényi díszű, apró töredék, amelyeket – mint Nagy Lajos király déli kápolnájának bizonyítékát – ugyanebben az évben megjelent könyvében is oly fontosnak tartott. Más darabokról sem itt sem más forrásban nem esik szó, ha előkerültek is ilyenek, azok Székesfehérváron maradtak.¹⁴²

Kőfaragványok az Ezredévi Kiállításon, Budapesten (1896)

A Vajdahunyad vár ún. jáki kerengőjében (román keresztfolyosó) (90-91. kép) 11 db, a székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templomból származó, többségében 11-12. századi kőtöredéket állítottak ki, további 1 db-ot (valamint egy mozaiktöredéket) a román kápolnában, majd a 13. századi emlékek között még 5 db-ot. Ezeket Gerecze Péter, aki a pécsi székesegyház hasonló korú (11-12 századi) emlékeivel ez idő tájt szintén behatóan foglalkozott, válogatta ki a székesfehérvári püspökségen őrzött faragványok közül, s ugyanakkor – különböző helyszíneken, részben feltehetően még Székesfehérváron, részben pedig már a kiállításban – saját kezű felvételeket is készített róluk.¹⁴³

Henszlmann 1883. 69. Az aranyozott levélről lásd még *Henszlmann* 1883. 84. 20. ábra, a reneszánsz faragványtöredékről *Henszlmann* 60. 10. ábra; Az 1862-ben talált, hasonló motívumkinccsel rendelkező faragványokról ugyanitt, följebb már szó esett: 48-55; Az 1874-es ásatás kiterjedését legjobban szintén az összesítő alaprajzról lehet megállapítani, ugyanitt 38. jegyzet.; A vörösmárvány burkolatokról lásd *Henszlmann* 1883. 60. és följebb, ugyanitt: 130. jegyzet.

¹⁴² MNM Érem-és Régiségár, gyarapodási naplók, 1882. november 21.136. tétel, 1883. április 19. 38. tétel, 6. szám: „Középkori faragott kőtöredék, aranyozva”, 7. szám: „Középkori faragott kőtöredék, liliomokat tüntet föl, átm. 12 cm”; Ugyanezekről tudjuk, hogy 1936. november 24-én vissza is érkeztek Székesfehérvárra. Az átvételi elismervény 8-9. tétele. SZIKM Adattár, Múzeumtörténet, 1936-1938.

¹⁴³ Az Ezredéves kiállítást 1896. május 2-án nyitotta meg Ferenc József császár az Alpár Ignác tervei szerint újonnan elkészült Vajdahunyad várban, és 1897. november 3-ig lehetett megtekinteni. *Czobor-Szalay* 7-10. A román épületről ismertetése – fényképekkel – *uo.* 27-30., V. tábla. Az ún. román keresztfolyosóról Klösz György által készített egyik felvételen – a kerengő mellvédjén – három székesfehérvári faragvány is felfedezhető. BTM Kiscelli Múzeum, Fotótár. Közli: *Kovács Klára*: A kölni Schnütgen-gyűjtemény román kori köveinek magyarországi sorsa. Műemlékvédelmi Szemle 12 (2002/2) 85. 6. kép. A szerző kutatási részeredményeinek és fényképeinek átengedését ezúton is köszönöm.; *Hivatalos katalógus* 1896.; Gerecze pécsi faragványokról szóló írásai közül lásd elsősorban *Gerecze* 1895. I-II-III.; *Gerecze* 1897.; *Gerecze* 1899. Kézirat katalógusa sajnos ma nem található.; *Simon* 2001. 6, 34. jegyzet; A fényképfelvételekről *Bakó* 1993.

A hivatalos katalógus sorrendjét követve a „keresztfolyosón”, a „kápolnában” és a későbbi emlékek között – egyébként indokolatlanul – elhelyezett székesfehérvári töredékek – esztergomiakkal és pécsiekkel együtt – nagyrészt a 11. századra kelezve elsősorban Szent István bazilikáját voltak hivatva képviselni, de 12., sőt 13. századnak tartott darabok is megtalálhatók voltak közöttük. A 14. századra kelezett mozaikdíszes vörösmárvány lap a felhasznált, korábbinak vélt mozaikok miatt került ebbe a csoportba. Egyetlen kivételtől – a minden bizonnyal már 1862 óta a Nemzeti Múzeumban őrzött, s egyébként a szőlőleveles csoporttal szoros rokonságot mutató, vaddisznót ábrázoló fríztől – eltekintve mindegyik román kori faragvány a fehérvári püspökségről került ide. Ez a tény egyébként arról árulkodik, hogy Henszlmann ásatásaiból, különösen a kövek szempontjából alig feldolgozott két utolsó (1874, 1882) feltárásból számos, korábban meg sem említett töredék kerülhetett napvilágra. Gerecze szerint a most kiválogatottakat „Henszlmann ... nem méltatta kellő figyelemre, s csak keveset közölt belőlük, ki nem elégtő pontosságú rajzokban.”¹⁴⁴ Sajnos ebből az következik, hogy a felsorolt kövek provenienciáját tekintve csak néhányuk esetében rendelkezünk bármiféle adattal. Az iménti jegyzetben leírt indokok, továbbá a miatt, hogy 1882 és 1896 között nem valószínű ilyen nagy mennyiségű faragvány előkerülése, feltételezzük, hogy legnagyobb részük valóban ásatási lelet lehetett.

3. *tétel*: „Román oszlopfő-töredék, növényi díszítménnyel. (Csonka). Szt.-István székesfehérvári bazilikájából maradt fenn. XI. század. Székesfehérvári püspökség”.

Ez a töredékes fejezet (*XIX/14*) csavart díszítésű nyaktagjából ítélve oszlophoz tartozott, de téglány alakú felső síkjából, amelyen egy csaplyuk található és egyik oldalsó síkjából, amely simára faragott, arra lehet következtetni, hogy valamikor további fölmenő szerkezetet hordozott, s nem állt teljesen szabadon (92-93. kép). A két rövidebb oldal alsó sorában álló palmettalevelek sorakoznak körben, közöttük V-alakban átkötött, hosszú szárú

464-473. Az itt közölt felvételeken olyan darab is látható, amely nem szerepelt a kiállításon, s ugyanakkor készültek fényképek más faragványokról, amelyek nem kerültek a kiadványba. Ezek némelyikét azonban közölte egy évvel a bemutatót követő publikációjában. Gerecze 1897. 119. 128. ábra, 120. 129. ábra, 124. 136. ábra.

¹⁴⁴ *Hivatalos katalógus* 1896.; Gerecze 1896. 234-237.; A többi kiállított faragvány mellett itt esik szó a vaddisznót ábrázoló fríztöredékről is. Gerecze 1896/a.47. ; Az idézet forrása Gerecze 1896. 234. Tudjuk, hogy a városban már 1873 óta működött Történelmi és Régészeti Egylet, amely a Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület 1910. évi megalakulásakor 1741 db régészeti tárgyat s ezeken kívül régi érmekeket adott át az új gyűjteménynek. Nem tudjuk, volt-e közöttük kőfaragvány, mivel azonban a korabeli jelentésben a bazilika köveit a Püspökségtől külön kapják meg, feltételezhető, hogy esetükben inkább csak különféle, kisebb leletekről lehetett szó. Valószínű, hogy a kőfaragványokat, ha ilyenek egyáltalán előkerültek a város más pontjain 1882 – 1896 között, a Püspökségre szállították, a többi hasonló maradvány mellé. A Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület jelentése 1910-1911. Székesfehérvár, 1912. 15-16.

levelek nyúlnak fölfelé, majd ezek mindkét irányban rozattaszerűen visszakunkorodnak. A faragvány fő nézete szinte teljesen hiányzik, csupán az alsó levélujjából maradt fenn valamennyi.¹⁴⁵

7. tétel: „Hármas indaszalagos relieflap, Szt.-István székesfejérvári bazilikájából maradt fenn. XI. század. Székesfejérvári püspökség”.

Erről a kissé domború felületű, igen szépen faragott töredéket (92., 94. kép) Henszlmann 1883-as könyvében ábrával együtt publikálta, tehát – bizonytalanul ugyan –, de elmondhatjuk, hogy nagy valószínűséggel a legutóbbi ásatás ideje alatt, s ha ez igaz, akkor délről került elő. (XVIII/3)¹⁴⁶

8. tétel: „Román fríz-töredék, kőrelief. Szt.-István székesfejérvári bazilikájából maradt fenn. XI. század. Székesfejérvári püspökség”.

Önmagában ez a semmitmondó leírás aligha lehet indulópont ahhoz, hogy megtaláljuk az említett darabot. Ebben csupán néhány elejtett megjegyzés, igazából pedig a kiállításakor készített archív felvétel lehet segítségünkre. Már az átvételi listán van egy hasznos félmondat: „Román fríz (díszítménye mint a 3/ab) 11. sz.”. A párhuzamként felhozott, egy tétel alatt szereplő két faragványt itt még nem tárgyaltuk, mert a hivatalos katalógusban ezek csak később következnek. Mindenesetre egy nagyon jellegzetes, egytagú kanyargó indából,

¹⁴⁵ *Hivatalos katalógus* 1896.; *Dercsényi* 1943. 18. tétel, 113. Henszlmann ásatásából valónak mondja, de mint ez korábban már több faragvány esetében is csupán annyit jelentett, hogy még a 19. században vált ismertté, csak olyan értelemben igaz, ahogyan az imént szó esett róla.; A székesfehérvári püspökségről beérkező kövek között együtt szerepel az ugyanitt a 24. tétel alatt felsorolt, másik kis fejezettel (*M.F.Gy.I.*). *1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve* X. 1960. 2. tétel. A következőkben gyakran használt forrást Szentesi Editnek köszönöm.; *Gerecze* 1896. 234-235. elsőként említi: „Ilyen két kis oszlopfő-töredék. Az egyiket pálmaleveles díszítményt...találunk.” Ugyanerről a darabról *Gerecze* 1896/a 41. „Román oszlopfő-töredék, melyet szalaggal átkötött szárú növény-díszítmény fed. Analógiája Pécsen található.”; A kis fejezet 5 másik bemutatott darabbal együtt szerepel egy minden bizonnyal Gerecze által, a kiállítás kapcsán készített fényképen, KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3676. (145.486. neg.) Közölve: *Bakó* 1993. 470. (92. kép)

¹⁴⁶ *Hivatalos katalógus* 1896.; *Henszlmann* 1883.58. 4. ábra, *Dercsényi* 1943. 5. tétel, 111. 134. 44. kép; *1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve* X. 1960. 5. tétel; *Gerecze* 1896. 236. „...háromszalag fonadékkal díszített kölap, melyen növényi motívumnak nyoma sincs...”; *Gerecze* 1896/a. 41. „Háromszalagfonadékkal borított lap töredéke. A háromszalag szeszélyes összefonódással borítja a kissé domborodó lapot, a motívum már az V. századtól a bizánci és itáliai domborművek állandó díszítője. Töredékünk a székesfehérvári sz. István-bazilikából ered s rajz és kivitelénél fogva csakis ennek a templomnak legrégebbi alkotó része lehet. Pécsen is többször előjött.”; Két különböző Gerecze által készített fényképen is megtalálható: az előző jegyzetben idézett fotón, ahol 5 másik kövel együtt látható (92. kép), valamint egy másikon KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3683. (145.493. neg.) Ez utóbbi fényképet Gerecze maga már egy évvel később közölte a pécsi népoltárról szóló nagy tanulmányában. (94. kép) *Gerecze* 1897. 125. 137. ábra.; *Bakó* könyvében 1993. 471.

belőle kinövő szőlőlevelekből és fűtökből kialakított dekoratív formavilág az, amire a zárójeles kiegészítés utal, s amelyről a következő, 9. tételben bővebben lesz majd szó. Gerecze a kiállításról szóló egyik cikkében ezzel a faragványcsoporttal kapcsolatban „egy lapos párkánydarab”-ot is említ, ami nem illik rá semmilyen más, hasonló díszítést hordozó köre. A szerencsére fennmaradt fényképek egyikén, éppen azon, amelyen az imént leírt két darabot is felfedeztük, a palmettadíszes fejezet alatt (3. tétel) egy hosszúkás formájú, előlapján összehurkolódó indákat és a kör alakú mezőkben egy középső érhez ék alakban kapcsolódó rovátkákkal tagolt ujjakkal ábrázolt, nagyobb leveleket látunk. Csupán egyetlen alakzat és az öt alul-felül kíséző kisebb, csigaszerű formát befoglaló hurok ép, a felső motívumból viszont már csak a fele, az alsóból pedig éppen, hogy csak az indítása figyelhető meg. Megállapítható, hogy a kő oldalsó síkjai közül az egyik sima. A faragvány a székesfehérvári múzeum raktárában ma is megtalálható (XX/28) (95. kép). A fényképen látható felső sík valójában illesztősík, az alsó azonban törött. Jobb oldalán a hasáb alakú faragvány jóval rongáltabb, de az előlappal megegyező ornamentikát hordoz. Összefüggéseivel kapcsolatban érdekes eseménynek számított, amikor 1998-ban két másik, hasonló formájú és díszítésű, rejtélyes módon a KÖH Építészeti Múzeumának kertjében, Budapesten felbukkanó kővel törésfelületen, pontosan illeszkedtek egymáshoz (96. kép).¹⁴⁷

9. tétel: „Vessződíszítményes dombormű, Szt-István székesfehérvári bazilikájából maradt fenn. XI. század. Székesfehérvári püspökség”.

E faragványnak azonosítása sem egyszerű feladat, hiszen a megfogalmazás félrevezető. Ráadásul Gerecze a kiállítást ismertető írásaiban – a többi bemutatott darabbal ellentétben – erről külön nem is ír. A „vesszőfonadék díszítmény” kifejezés egyedül a pécsi népoltárról szóló írásában bukkan fel, s itt egyértelműen arra a kiállítás legtöbb darabján megjelenő „szőlőindafonadéokra” gondol, amelyre egyébként a kétnyelvű katalógus német fordítása: „Relief mit Rankenornamentik” már sokkal egyértelműbben utal. Erre a faragványcsoportra jellemző a látszó felület szinte teljes mértékű, gazdag díszítettsége, az összehurkolódó, egytagú indák által alkotott íves mezőkben sajátos, erőteljesen tagolt, rovátkolt levélujjakkal megformált, három, öt vagy hatujjú, nagyobb levelek, s helyenként

¹⁴⁷ *Hivatalos katalógus* 1896.; *1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve* X. kötet, 1960. lap, 9. tétel. Itt olvasható az idézet is.; A felsorolásban szereplő „lapos párkánydarab” kitéltet lásd *Gerecze* 1896/a. 41.; A fényképről KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3676 (145.486) *Bakó* 1993. 470.; Az azonosított faragványhoz *Dercsényi* 1943. 68. tétel, 120.; Az Építészeti Múzeum az 1970-es-1980-as években Székesfehérváron is rendelkezett egy épülettel. A költözködéskor innen kerülhettek a faragványok Budapestre, arra a kérdésre azonban, hogy mikor és hogyan jutottak a gyűjteménybe, egyelőre nem sikerült választ kapni. 1998-ban Osgyányi Vilmos kőszobrász restaurátor szállította őket vissza Székesfehérvárra.; Lásd még *Tóth S.* 2006. 6-7.

szőlőfürtök is megjelennek. Nem kétséges, hogy itt csak a – bizonyára ikonográfiai jelentéssel is felruházott – a szőlőről lehet szó. Tehát a székesfehérvári emlékanyagban akkor is és ma is éppen egyedi stílusuk miatt körülhatárolható faragványcsoport egyik tagját kell keresnünk. Mivel az itt bemutatott „műtárgyak” listájában más tételszámok alatt szerepel már a két darabból álló, hasonló díszítményű, összeilleszthető – tehát egyetlen faragványként felfogható – kölap (XIX/10, XIX/54) (97-98. kép) leginkább a harmadik ilyen, tőlük elsősorban vastagsági méretben eltérő darab jöhet számításba (XIX/53) (99. kép). Ennek képe ugyan nem jelenik meg egyetlen korabeli kiadványban sem, de ha megnézzük a Gerecze által a kiállítás ideje körül készített fényképeket, az egyik felvételen három – itt rövidebb oldalát (ráadásul tükörfordításban!) mutató, fő nézetében széles horonnyal rendelkező –, velük megegyező formavilágba illeszkedő nyíláskeret mellett valóban fel is fedezzük a szóban forgó faragványt (100. kép). Minden bizonnyal egy olyan ívháromszög volt, amely két félköríves nyílás és a nagyobb díszített mező fölötti vízszintes záradék (párkány?) között keletkezett felülethez igazodott. A rövidebb alsó sík irányából fölfelé növekvő, s egyébként is zárt kompozícióba illeszkedő indák (kacsok) és levelek szintén megszabják a töredék egykori helyzetét. A szőlőfürt bogyói jelen vannak ugyan, mellettük azonban különlegesnek számítanak azok a négyszirmú virágok, amelyek az említett csoportban csak itt és sehol máshol nem figyelhetők meg.¹⁴⁸

13. tétel: „Vörös márványba rakott üvegmozaik. A XIV. századból. Szt-István székesfehérvári bazilikája területén találták. Székesfehérvári püspökség.”

Az időközben sajnálatos módon elkallódott, különleges darab (101. kép) esetleges párhuzamai a Kralovánszky Alán által 1969-ben az északi mellékhajó nyugatabbra eső részében talált, eredetileg márványberakásos töredékek lehetnek, bár ez utóbbiaknál biztosan

¹⁴⁸ *Hivatalos katalógus* 1896.; *1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve* X. 1960. 8. tétel; *Gerecze* 1896. 235. „Így e bogyók miatt szőlőindafonadéknak kell neveznünk, mely két sík lapot egy nagy álló archivoltot, egy az előbbihez hasonlóan három darabból álló, homorított pilléroszlopot díszít...” Ha az összetartozó két lapot egynek véli, elképzelhető, hogy másikkal esetében az itt említett reliefre gondol.; *Gerecze* 1896/a. 41. „...két ívszögletlap...”; A „vesszőfonadék” elnevezést lásd *Gerecze* 1897.124.; A fénykép lemezszáma: KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3682 (145.492. neg.) *Bakó* 1993. 465. (100. kép); *Dercsényinél* 1943. 119-120. összekeveredett a három általa „faldísz”-ként említett, s Henszlmann ásatásaiból származónak mondott, faragott kölap. Két helyen, az 59. és a 63. tételnél is szinte szó szerint ugyanaz a leírás olvasható, amelyben a rozettáknak nevezett virágok is szerepelnek. Csupán a méretek alapján lehet köztük különbséget tenni, s mivel a valóságban is ez az ún. harmadik faragvány a legnagyobb, a 63. számú tételhez sorolhatjuk, hiszen Dercsényi itt tüntette fel a legmagasabb értékeket. Megjegyezzük azonban, hogy a „40x50 cm” helyett a kő tényleges méretei: m:38,5, sz: 54,5, v: 17 cm. Ugyanitt a leltárszámnál számcsere is történt, a faragvány múzeumi leltárszáma: 2139.

nem mozaikszemek, hanem nagyobb, a vörösmárvány anyagától eltérő színű betétek lehettek, amelyek ma már hiányoznak. A „háromszög alakú mozaikdíz...három csúcsívet ábrázol, piros, zöld, kék, barna színű mozaikszemekből. XIV. sz.” Az analógia kapcsán itt elmondhatnánk, hogy egy Henszlmann 1874. évi ásatásából származó leletről van szó, ez azonban egyáltalán nem biztos, származásáról ugyanis egymásnak ellentmondó adatokat olvashatunk. A múzeumi leltárkönyv induló törzsállományát tartalmazó felsorolásban, mint a „Régészeti Egylet” gyűjteményéből származó darab szerepel. Ugyanitt kérdésesnek vélik, hogy az előző tétellel együtt vajon az egykori prépostsági egyház területével éppen szemközt elhelyezkedő ferencesek templomának környékén találták-e. Dercsényi állítása szerint pedig „Hauser Pál ajándékából került a Székesfehérvári Múzeumba”.¹⁴⁹

14. tétel: „Román fríz-töredék, átkötött szárú növénydísszel, Szt.-István székesfejérvári bazilikájából maradt fenn. XI. század. Székesfejérvári püspökség.”

Az igencsak általános megnevezés alatt azt a sajátos, szélfűtta, fodros szegélyű levéllel díszített köelemet kell értenünk, amely – az előzővel – együtt 1883-ban már ismertté vált (87. kép), s így hasonló indokok alapján arra gondolhatunk, hogy egy évvel korábban, a prépostsági templom déli oldaláról került elő. Mint följebb már leírtuk, feltehetően külső díszítőelemként valamely homlokzatszakasza helyezett kereszt egyik szárának maradványával azonosítható. (XIX/7)¹⁵⁰

¹⁴⁹ *Hivatalos katalógus 1896.; 1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve X. 1960. 10. tétel; Gerecze 1896. 236. „Egy kis darab simára csiszolt vörös márványlap pedig, a melybe díszítésül két kis csúcsív van színes mozaikból belerakva és fényesre csiszolva, bizonyosságot tesz arról, hogy Szt-István bazilikáját még a XIV. százévben is eredeti fényéhez méltóan márvány és mozaikkal díszítették.”; SZIKM Leltárkönyv, Törzskönyv I. 542. tétel, ltsz. 716.; A szövegben lévő idézeteket lásd *Dercsényi* 1943. 90. tétel, 124. A kőlap fényképe: uo. 150, 85. kép.; *Szőnyi [1927 körül]* 716. ltsz.: „fekete, kék, vörös szemcsékkel”; A márvány inkrusztációs darabok előkerüléséről *Kralovánszky* 1982. 171., részletesebb leírásuk, az itt szereplő, eltűnt darab említésével: *Lővei* 1982. 193.; A gótikus töredék egy korabeli, a Gerecze-féle sorozatba illeszkedő fényképen együtt szerepel olyan román kori faragványokkal, amelyek mind az ún. szőlőleveles csoportba tartoznak. KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3673 (145.483 neg.) *Bakó* 1993. 464. Fényképe megtalálható továbbá az 1938-as sorozatban is. KÖH Fotótár, ltsz. 12. neg.*

¹⁵⁰ *Hivatalos katalógus 1896.; 1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve X. 1960. 11. tétel; Gerecze 1896. 236. „Vastag hengertagú pálcza-fonadékot találunk még, magas domborítással, hármass hegyes ujjú levelekkel, egy másik székesfehérvári...kődarabon...”; Gerecze 1896/a. 45. „Lapos párkány-töredék (55. ábra) melyet igen vastag és magasán kiemelkedő faágfonadék borít, s szabálytalan hajlásait erősen tagolt hússos levelek töltik be.” Itt egy pécsi darabral olyan mértékű hasonlóságot lát, hogy felveti ugyanannak a kéznek a lehetőségét is.; Az 1896-os fotósorozatba tartozó felvétel, amelyet a szerző az 55. ábrán közölt is KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3679 (159258. neg.); *Henszlmann* 1883. 58. 3. ábra; *Dercsényi* 1943. 19. tétel, 113, 86, 23. kép; Tóth Sándor ezt a darabot lazán ugyan, de ahhoz a stíluskörhöz kapcsolja, amely a szőlőleveles csoportra jellemző.*

20-21. *tétel:* „Relieflap kőből, két darab, egyenlő díszítményű, Szent István székesfejérvári bazilikájából maradt fenn. Székesfejérvári püspökség”

A két ismert, törésfelületen illeszkedő kőlapról az imént már esett szó, ezek az egykori szerkezetben hasonló funkciót tölthettek be, mint a millenniumi kiállítás 9. tételeként megismert dombormű. (*XIX/10*, *XIX/54*) Hozzá képest azonban ezek a lapok csupán fele olyan vastagok. A motívumkincs megegyezik, de innen a virágok hiányoznak, és a kapcsolódó töredékek sem képeznek teljes kompozíciót. A kisebb darab (*XIX/10*) (97. kép) hosszabb oldalán a keskeny szegély valóban lezárásra utal, ugyanitt azonban a nagyobb darabon is mintha a levélujjak igazodnának a kő széléhez, mégis bizonyos, hogy ide egykor még egy faragvány csatlakozott. Ezáltal válhatott a nagyobb töredék (*XIX/54*) (98. kép) hosszú, egyenes indája az egykori dombormű központi elemévé.¹⁵¹

22. *tétel:* „Dombormű. Szőlőindával díszített hengertag; négy darabban. Szt-István székesfejérvári bazilikájából maradt fenn. XI. század. Székesfejérvári püspökség”

Mindenképpen nagy kár, hogy e töredékek (102., 104. kép) közül egy sem maradt ránk, elsősorban azért, mert így azt sem tudjuk eldönteni, hogy a vele azonos motívumkincset hordozó, más elemekkel nyilvánvalóan közös szerkezetben milyen szerepet is tölthettek be. Jelentőségük abban áll, hogy félhenger formájuk volt. Ma erről már csak rövid leírások és fényképek tanúskodnak, ez utóbbiak azonban nem elegendőek például annak eldöntéséhez, hogy a tagozat darabjai a falsík előtt álltak-e vagy be voltak falazva. Gerecze Péter egyébként ezeket egyetlen vízszintes párkány elemeinek tartotta, amely hasonló funkciót töltött be, mint a pécsi népoltár in situ előkerült, s szintén szőlőleveleket mutató, derékmagasságban húzódó ún. osztópárkánya. „...különösen a kőmennyezet [a pécsi] romjainak keleti falát metsző

Tóth S. 2006. 11-12.

¹⁵¹ *Hivatalos katalógus* 1896.; *1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve* X. 1960. 3. tétel; Az előzőekben már idéztük Gerecze írásait, amelyekben a kettétört, de összetartozó kőlapokat valójában egy töredéknek tartotta, s így is sorolta fel.; „...sík parapetum maradványa lehet...” *Gerecze* 1897.123. Ugyanitt közöl egy fényképet is, 133. ábra, „oszlop-törzs és laptöredékek” aláírással. Ezen a két lap ugyan illesztőfelületeivel egymás felé fordulva, de még külön-külön jelenik meg több más faragvány társaságában. KÖH Fotótár, lemezszám MOB 3673 (145.492. neg.) *Bakó* 1993.464. (78. kép); Ugyanez a két köelem viszont azon a felvételen is látható, méghozzá összeillesztve, amelyet az eddig ismert darabok miatt már többször is említettünk (92. kép). KÖH Fotótár, lemezszám MOB 3676 (145.486 neg.) *Bakó* 1993.470; Mint ahogy a 139. jegyzetben már szó volt róla, *Dercsényi* 1943. 119-120. némiképp összekeverte a három hasonló megjelenésű kő adatait. Így a kisebb, a *XIX/10* számon szereplő töredék az 1938-ban felállított Kőtár katalógusában az 59-es, míg a nagyobb (*XIX/54*) a 65. tételként szerepelt. A méretekről annyit érdemes itt megjegyezni, hogy míg a millenniumi kiállításon 9. (*Dercsényinél* 1943.63.) tételszámot viselő, s az előbbieken már leírt kőlap vastagsága 17 cm, ezeké csupán 9 cm.; Legújabban szerepelnek *Tóth S.* kézirat munkájában 2006.9.

párkánykó díszítménye ismétlődik itt sík, félhenger és henger, sőt homorú lapokon is.” Szerencsére a méretükről azért kiderül valami, méghozzá az, hogy igen keskeny félhengerek igen keskenyek voltak. „Kivált a négy hengeralakú, (összesen 89 cm hosszú, 10 cm átmérőjű) töredék...minden izében megegyezik a pécsi kőszátor keleti falának vízszintes párkányával.” Tóth Melinda bár utal arra, hogy ez a párkány a népoltár egyéb faragványaitól eltér, a párhuzamot nem erősíti meg. Mivel az ottani elem felső síkja egy szélesebb lapot alkot, itt azonban a kövek hátsó oldaláról nem tudunk semmit, a funkció tekintetében a párhuzamot sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet. Ami a stílust illeti, ha közös eredetről bizonyos szempontból beszélhetünk is, a Székesfehérváron egyébként régisebb, kötött kompozíció és a faragás módja is teljesen különbözik a jóval elegánsabb és egy másik stílusréteget képviselő pécsi párkányétól. A sík felületből félhenger átmérővel kiemelkedő töredékek két korabeli archív fényképen is szerepelnek. Egyiküket a faragott kőlapok kapcsán az előző kiállítási tételnél már említettük, ezen azonban mindössze három különböző méretű darab látható. A fotón függőlegesen állnak, s azon túl, hogy félhenger mivoltuk valóban érzékelhető, csak az biztos, hogy felső síkjuk egységesen törött. Szerencsére készült viszont még egy felvétel, amin – az előzőn is jelenlévő madárfigura mellett – már mind a négy kiállított töredék szerepel. Itt a bal oldalin, amely az előző fotón szintén ezen az oldalon volt, csak fordítva, jól megfigyelhető, hogy alsó és felső síkja is törésfelület. Középen két összeillesztett töredék áll egymáson, közülük a felső azonos az előbb említett kép középső tagjával, az alsó pedig a jobb oldalival. Az ezzel nagyjából egyforma magasságúnak látszó negyedik darabot a felvétel jobb szélén a korábbi kép nem mutatta, ez tehát új. A faragványok közül egyik sem lehet az egykor függőlegesen vagy vízszintesen elhelyezkedő tagozat lezáró eleme, mivel a motívum sehol sem fejeződik be, továbbá, minden sík törésfelületként jelentkezik, már amennyire ez fényképek esetében egyáltalán megállapítható.¹⁵²

¹⁵² *Hivatalos katalógus 1896.; 1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve X. 1960. 4. tétel; Gerecze 1896/a.41.; Az idézeteket lásd Gerecze 1897. 123-124. A félhenger töredékek uo. a 133. ábrán közölt fotón láthatók.; A másik fénykép KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3681 (145.491 neg.) Bakó 1993. 472.; A kis töredékek esetében bizonyára jelentőségük van azoknak a gipszmásolatoknak, amelyek egyébként a millenniumi kiállításon szereplő legtöbb román kori faragványról elkészültek. Az ebből a célból összeállított listában 10/a, b. tételszámok alatt szerepelnek az azóta sajnos eltűnt darabok. „Dombormű gipsz másolata. Szöllőindával díszített hengertag a XI-ik századból Szt István (szfvi) bazilikájából maradt fenn s a (szfvi ppség) tulajdona”. MNM, Érem-és Régiségtár, gyarapodási naplók, fényképmásolatok: Régészeti Tár. 1896/107. november 30. 78. altétel. „Az ezredéves országos kiállításon volt eredetiek után az osztály megrendelésére készítette Reichenberger József szobrász...” A forrást Szentesi Editnek köszönöm. Sajnos a MNM-ben ilyen jellegű gipsz másolat nem ismeretes, a Szépművészeti Múzeumban ugyan őriznek néhány roncsot, ezek azonban nehezen hozzáférhetők. Biczó Piroska és Szentesi Edit szíves szóbeli közlései.; A SZIKM leltárkönyve a négy töredéket a múzeum*

23. *tétel:* „Dombormű. Madáralaku töredék, kő. XI. század. Székesfejérvári püspökség.”

A Henszlmann ásatásán 1862-ben előkerült kis faragvány (62. kép) egy valamikor erőteljes plasztikus hatást keltő dombormű része lehetett. (XIX/35) A profilból ábrázolt állatalak lábának alsó része és farka letört, könnyen elképzelhető, hogy valamikor hosszan lecsüngő farka lehetett. Eredetileg bizonyára kevésbé emlékeztetett galambra vagy tyúkra, ahogyan ma csúfolják. Csak érdekességként jegyezzük meg, hogy a ferences rend tartományfőnöke, Jakosics József budai gyűjteménye számára, feltehetően a 18. század végén Pápai János egy olyan, a székesfehérvári Budai kapu kapuja fölött befalazott római sírkövet is lerajzolt (105. kép), amelyen a derékmagasságig ábrázolt férfialak aediculájának két oldalán, felül egy-egy nyakát előrenyújtó, hasonlóképpen oldalnézeten ábrázolt madár látható. Ezeknek a figuráknak azonban, annak ellenére, hogy farkuk mindkét oldalon szintén letört, a kő mérete miatt csak rövidebb farkuk lehetett. A mi madarunk kompozíciós előképe azonban bizonyára más, középkori forrásokból táplálkozik. Annyit azonban már most is érdemes megállapítani, hogy összecukott szárnytollait pontosan úgy faragták ki, ahogyan az imént leírt szőlőleveleket. A rokonság egyértelműnek látszik.

Viszonylag pontos lelőhellyel rendelkezik egy ezzel az állatfigurával sok tekintetben megegyező, másik madár (*Bp 38*) (79. kép). A valamivel kisebb és némiképp más megformálása, de szárny-és farktollait tekintve ugyanezt a stílusréteget képviselő párdarab – felállítás után felvett II. törzskönyv (1911) 636. tételeként, mint a püspökség (Prohászka Ottokár) 1911-ben átadott letétjét tartotta számon. „Pillér-töredék, szőlőindás, díszfűrőkkel és ujjasan összetett levelekkel. XI. sz. 4 db” Ltsz.2144-2147.; A négy félhenger alakú faragvány 1937-38-ban még megvolt. *Gerevich* 1938. CXXIV. tábla, 2. kép; *Dercsényi* 1943. 26, 29. tétel, 114, 142.70. kép. Ezen a felvételen (104. kép) a két törésfelületen illeszkedő darab látható és mérete alapján bizonyára a 26. tételhez tartozik. A 29. tételnél hibásan adták meg ugyanezt a képszámot. Az sem teljesen világos, hogy miért kapott ez a két darab is csupán egyetlen új nyilvántartási számot, ha törésfelületen ezek nem illeszkedtek.; Egyébként ezek még 1960-ban is megvoltak, hiszen szerepelnek a Fitz Jenő által 1958-ban újra rendezett Kötár katalógusának III. kiadásában is. *Fitz* 1960. 36-37. tétel, 19.; Itt jegyezzük meg, hogy a ma is rendelkezésre álló székesfehérvári kőanyagban velük teljesen megegyező motívumkincset mutató teljes oszlopdarabka is fennmaradt. Bizonyára erre célzott Gerecze az itteni idézetben. *Gerecze* 1897. 123. Mindkettő átmérője 14 cm, ami talán megfelel az elveszett félhengerek sík háttérének szélességével. A rövidebb és valószínűleg soha el nem készült, kidolgozatlan faragású oszlopdarabról ugyanitt, följebb már szó volt. Lásd ugyanitt: 35-36. (512) Az a hosszabb henger, amelyik ma szerepel a kőanyagban – részleteit tekintve is – ugyanehhez a szőlőleveles együtteshez tartozik, de csak 1929-ben került elő. (463). KÖH Fotótár, ltsz.159207. neg. Ugyanez látható *Marosi A.* 1930. 404. is. (103. kép) A Gerecze által említett darab viszont úgy tűnik, sajnos már nincs meg.; *Tóth M.* 1987. 95-96. A pécsi népoltár stílusa a székesfehérvári nyugati kapu faragványával hozható kapcsolatba.; A legutóbbi időben – a szőlőleveles csoport tagjaiként – foglalkozott velük *Tóth Sándor* 2006.7-8.

előkerülési helye és ideje ismeretlen. Két kis, más madaraktól származó töredéket (80. kép) viszont az 1936-37.-es ásatáson a VII. déli pillér közelében találtak. Ha figyelembe vesszük, hogy – mint azt már korábban leírtuk – Henszlmann az általa közölt töredéket a délnyugati torony táján találta, elmondható, hogy a két faragvány egymáshoz igen közeli szakaszból, a templom déli oldalának nyugati végéről illetve a torony környékéről származik.¹⁵³

24. tétel: „Román oszlopfő. Szt.-István székesfejérvári bazilikájának maradványa. XII. század. Székesfejérvári püspökség”

A kisebb méretű fejezetnek (106-109. kép) csupán a fele maradt ép, hátsó síkja törött. (M. F.Gy. I.) A kompozíció alapján arra gondolhatunk, hogy inkább oszlophoz, mint féloszlophoz tartozott. A megcsavart szalagból álló nyaktagból a fejezet sarkain hegyes, barázdált levélkék teremtik meg az átmenetet a négyzetes felső formába. Maga a nyaktag egyébként inkább nyolcszögűnek, mint köralakúnak mondható, mivel a levélkék alatt látható rövid sarkokon lecsapott élek figyelhetők meg. Ennek ellenére oszlophoz is tartozhatott. Az ábrázolás három síkja közül csak az egyik ép, a két oldalsó hátsó fele hiányzik, de valószínűleg egyformák lehettek. Gumós töből két szintre is felnyúló, bordázott felületű, fodros szegélyű ún. szélfúttá félpalmatták terülnek szét a felületen. Az alsók magából a töből, a felsők pedig egy ennek közepéből fölfelé csavarodó szárból nőnek ki. Sajnos nincs pontos adat arra nézve, hogy honnan is került elő ez a kvalitásos darab. Provenienciájáról csupán azt mondhatjuk, amit általában véve a székesfehérvári püspökségen 1896 előtt már meglévő kőfaragványokról: nagy valószínűséggel Henszlmann Imre valamelyik ásatásából vagy a püspöki udvar falazatának bontásából került elő.

Két 1896-ban, Gerecze által készített fénykép is maradt róla. Azt, amelyiken önállóan látható, magában a jáki kerengőben (109. kép), a kiállítás helyszínén vették fel. A másikon, amelyet Gerecze a pécsi népoltárról szóló, nagy tanulmányában közölt, egy másik töredékkel együtt szerepel (Hivatalos katalógus 7., XVIII/3). Itt, a háttérből következtetve, mintha egy nagyobb kiállítási térben lennének egy posztamensre helyezve (94. kép).

¹⁵³ *Hivatalos katalógus* 1896.; A töredékről lásd ugyanitt: 33. 111. jegyzet; *1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve* X. 1960. 6. tétel; A madár két különböző Gerecze-felvételen is látható. Az egyik a két szőlőleveles dombormű mellett, három szintén szőlőleveles félhenger-töredék és a 14. századi mozaik berakásos vörösmárvány lap társaságában - KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3673 (145483. neg.) (78. kép), a másikon csupán négy szőlőleveles félhenger-töredékkel együtt szerepel. (102. kép) KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3681 (145491. neg.); *Dercsényi* 1943. 25. tétel, 114.; A kisebb madár-töredékekről *Dercsényi* 1943. 42-43. tétel, 116.; Az említett római sírkő méretezett és szignált (Joannes Papai) tollrajza Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár, *Collectae a P. Joseph Jakosics*. 37. kötet, *Antiquitates (régijelzet 16 J2)*, 63. lap. A rajz felirata: „Alba Reg. In Turrei Supra Port. Budensem”; *Dercsényi* 1943. 25. tétel, 114.

Az igen kemény, fehér mészkő anyag, amely egyébként a szarkofágéhoz áll közel, rokonítja ezt a fejezetet egy hasonló kőanyagból faragott lábazattal, amely az 1998-ban feltárt, s a templom déli oldalán álló, korai középkori (11-13. század) prépostság egykori árkaos kerengőjének udvari mellvédfalán került elő. (RR 836) (110-111. kép) Még korábban Kralovánszky Alán a közelben talált egy ezzel a lábazattal összefüggő fejezettöredéket (111. kép) is, amely biztosan kerek oszlophoz tartozott, és amelynek nyaktagja fölött a szóban forgó fejezet sarokleveleihez hasonló, barázdált motívumok indítását lehet látni. (RR 817)¹⁵⁴

25. tétel: „Román oszlopláb. Kő, Szt.-István székesfejérvári bazilikájából maradt fenn. XI. század. Székesfejérvári püspökség.”

Ez az oszloplábazat ismét kérdéseket vet fel, s mivel a kőanyagban ma számos ilyen jellegű töredéket fordul elő, csak némi töprengés után merjük kimondani, hogy – úgy tűnik – ma már ez a darab is az időközben elveszettek közé sorolható (112. kép). Szerencsére a kiállítás előkészítése során erről is fénykép készült, ezért tudjuk, hogy egy talplemezével egybefaragott attikai oszloplábazatról van szó. Arra, hogy a szemcsés, durvának látszó mészkőből faragott építészeti elem egykor nem szabadon állt, a mögötte megfigyelhető, töredékes csonk utal. Szerkezeti helyzetét illetően maga Gerecze sem nyilatkozott egyértelműen, a kiállítást követő írásaiban hol „háromnegyed oszlopláb”-nak, hol „félhenger oszlopláb”-nak mondja. Kézenfekvőnek látszana a faragványt azonosítani Henszlmann 1862. évi leletével (64. kép), de arról, mint a könyv szerzője ki is emeli, hiányzott a „pálcza tag”. Nem találtuk meg sem a Romkert 1938-as Kötárának kerítésfalán, ott, ahol egyébként voltak más lábazati darabok, sem a múzeum pinceraktárában. Ráadásul még azzal az oszloplábazattal sem egyezik meg, amelyet Szőnyi Ottó vázolt föl 1927-ben, és amely szintén nincs meg.¹⁵⁵

¹⁵⁴ *Hivatalos katalógus* 1896.; *1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve* X. 1960. 2. tétel.; *Dercsényi* 1943. 15. tétel, 113, 133.40. kép; Gerecze fényképei: KÖH Fotótár. A jáki kerengőben készült felvétel lemezszáma MOB: 3702 (198.684.neg.), a másik kép lemezszáma MOB: 3683 (145.493 neg.) Utóbbi közli: *Gerecze* 1897. 125. 137. ábra; *Bakó* 1993. 471. Lehet, hogy ez a kép már a Nemzeti Múzeumban készült, ahová a kiállítás után, a gipszmásolatok miatt szállították őket?; A fejezetet *Gerecze* 1896. 234-235. a 12. századi faragványok közé sorolja, legújabbban azonban *Tóth S.* 1994. I-18. tétel, 77. jóval korábbra, az 1050-1100-as évtizedekre keltezi. Nála a szarkofág angyalfigurájával kapcsolatos stíluspárhuzam merül föl.; Az 1998-ban a templom déli oldalán feltárt kerengőből származó lábazatról *Biczó* 2001. 290-291.7. kép. Ugyanott a 295. 18. lábjegyzetben általam megadott datálás már csak az itt felvázolt összefüggések miatt is téves, a töredékek leginkább a 11. század utolsó negyedére vagy a 12. század legelejére keltezhetők.

¹⁵⁵ *Hivatalos katalógus* 1896.; *1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve* X. 1960. 7. tétel.; KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3680 (145.490). Közli: *Bakó* 1993. 467. A felvételen, amely levelek között, kertben készült (Székesfehérvár, Püspökség?) egy másik kiállított faragvány is látszik, erről lásd később. A közös képből

190. tétel: „Üveg mozaik-töredék Szt.-István székesfejérvári bazilikájából maradt fenn. Székesfejérvári püspökség.”

Arra a kérdésre, hogy pontosan melyik is volt ez a 6. tárlóban bemutatott maradvány, nehéz választ adni. Itt annyival nehezebb a dolgunk, mint a kövek esetében, hogy – a kiállítás kapcsán legalábbis – külön fénykép a mozaikokról nem készült. Mivel ezeket is Székesfehérvárról hozták, nem lehetnek azonosak azokkal a nagyobb (?) töredékekkel, amelyek között egy arc részlete is látható (57. kép), s amelyekről a fentiek alapján már tudjuk, hogy 1862-ben Pauer János adományaként kerültek a Nemzeti Múzeumba. Az 1910-ben megalakult Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület viszont már indulásakor kisebb töredékeket „öklömnyi darabok”-at tudhatott magáénak. Közöttük volt Prohászka Ottokár püspök ajándéka is, amely minden bizonnyal a püspökségről származott, s így az sem lehetetlen, hogy ásatási lelet volt. Az 1938-ban fényképen megörökítettek közül látható egy másik, viszonylag jó állapotúnak látszó, mégis kötéllel összefogott négyzetes, belsejében köralakzatot mutató darab (113. kép). Nem tudni, hogy negyven évvel korábban éppen melyikükre esett a választás. Hasonló mozaik töredékeket magángyűjtők is őriztek a városban, hiszen a kicsiny szemek sokfelé szétszóródtak. Magára a millenniumi kiállításra Lichtneckert József úr tulajdonaként is érkezett még egy „skatulya (176 drb) arany, vörös, fehér, zöld, kék mozaik a szfv-i Szt. István templomból. XI. század.” A katalógus nem ad választ arra a kérdésre, hogy ezeket is bemutatták-e a püspökségről kölcsönzött darab mellett.

Arra nézve, hogy milyenek is ezek, érdemes elővenni Henszlmann leírását. „A mosaik-elemek többnyire 4'''-nyi [9 mm] oldallal és 2'''-nyi [4,5 mm] vastagsággal bíró, négygalakú üvegtáblácskák, melyeknek vagy egész testét különféle festék hatja át, vagy pedig a tábla csak egyik oldalához ragad erősen igen vékony aranylemez. Az üvegtáblácskáknál jól kell megkülönböztetni a szándékos festéket azon szivárványos színektől, miket minden üveg vesz fel, ha sokáig a földben hever. Az arany lemezkével ellátott táblácskák a mosaikképnek háttérét vagy alapját képezték, a festettek közül pedig maga a kép volt összerakva. A táblácskák erős cementbe voltak letéve, mely maga a fal vakolatához ragadott.”¹⁵⁶

kivágott, rá vonatkozó részlet KÖH Fotótár, 159209. neg.; A kis idézeteket lásd *Gerecze* 1896. 236., *Gerecze* 1896/a.41.; *Henszlmann* 1864.147. ábrával; *Szónyi* 1927., *Szónyi [1923 körül]* 2156. múzeumi leltárszámot emleget, de ezt is hibásnak tartja.

¹⁵⁶ *Hivatalos katalógus* 1896.190. tétel ; *1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve* X. 1960. 1. tétel; *Dercsényi* 1943.30-31. 135, 49.kép; Pauer adományával kapcsolatban lásd ugyanitt, följebb: 37-39. jegyzet; SZIKM Leltárkönyv, Törzskönyv I. 1910. 543. tétel: „Mozaik-töredékek (öklömnyi darabok) XI-XII. sz. 12 db ltsz: 717-728. A 720. sz. elszáll. Szt. István Bazilika romkert kőtárába. Dr. Prohászka Ottokár ajándéka.” A

93. tétel: „Román oszlopfő, kő. Domborművű növényi díszítménnyel, Szt- István székesfejérvári bazilikájából maradt fenn. XI-XIII. század. Székesfejérvári püspökség.” Ezt a darabot, mivel nem szerepelt sem a Püspökségről felhozott darabok között, sem más listában, egyelőre nem sikerült azonosítani.

4803-4804. tétel: „Dombormű, homoru pillér, szőlőleveles domborművű díszítménnyel, három darabban. Szt. István székesfejérvári bazilikájából maradt fenn. Székesfejérvári püspökség.”

Ezek a nagyobb méretű, különleges formájú, de mindenképpen valamiféle nyílást keretelő, faragott kövek megegyező kialakításúak, tehát egy szerkezethez tartoztak (117-118. kép). Hátsó, faragatlan oldalukkal falazatba illeszkedtek. A széles horony feltehetően előlnézetben jelentkezik, amelynek egyik vagy másik, hasonlóképpen díszített oldaláról – aszerint, hogy a darab a nyílás melyik oldalán volt – a gazdag faragás átfordul a rá merőleges, egykori belső kávéra is. A túloldalon, a kő oldala falhoz csatlakozott, a mellette lévő frontális szakaszon viszont egy függőleges illesztősík figyelhető meg, amely elé még valami faragott részlet kívánczik. Rajtuk ugyanaz a kanyargó indadíszből ovális mezőket alkotó formakincs jelenik meg, amelyről korábban már részletesebben szoltunk, s amely itt a rovátkolt felületű szőlőlevelek mellett állatfigurákkal is gazdagodik.

A három darab közül kettőt Gerecze összeillesztett, ezek biztosan a nyílás egyik, a harmadik pedig a túloldalán volt. Az egymáshoz törésfelületen nem kapcsolódó részek – ha szemben állunk az egykori, feltételezett át(be?)járóval – balra helyezkedtek el, az alsón (XIX/48) megfigyelhető madár alakja kijelöli a helyes irányt (114-116. kép). Ennek alsó síkja törésfelület, tehát semmi esetre sem lehet indító elem. Az összehurkolódó indamotívumok a felső darabon (M12) szervesen folytatódnak (114. kép) A harmadik, teljes és ép faragvány szemközt, tehát a jobb oldalon állt, és mivel ezen is állat, egy négylábú (valószínűleg őz) figura látszik (114., 118. kép), feltételezhetjük, hogy az előzővel nagyjából azonos

következő, 544. tételben 180 db mozaik szem szerepel egy dobozban. ltsz. 729. Egy későbbi, 1918. május 16-i bejegyzés szerint ehhez rakták utólag például Kudlorits Istvánné ajándékát, szintén „mozaik kövecskék”-et a szfvári bazilikából. Az itt felsorolt kicsiny részletek részben még ma is megvannak. Három darabka fényképe szerepel az 1938-ban készített fényképsorozatban: KÖH Fotótár, 1465-1466. neg. Közülük a 717-es leltárszámot viseli az említett, közepén köralakzatot mutató töredék. Ezt közölte Gerevich 1938. 216. is.; Az idézet helye: Henszlmann 1864. 90. ábrával.; A székesfehérvári Lichtneckert József által beküldött mozaikszemekről OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1181. Az 1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás I. Történelmi főcsoportjához tartozó anyag gyűjtő ívei. I. 1. doboz.; A témához lásd: Tóth M. 1974. 23-25, 88-118. jegyzet, 2. kép. A szerző ebben a munkájában felveti annak lehetőségét, hogy az apszist díszítő mozaikok – István uralkodásánál később – a 11-12. század fordulóján vagy a 12. század elején is készülhettek.

magasságban helyezkedett el. Ha a túloldali kő egykor úgy, mint ez 78,5 cm körüli magasságú volt (így töredékesen csak 50 cm), ez lehetséges is. A bal oldali felső kövünk szintén épnek tűnik, ennek magassága 63 cm. Egy alacsonyabb lábazattal számolva, s egy kb. 2 méter magas nyílást figyelembe véve, a kikövetkeztetett teljes magasságból mindössze még egy nagyjából 60 cm-es elem hiányozhat. A különálló kövön, alul, megfigyelhető egy keskeny alsó szegély (118. kép). Arra nézve, hogy – nem beszélve az esetleges lábazatról – ez egy induló darab volt, bizonyíték lehet az indamotívum bezáródása is, a két kis fölfelé hajló, térkitöltő levélkével. Itt fölötte tehát még két kőnek kellett lenni, míg a másik oldalról a madaras töredék alsó, letört részén kívül még egy elem hiányzik. Ha ez igaz, akkor ennek a szerkezetnek, pontosabban a szerkezet szóban forgó rétegének hat darabjából – a lábazatot leszámítva – három darabot ismerünk.

A három közül kettőt Henszlmann publikált először 1883-ban, mint ahogyan erről följebb már szó esett. A madaras töredék azonban csak – ugyan nem erről az oldaláról, tehát a madár nem látszik – Gereczének a pécsi népoltárról 1897-ben írt nagy tanulmányában jelent meg először, ahol a szerző mindhárom faragvány saját maga által készített fényképét közölte. Nem kétséges, hogy a nyíláskereteket Henszlmann valamelyik ásatásán találta, az a tény azonban, hogy az 1882-es munkát követő írásában tette közzé őket, még nem jelent mást, mint hogy eddigre már biztosan előkerültek. A legkevésbé valószínű, hogy már 1862-ben, hiszen bizonyos kőfaragványokról ezt követő könyvében még megemlékezett, inkább 1874-ben vagy talán mégiscsak 1882-ben. Mivel úgy véljük, hogy ezek a szobrászati elemek – a hozzájuk hasonló ornamentikát hordozó többi töredékkel együtt – a székesfehérvári román kori emlékek egy igen fontos csoportját alkotják, döntő fontosságú lehet minden olyan adat, amely szorosabb értelemben vett, az egykori prépostsági templom belüli provenienciájukra vonatkozik.¹⁵⁷

¹⁵⁷ *Hivatalos katalógus* 1896.; *1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve* X. 1960. 12. tétel. Érdekes, hogy itt a katalógusban említett három darabbal ellentétben csak egyetlen kő szerepel, ez azonban tévedés lehet, a három töredéket valószínűleg egynek számolták.; *Gerecze* 1896. 235.; *Gerecze* 1896/a. 41. A három darabról Gerecze még Székesfehérváron, a Püspökkertben két felvételt is készített. Az egyikben csak ezek a faragványok láthatók, mögéjük két ember sötét színű drapériát feszít ki, hogy a felvételek kontrasztosabbak legyenek. (KÖH Fotótár, lemezszám MOB 3679 (159255. neg.) (114. kép) Ezt publikálta Gerecze 1897-ben úgy, hogy a lejegyzte a teljes környezetet, továbbá a két összeillesztett illetve az egyedül álló követ kivágta és külön-külön ábrán jelenítette meg. *Gerecze* 1897. 122. 131, 132. ábra. A másik fényképen – a három, itt keskenyebb faragott oldaláról mutatott nyíláskeret mellett – a kiállítás 9. tételként már leírt ún. vessződíszítményes dombormű (XIX/53) is szerepel, a legmagasabb darab tetejére helyezve. (100. kép) KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3682 (145492. neg.) Ezt lásd *Bakó* 1993. 465.; *Henszlmann* 1883. 58. 1-2. ábra. A Henszlmann által közölt két darabról lásd ugyanitt: 49-50. 134. jegyzet; *Dercsényi* 1943. 57 (XIX/48), 62/a (M 12), 66. (M3) tétel. 118-119.

4805. *tétel:* „Dombormű, kettős iv szögletlap (Zwickel) domborművű növényi diszitással, Szt. István székesfejérvári bazilikájából maradt fenn. XIII. század. Székesfejérvári püspökség.”

Ezt a két félkörív fölé helyezett, nagyméretű, római kori ívháromszöget (119-120. kép) a 19. század végén és a 20. század első felében egyértelműen középkori, 12. század végi – 13. századi faragványnak tartották. Gerecze III. Béla korához kötötte, de ő is érzékelte a többi darabtól eltérő formaképzését. Egyik írásában „antikszerű”-nek mondta, máshol hosszabban elemezte: „...az architrávon végig futó, alapjában kigyóvonalra emlékeztető, alant kötél díszszel határolt elmosódva mintázott diszítvány, egészen nélkülözi a többinek alapmotívumát, a lapos vagy hengeres pálcza típusát. A volutaszerű kacsok, melyek a mezőket betöltik, levélalakra még csak nem is emlékeztetnek, épen mint az ívszögletbe helyezett, legyező alakban szétágazó levéldarabok sem. Végre a két fél-archivolt profilja mind a pécsi, mind a fehérvári többi kövek diszítványától egészen idegen.” A kő felső, vízszintes sávján – alulról az említett kötél díszszel lehatárolt ún. felső párkányzónában – végighúzódnak, kanyargó indaszerű díszek egyébként abból a szempontból, lehettek-e előképei a 12. századi hullámindának illetve az ilyen jellegű növényi eredetű ornamentikának, mindenképpen tanulságosak. A római faragvány esetében egyébként egy-egy, az ívek záradéka fölé helyezett motívumból, mintegy „többől” kavarnak két irányba a visszakunkorodó leágazással faragott, tagolt felületű indák. Így nem keltik végtelen mustra látszatát, csupán egy-egy, oldalsó lezárásukat az ún. tövek alatti rozettákkal is jelzett szakaszokat díszítene. Mivel a tőle balra eső záradékon ilyen nem mutatkozik, elképzelhető, hogy egy olyan ívsorról van szó, amelynek csupán minden második eleme kapott külön hangsúlyt.

Mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a jelenleg is a középkori faragványok között őrzött, velük együtt költöztetett, mondhatni az ő sorsukat élő árkádív-homlokkal felületén élénk vörös színű festésnyomok figyelhetők meg. Sőt, mintha ezek több réteget is alkotnának. Óhatatlanul felmerül a kérdés: elképzelhető-e, hogy a 11. században a szarkofágon kívül is volt-e olyan római kori külső tagoló- vagy belső kisépítészeti elem, amelyet nem csupán falazóként hasznosítottak. A szóban forgó kő esetében ez természetesen csak akkor lenne elképzelhető, ha meglennének az árkádok további alsó és oldalsó darabjai is. Erre vonatkozó adat azonban nem létezik, s nem is tűnik valószínűnek. Így

69, 72-73. kép. Az utóbbi kettőn felcserélve látható az 57. és a 66. tételszámhoz tartozó madaras illetve özes kő.; Az özet mutató faragványt *Tóth Melinda* az 1862-es ásatásból származónak vélte az 1978. évi *Árpád-kori kőfaragványok* kiállítás katalógusában. Kapubéltet darabja indadíszszel és öz (?) alakjával. 93. tétel. 169.; A faragványokkal újabban foglalkozott *Tóth S.* 2006. 5-9.

sem zárhatjuk ki azonban spólium-ként való megjelenítését. Mindenképpen fontos adatnak tűnik azonban, hogy 1897-ben Gerecze úgy tudta, hogy ez a „püspöki parkban látható Székesfehérvárt, s ez is a Szent-István bazilikájának ásása közt került elő”.¹⁵⁸

4812. tétel: „Dombormű, román pillértöredék, három oldalán díszítve. Körelief Szt. István székesfejérvári bazilikájából maradt fenn. XI. század. Székesfejérvári püspökség.”

A szóban forgó, egykor függőleges helyzetben lévő, téglány alakú töredék (112., 121. kép) három egymás melletti oldalán, keskeny sima szegélyek között, gazdagon faragott. (XIX/47) A kő sarkán húzódó középső sáv enyhén homorlatos. Itt háromeres, ívben hajló, és egymásra függesztett indamotívum jelenik meg, a szív alakú belső mezőkben egymás felé forduló, szétterülő, ötujjú félmalmettákkal. Tőle balra egymás mellé sorakozó, önálló indákból, a lapos köralakzatok belső tereit kitöltő, hasonlóan megformált félpalmetták nőnek ki. A jobb oldali sávban kanyargó hullámindát látunk, visszakunkorodó végükön ötujjú palmettákkal és szőlőfürtökkel. Erre az ornamentikára jellemzők a száruk elágazásainál megjelenő V-alakú megállítások és az apró térkitöltő levélkék.

Ezt a darabot Gerecze „pillértörzs maradványának”, később pedig – a pécsi népoltárral összefüggésben – oltárcibórium archivolt (?) elemének tartotta. Tóth Sándor 1962-ben írt, és a mai napig csupán kéziratban létező, fontos munkájában ezt a töredéket is a prépostsági templom nyugati kapujának elméleti rekonstrukciójába illesztette. A szerző egy 1968-as előadásban beszámolt az időközben néhány ponton finomított, új elképzelésről, majd az 1972. évi, már említett kiállítás (123-124. kép) előzményeként szép ceruzarajzot készített az egykori kapuzatról. Ebben a rekonstrukcióban helyezte el az azóta eltelt 10 év alatt – újabb leletek révén – megnövekedett számú, az óriási méretekhez (6,4 m-es szélesség) képest azonban igen csekély számú, mindössze 18 db megmaradt faragványt (122. kép). Az alapvetően azóta is helytálló felépítés szerint a szóban forgó darab a lépcsőzetes, függőleges béllet külső széle mellett, az 5. rétegben helyezkedett el. A Pannonia Regia kiállítás katalógusában, 1994-ben megjelent, újabb összefoglalásában Tóth a

¹⁵⁸ *Hivatalos katalógus* 1896.; *1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve* X. 1960. 16.tétel; Az idézetek *Gerecze* 1896/a. 45. és *Gerecze* 1987. 123., 121, 130. ábra; Megemlíti *Gerecze* 1896. 236. is.; Az 1896-os sorozatba illeszkedő fénykép erről a kőről is még bizonyára a szállítás előtt, a székesfehérvári Püspökkertben, zöld lombok között történt. KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3677 (145487 neg.) Közli *Bakó* 1993. 473.; Az 1937-38-ban a Romkert mellett kialakított, új Kőtár faragványai közé *Dercsényi* 1943.72. tétel, 121, 147. 79. kép és *Fitz Jenő* 1960. 64. tétel, 21. is beválogatta. Az 1938-as fotósorozatban szintén szerepelt. KÖH, Fotótár, 62. (222) neg. Felismerve római eredetét, csak 1972-ben hozták el onnan, majd ettől kezdve egészen 1998-ig a SZIKM akkor Gagarin, ma Országzászó téri épületében felállított új, állandó várostörténeti kiállításán volt látható. Innen a többi középkori, itt kiállított darabbal együtt a SZIKM Budai úti raktárába került.

részletmegoldásait tekintve is sokban hasonló jásdival összevetve, a székesfehérvári kapuzatot az 1150-1170-es évekre datálta.¹⁵⁹

4827. *tétel:* „Dombormű, Ivbélet (Archivolt), három darabban, akanthus és szőlőindával díszítve. Szt. István székesfehérvári bazilikájából jött elő. XI. század. Székesfehérvári püspökség.”

A három töredék (125., 127. kép) egy nagyobb méretű, Tóth Sándor szerint 170-190 cm belső átmérőjű ívhez tartozott. (XIX/59.a-b-c) Külső, szélesen kihajló, enyhén homorlatos sávjukat élesen metszett akantusz-levélsorral díszítették, amit a mellette közvetlenül folytatódó, de egészen másfajta ornamentikától lapos fogrovat választ el. A széles homorlatot és a közepére illesztett, háromnegyed oszlopként felfogható hengertagot egységesen komponált, gazdag faragás borítja. Az egymással összehurkolódó, egytagú indák ovális belső mezőiben hat-hétujjú, rovátkált felületű, nagyobb szőlőlevelek, míg a homorlat síkján belőle kiágazó oldalszárak, illetve ezekből kinövő, kisebb, de hasonló megformálású levelek mutatkoznak. A horony túloldalán ezt a díszítést szintén fogrovatsor különíti el az ezt követő, vízszintes, sima homlok résztől, amely az egykori szerkezetben bizonyára már takarásban volt.

A már Gerecze által, de a későbbi Kötárban is mindvégig egymásra illesztett három faragvány – motívumkincsét tekintve tehát ugyanahhoz a szőlőleveles csoporthoz tartozik, amelynek legtöbb meghatározó darabja már 1896-ban ismert volt. Előkerülésükkel kapcsolatban ugyanaz a feltételezés érvényes, amit a széles horonnyal kialakított, függőleges nyílászkeretek esetében már elmondtunk, miszerint minden valószínűség szerint Henszlmann két utolsó ásatásainak egyikéből származnak. Nem kétséges, hogy ezek a – később előkerült negyedik darabbal (126. kép) együtt – egy nagyobb méretű nyílász át(be?)járó archivoltjához

¹⁵⁹ *Hivatalos katalógus 1896.; 1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve X. 1960. 13. tétel; Gerecze 1896/a. 41.; Gerecze 1897. 122, 119. 127. ábra; Korabeli fotója szintén Székesfehérváron, a Püspökkertben készült, fölé az azóta sajnos elveszett lábázatot helyezték. (112. kép) Lásd itt a 25. tételt. KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3680 (145490. neg.) Közli Bakó 1993. 467. Ebből a képből nem sokkal később, mindenestre még Gerecze 1897-es írása előtt – a két faragványnak megfelelően – kivágással két különböző felvétel készült a publikációk számára. KÖH Fotótár, 159253. neg.; Dercsényi 1943. 32. tétel, 115, 141.68. kép; Tóth S. 1962. Nagyon köszönöm Tóth Sándornak, hogy említett értékes kéziratát egyetemi szakdolgozatom segítése céljából, még 1978-ban rendelkezésemre bocsátotta.; Mentényi 1979. 17, 7-35. (A122. kép a kiállításon látható másolatba általam beírt kőszámokat mutatja.); Először publikálja a kapu rekonstrukciós rajzát: III. Béla emlékezete. Szerk. Kristó Gyula- Makk Ferenc – Marosi Ernő. H.n. 1981. 47. kép; Foglalkozik a kapuval és közli a bételt feltételezett alaprajzát Tóth S. 1983. 396-397.; Tóth S. 1994. 115-122.*

tartoztak. Sajnos ez utóbbi archivolt töredék provenienciájáról egyelőre semmilyen adat nem áll rendelkezésre, leltározatlan.¹⁶⁰

4830. tétel: „Dombormű, Ivbélet, (Archivolt), két lapján és ledomborított élén diszitve, kördisz. Szt. István székesfejérvári bazilikájából maradt fenn. XI. század. Székesfejérvári püspökség.”

Az íves töredék (128. kép) három egymás melletti oldala díszített. (XIX/38) A függőleges sávokat sima szegélyek választják el egymástól. A hengertagos középső mezőben, amely a tőle balra elhelyezkedő sávval együtt erősen rongált, összehurkolódó háromeres, íves mezőket alkotó indadisz figyelhető meg, amelyekből palmetták nőnek ki. A belső felületeket váltakozva teljes illetve a stilizált növényi szárból kihajtó félpalmetták töltik ki. A csatlakozásoknál kis térkitöltő levélkék figyelhetők meg. A megmaradt jobb oldali sávban tört vonalú, lyuggatott szalaggal elválasztott, ellentétes irányban elhelyezett félpalmetták sorakoznak. A faragvány mindkét végén törésfelület mutatkozik.

Gerecze még nem kísérte meg a három oldalukon hasonlóképpen megformált, igaz, hogy horonnyal illetve hengertaggal rendelkező, de egyaránt palmetta-motívumos formakincsrel díszített, (a 4812. tételben szereplő) függőleges béltelelem és az ívtöredék összekapcsolását. Erre majd csak az 1962-72-es kapurekonstrukcióban kerül sor. Feltételezhető, hogy mindkét faragványt Henszlmann valamelyik ásatásán találták. Érdekes, hogy Dercsényi Dezső Kötár katalógusából kimaradt.¹⁶¹

¹⁶⁰ Hivatalos katalógus 1896.; 1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve X. 1960.15. tétel; Gerecze 1896. 235. fényképpel; Gerecze 1896/a. 41.; Gerecze 1897.124. 135. ábra. A faragványra és a képre a 134. számúról írt szöveg vonatkozik.; Az eredeti felvétel erről az egymásra rakott három kőről is még a székesfehérvári püspökség kertjében készült, bizonyára még a kiállítás előtt. KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3674 (159228. neg.). Erről a fotóról a publikációk során egyszerűen kivágták a környezetet, az alátámasztásként megjelenő kisebb kő támaszról azonban felismerhető, hogy ugyanarról a képről van szó. (127. kép) KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3685 (145495. neg.) Ezt közli Bakó 1993. 468.; Dercsényi 1943. 70. tétel, 120, 144. 74. kép; Tóth S. 2006. 5-9.

¹⁶¹ Hivatalos katalógus 1896.; 1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve X. 1960. 14. tétel; Gerecze 1896. 236. kép: 234. ; Gerecze 1896/a. 42.; Gerecze 1897.124. 134. ábra. A faragványra és a képre a 135.darabról írt szöveg vonatkozik.; Az eredeti fényképfelvétel a szabadban készült. Ebből a többihez hasonlóan kivágták magát a követ, úgy, hogy a zöld környezet ne jelenjen meg. Gerecze mindkét említett tanulmányában már ily módon publikálta ezt a faragványt. KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3672 (145.582.neg.) Közli Bakó 1993. (fejjel lefelé) 469.; Az archivolt töredék – a belülről számított második rétegbe illeszkedve – része Tóth Sándor kapurekonstrukciójának 1962. Mivel Dercsényinél nem szerepel, a szerző – Gerecze 1897-es tanulmányának számára hivatkozva – a „G 135” megjelölést alkalmazza rá.; Mentényi 1979. 20-22, 7-35.

Mivel a katalógusban nem szerepel, nem vagyunk biztosak benne, hogy kiállították a következő darabot, amely abból a szempontból, hogy a kiválogatott anyag része volt, mindenképpen ide tartozik.

A hornyolt felületű homlokoldalán és a rá merőleges belső kávéban faragott díszítésű ívtöredék (129-130. kép) szemközt eső felülete sérült, felső szakaszát egy vízszintes sávban levésték. Később előkerült párdarabjai révén tudjuk, hogy olyan palmettadíszítést hordozott, amelyben a központi elemként megjelenő ötujjú palmetták nem indából nőnek ki, hanem oldalsó levélujjuk révén náluk magasabb, háromujjú palmettákhöz kapcsolódnak, így alkotva folyamatos sort. A belső oldalon érdekes motívum jelenik meg, amely átlós tengelyek mentén, egymással szembefordított, háromujjú palmettákat komponál önálló, négyzetes alakzatokba.

A faragvány nem ásatási lelet, lelőhelyének legpontosabb meghatározása a millenniumi kiállítás előkészítése során készített ún. gyűjtőívben olvasható: „...Találták 2 m. mélyen a barátok épülete alatt az iskola utcai részen.” Ezért nem a Püspökség, hanem a Fejérmegyei és városi történeti és régészeti egylet múzeuma – amely a városi mérnöki hivatal helyiségében volt – adta kölcsön a bemutatóra.

A későbbi időkben még három, vele teljesen megegyező díszítésű, s részben törésfelületen is illeszkedő ívtöredék került elő különböző helyekről. Ezekből Tóth Sándor 1994-ben a Pannonia Regia kiállítás számára rekonstruktív összeállítást készített, amelybe egy méretében és szerkezeti összefüggéseit tekintve azonos, formakincse alapján azonban a szőlőleveles csoportba illeszkedő íves elemet is bevont (130., 140. kép). A bemutatót követően ezek a darabok – több más székesfehérvári illetőségű és a SZIKM tulajdonát képező faragvánnyal együtt – a Magyar Nemzeti Galériában maradtak, s ott az állandó kiállításon láthatók.¹⁶²

Eltekintve most a gótikus faragványoktól, a székesfehérvári anyagból a millenniumi kiállításban látható volt még a vaddisznót ábrázoló fríztöredék is (*M 4*). Ez a többinél kissé magasabb, jó állapotban fennmaradt darab a rajta látható motívumkincs, az egytagú,

¹⁶² OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1181., I-XIII. Az 1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás I. Történelmi főcsoportjához tartozó anyag gyűjtő ívei. 1. doboz, [6-8.] Fejérmegyei és városi történeti és régészeti egylet múzeuma. Szfv. 1. (A városi mérnöki hivatal helyiségében); SZIKM Leltárkönyv, 1910. 541. tétel: „Boltívkő román díszítéssel. Találták 1890 táján a ferenciek temploma körül. XII. sz.” Leltári szám: 715.; A faragványt közli *Gerecze* 1897. 125, 124. 136. ábra; Egy belső térben készült fényképfelvételen az Ercsi bencés monostorból származó oszloptörzs töredékével együtt látható, ebből kivágva használta fel publikációjához *Gerecze*. KÖH Fotótár, lemezszám MOB: 3675 (145485. neg.) Közli *Bakó* 1993. 466.; *Dercsényi* 1943. 51. tétel, 117. Az itt feltüntetett 58. kép nem ezt a követ ábrázolja.; A Magyar Nemzeti Galériában bemutatott rekonstruktív összeállításról: *Tóth S.* 1994. I-44. Fülkeívek töredékei 100-101. fényképekkel.

hurkás inda, a nagyobb, de hasonlóképpen barázdált levelek és a szőlőfürt, illetve az alsó szegélyen végighúzódo fogrova miatt távolabbról ugyan, mégis a szőlőleveles faragványcsoportba tartozik. A bemutatón már mint a Nemzeti Múzeum tulajdona szerepelt.¹⁶³

A Püspökség faragványai – 19. századi leletek

A millenniumi kiállításra kölcsönadott román kori faragványok – néhány kivételtől eltekintve – a székesfehérvári Püspökség tulajdonát képezték. Ezekről a fentiek ismeretében elmondhatjuk, hogy szinte bizonyosan az egykori prépostsági templom maradványai, és legtöbbjük Henszlmann Imre ásatásaiból származik.

Az 1910-ben megalakult Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeum Egyesület számára Prohászka Ottokár püspök egy évvel később egészen ez idáig a palotában illetve kertjében őrzött faragványokat adott át letétbe. Magát a listát ugyan hiába kerestük mind a fehérvári múzeumban, mind Prohászka iratai között, ilyen nem került elő. A múzeumi leltárkönyv segítségével azonban nagy részben mégis pontosan rekonstruálhatók ezek a töredékek, ugyanis egy adott időben, sorban egymás után következő leltárszámokon vették fel őket. 18 db töredékről van szó a 2137-2154. leltárszámok között. Legtöbbjük szerepelt az ezredéves kiállításon is, így az ottani tételszám alapján a 3. = ltsz. 2143 (*XIX/14*) D18., a 7. = ltsz. 2141 (*XVIII/3*) D 5., a 8. = ltsz. 2150 (*XX/28*) D 68., a 9. = ltsz. 2139 (*XIX/53*) D 63., a 14. = ltsz. 2149 (*XIX/7*) D 19., a 20-21. = ltsz. 2138, 2140 (*XIX/54, XIX/10*) D 65, D 59., a 22. = ltsz. 4144-2147 (elvesztek), és a 24. = ltsz. 2142 (*M F.Gy. I.*) D 15. Rajtuk kívül, de velük együtt a püspöki gyűjteményből a múzeumba került még a ma is meglévő gótikus oszloptörzs töredék = ltsz. 2137 (D nem közli), a Gerecze által is emlegetett és le is fényképezett szőlőleveles oszloptörzs töredék = ltsz. 2148 (463), és egy négyzetes faragvány, amelynek egyik oldalán ágaskodó négy lábú állatot, egy másikon (131-132. kép) pedig zárt szalagfonat-motívumot ábrázoltak = ltsz. 2151 (*M 22*) D 9. A további három töredék (2152- 2153- 2154. ltsz) azonosítása egyelőre még nem járt sikerrel. Kis méretű darabokról van szó (borostyánleveles?, pálmaleveles? és szőlőleveles?), amelyek között keveredés is lehet, mert míg a leltárkönyv például egy kettétört szőlőleveles, márvány anyagú párkányrészletet a 2152. ltsz. alatt sorol fel, a Szőnyi-féle jegyzékekben a márvány anyagú

¹⁶³ Gerecze 1896/a. 47.

párkányrészlet a 2154. ltsz. alatt szerepel. Lehetséges, hogy több fehér márvány anyagú kis töredék is létezett.¹⁶⁴

A leltárkönyv egy másik helyéről kiderül, hogy valamivel később, 1912-ben vitték át a múzeumba az 1874-es ásatás egyetlen publikált kötődékét, a 11. századi négykaréjos, lapos fejezetet (*XVIII/2*) (82. kép). Kalandos sorsa volt a növényi motívumok közé illesztett kereszttel díszített, ismert darabnak, amely talán ívsoros párkányhoz tartozhatott (*XIX/43*). „Ugyancsak bizantikus modorban készült, egy a püspöki palotából elhurcolt, de most már múzeumunkban őrzött, félbemaradt oszlopfaj is. Csak egyik oldala van kidolgozva, melyet naturalisztikus növénydíszel körülvett, görög kereszt díszít.” Szőnyi Ottó két, vázlatos ábrákkal kiegészített, s a fehérvári kövekről készített jegyzékéből jól azonosíthatjuk. Így ír róla: „Nem oszlopfaj, kőlap. Tympanonféle, vagy félköríves konzolfries egy részlete. XI (?)–XII. sz.”. Ha a történet igaz, vele kapcsolatban is felmerülhet a gyanú, hogy Henszlmann valamelyik ásatásából származik.¹⁶⁵

Így hozzávetőlegesen azt is meg lehet mondani, hogy mely faragványok maradtak továbbra is a Püspökségen. Úgy tűnik, mindenekelőtt a nagyobb méretű darabok, de ez nem mondható általánosnak. Mindenekelőtt a szőlőleveles csoport 3 db függőleges helyzetű, széles horonnyal kialakított nyíláskerete = millenniumi kiállítás 4803-4804. tétel (*XIX/48, M 12, M3*) D 57, D 62/a, D 66., az ugyanide tartozó íves maradványok = millenniumi kiállítás 4827. tétel (*XIX/ 59 a-b-c.*) D 70, továbbá a palmettával és liliummal díszített két önálló, de Gerecze által összeillesztett fríztöredék (*XIX/8, XIX/6*) D 11, valamint a kis madárfigura = millenniumi kiállítás 23. tétel (*XIX/35*) D 25, és az ugyancsak kiállított oszloplábazat = millenniumi kiállítás 25. tétel. (elveszett) illetve a 14. századi mozaikbetétes vörösmárvány lap = millenniumi kiállítás 13. tétel D 90.

Más forrásból, az 1912. évről szóló múzeumegyesületi jelentésből tudjuk, hogy „Foerk Ernő a püspöki palotában őrzött kövek között egy levéldíszes nagy oszlopféjet fedezett föl, mely véleménye szerint a régi korinthusi oszlopfajnek bizantikus átdolgozása, és egyik emléke a magyarok megtérése előtti, őskeresztény építészetnek. Ez feltehetően az a nagy akantuszlevéldíszes pillérfejezet (133. kép) szárnytöredékkel (*XIX/1*) D 7, amely még

¹⁶⁴ Prohászka letétjéről megemlékezik A Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület jelentése 1910-1911. Székesfehérvár, 1912. 16.; SZIKM Leltárkönyv Törzskönyv II.629-643. tétel; A D-betűjellel rövidített számokat lásd *Dercsényi* 1943. Kötár katalógusában.; *Szőnyi* [1927], *Szőnyi* 1927.

¹⁶⁵ A négykaréjos töredéket lásd: SZIKM Leltárkönyv, 1912. 477. tétel, ltsz. 60008.; A kereszttel díszített faragványról az idézetet lásd A Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület jelentése, 1912. Székesfehérvár, 1913.16.; Ez a darab a SZIKM Leltárkönyvébe Valent Sándor ajándékként került be még 1911-ben. 1253. tétel, ltsz. 2986.; *Dercsényi* 1943. 31. tétel, 114, 137. 55. kép

1938-ban is a püspökség kertjében volt Azt, hogy legalábbis 1927 előtt más darabokat is itt tartottak, két fénykép a bizonyíték (134-135. kép).

Mellettük természetesen lehettek még más, a 19. század folyamán egyáltalán nem ismertett darabok is, de azt gondoljuk nem túl nagy számban, ugyanis akkor valószínűleg bekerültek volna a Dercsényi által kiválogatott faragványok közé az 1938-ban felállított Kőtárba. Arra, hogy természetesen lehet ilyen, sőt bizonyára nem ez az egyetlen példa, bizonyíték az a befejezetlen kis oszloptörzs töredék (512) (69. kép), amelyen a szőlőleveles motívumkincs felismerhető, s amelyet Henszlmann már 1862-ben publikált. Ez ugyanis 1911-ben ott maradt a Püspökségen, hiszen nem adták letétbe a múzeumnak, viszont sohasem volt látható a Romkert melletti Kőtárban. 1997-ben találtuk meg a székesfehérvári múzeum Fő utcai épületének (volt jezsuita, majd ciszter rendház) pinceraktárában. 1938-ban a püspökség minden kőtöredéket átadott a múzeumnak, cserébe egyháztörténeti jelentőségű képzőművészeti tárgyakért. Így, ami nem került a kőtárba vagy a hozzá kapcsolódó kerítésfalra, elsüllyedt a múzeumi raktárakban. Ugyanekkor emelték ki a Püspökkert hátsó falazatából a 19. század folyamán beépített maradványokat is (37., 136. kép).¹⁶⁶

Mindennek fényében körvonalazódni látszik a töredékeknek az a mennyisége és azok a csoportjai, amelyekről biztosan vagy feltételesen állíthatjuk, hogy Henszlmann ásatási leletanyagát képezték, továbbá rá lehet mutatni néhány másodlagos helyről előkerült, de a 19. század folyamán ismertté vált darabra. További sorsuk, összefüggésben azokkal a faragványokkal, amelyeket a 20. illetve a 21. században találtak, ennek a munkának egy következő fejezetébe illeszkedik majd.

Néhány gondolat a szőlőleveles faragványcsoportról

Az egykori prépostsági templomból származó, 19. századi köleletek legnagyobb csoportját kétség kívül a szőlőleveles faragványok alkotják. Közülük hármat – mint följebb

¹⁶⁶ A D-jelölések természetesen *Dercsényi* 1943. katalógusának tételszámaira vonatkoznak, amelyeket följebb már részletesebben megadtunk.; Az idézetet lásd: A Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület jelentése, 1912. Székesfehérvár, 1913. 16.; A szárnytöredéket mutató, nagy akantuszdíszes pillérfejezet 1925-ben *Marosi Arnold* a Püspökkertben látja 1925.II., de ugyanitt készül róla a Kőtár kialakításához készült fotósorozat felvétele is. KÖH Fotótár, ltsz. 217. neg. Lásd még SZIKM Adattár, archiv fotóanyag. (134-135. kép); A nagy fejezetekről *Tóth S.* 2006. 1-5. A kőtár anyagának forrásairól *Dercsényi* 1943.74.; A Lapidárium javaslata a MOB-nál: KÖH Könyvtár, MOB-Iratok 19/a. 1936. I. 10.

láttuk – 1862-ben Henszlmann Imre találta a romterületen. Sajnos egyikük méreteit sem adta meg, mivel azonban az első kettőt másodlagos befalazásban találta – egyébként ezért is fordított rájuk figyelmet – feltételezhető, hogy a meglévő oszloptörzs maradvány mellett a másik, kanyargó indadísz és kiterített, rovátkolt ujjakkal megformált szőlőlevelet ábrázoló, azóta sajnos elkallódott töredék (65. kép) sem lehetett túlságosan nagy. Ez utóbbi, függőleges (vagy íves?) részlet a déli III. (négykaréjos) pillér főhajó felé néző második bővítésében volt, az érdekes módon csupán félkészre faragott oszloptörzs (512) (69. kép) pedig ehhez nagyon közel, a II. pillérhez dél felől, utólag hozzátoldott, nagy alapozásban. A harmadik a délnyugati toronyban talált, szerencsésen fennmaradt, kis madárfigura volt (XIX/35) (62. kép).¹⁶⁷

1896-ban a Püspökség gyűjteményéhez tartozott még további tizenöt darab, ugyanezzel a motívumkinccsel. Henszlmann ezekre ugyan nem fordított kellő figyelmet, az iménti gondolatmenet alapján mégis minden okunk megvan arra, hogy feltételezzük, esetükben szintén a feltáráskor előkerült darabokról beszélhetünk. Emlékeztetőül újból felsoroljuk ezeket a részben már jóval nagyobb méretű faragványokat. A három függőleges helyzetű, széles horonnyal rendelkező nyílászkeret (XIX/48, M3, M12) (114-118. kép), a három íves töredék (XIX/59 a-b-c) (125-127. kép), három faragott kőlap, melyek közül kettő törésfelületen illeszkedik, a harmadik azonban vastagabb náluk (XIX/10, XIX/53, XIX/54) (97-99. kép), valamint még egy téglány formájú hasáb, amelyet két, egymás mellett lévő, s egymásra merőleges hosszanti oldalán díszítettek (XX/28) (95. kép). Ide tartozott még a négy féloszlop töredék (D 26,29) (102-104. kép), illetve egy Gerecze által említett, körben kifaragott oszloprészlet (103. kép). A előbbiek valamikor 1960 és 1995 között, az utóbbi bizonytalan időben elveszett, mindenesetre már nem szerepelt a Dercsényi által berendezett, s katalogizált Kőtárban. Elképzelhető persze, hogy a kerítésfalon kapott helyet.¹⁶⁸

Ezek szoros stílusösszefüggésben állnak még – a későbbiekben előkerült – következő faragványokkal. 1912-ben a Lakatos utca elején, a püspöki palota előtti szakaszon került elő egy íves töredék (138. kép) amelyről Dercsényi tévesen állítja, hogy a Városházából származik. (XIX/60).¹⁶⁹ 1929-ben találták meg a már említett, körben kifaragott oszloptörzs-töredéket (463) a templom déli oldalán, az akkori Bank (ma: Táncsics Mihály) utca 5. számú

¹⁶⁷ Lásd ugyanitt, följebb: 48, 50, 47, 55.

¹⁶⁸ Dercsényi Dezső feltételezett köjegyzékét hiába keressük. Az 1936-1937. régészeti feltárás leletanyagát a munka helyszíni irányítója: Kiss Dezső, az ásatást irányító építész lajstromozta. A II. világháborúban szemétre dobott ásatási naplójával együtt „A püspökkertben talált leletek jegyzéke” – egy hozzáértő jóvoltából – megmenekült. Jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. A precízen vezetett listában az időpontok és az előkerülés mélysége ugyan mindenhol szerepel, de az egyes faragványok leírása olyan általános (pl: „profilos homokkötödék”), hogy semmire sem megyünk vele. Sokszor az objektum megnevezése is hiányzik.

házban (103. kép).¹⁷⁰ Ugyanebben az évben a móri országút 2. számú hídjánál is felbukkant egy ide tartozó ívdarab (*XIX/56*) (137. kép). Két ugyanahhoz a szerkezethez tartozó, de törésfelületen nem illeszkedő, homlokoldalukon erősen lepusztult felületű, íves töredéket (139. kép) (*K.J.12.a-b.*) őriz Székesfehérváron Körösi Jenő magángyűjtő. Állítása szerint ezek a Kígyó utcában, építkezés közben kerültek elő. Nagy valószínűséggel a Magyar Nemzeti Galériában összeállított ívsor részei lehettek.¹⁷¹

Egyelőre sem a leltárkönyvben, sem más forrásokban nem sikerült megtalálni azt a hasonló díszű vállpárkány töredéket (141-142. kép), amely Tóth Sándor szerint nem illeszkedik szervesen a széles horonnyal kialakított, függőleges- illetve a hasonló díszű, nagyobb archivolt elemek közé, ezért összeállításuk nem egyértelmű (*XIX/15*). Így ennek lelőköörülményeiről éppen úgy semmit sem tudunk, mint a 19. századi nagy archivolt negyedik darabjáról (*XIX/57*) (126. kép). Hasonló a helyzet azokkal az egykor függőlegesen álló, két, egymásra merőleges oldalukon díszített, egyik oldalukon függőleges sávban megrongált faragványokkal, amelyeket 1998-ig Budapesten, az Építészeti Múzeum udvarán őriztek (*BP. ÉP. MÚZ.1-2.*) (96. kép). Ezek egymáshoz valamint az 1896-os kiállításon bemutatott, feltehetően még Henszlmann ásatásából származó, ugyanilyen formájú darabhoz is törésfelületen illeszkednek. Szintén itt bukkant fel még egy ide tartozó kőelem. Ez faragott díszítésű, széles hornyával részben kötődik a nagyobb nyíláskeretekhez, másrészt széles, sima illesztősáv mutatkozik rajta, amely a túloldalon valamilyen másik kő (nyílászáró?) beillesztésére alkalmas falban végződik (*BP. ÉP. MÚZ. 3.*). Egykori elhelyezésének megállapítása nehéz feladat. Végül sajnos arról sem tudunk beszámolni, honnan való a másik, leltározatlan, plasztikus madár. (*Bp 38.*) (79. kép)¹⁷²

¹⁶⁹ SZIKM Leltárkönyv 1912. 1161. tétel, ltsz. 2861.; A Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület jelentése 1912. Székesfehérvár, 1913. 16. „A püspöki palota alatt a Lakatos-utca bejáratánál egy levéldíszes, román ívrészlet”; Szőnyi Ottó mindkét kéziratot jegyzékében szerepel, a pécsiben leírással és lelőhely megnevezéssel. *Szőnyi* [1923], *Szőnyi* 1927.; *Dercsényi* 1943. 64. tétel, 119.

¹⁷⁰ SZIKM Leltárkönyv 1929. 194. tétel, ltsz. 7809.; *Dercsényi* 1943. 52. tétel, 117.

¹⁷¹ SZIKM Leltárkönyv 1929. 216. tétel, ltsz. 7829.; *Dercsényi* 1943. 67. tétel, 120.; A Körösi-gyűjteményben lévő két íves töredék mérhető magassága 24 és 24,5 cm. Alsó-felső síkjuk egyaránt törésfelület. A jobban megmaradt kő szélessége 25, a letörté 9 cm a homlokoldalán. Az ív belső, faragott oldalának szélessége 16,5 cm. A sima szegélyek 2 cm-esek.

¹⁷² A „Basilica grandis et famosa” kiállításon, 2000-ben látható volt Bartos György rekonstrukciós kísérlete, amely egy ikerosztásos fülkével kialakított, belső építészeti egység (síremlék?) homlokzati megoldását mutatta. Bartos-Mentényi 2000. 45.; Újabban Tóth Sándor 2006-ban – a Magyar Nemzeti Galériában kiállított fülkesorral kapcsolatban – részletesen foglalkozott ezzel a faragványcsoporttal, megkísérelve szerkezeti összeállításukat 5-12.; Két további madártöredéket az 1936-37. évi ásatáson találtak, ezeket 1937-ben leltározták

Összességében látjuk tehát, hogy az egykori épület nagyságát és jelentőségét tekintve amúgy igen kis számban fennmaradt (kb. 225 db) román kori faragványok között ez a 27 db igazán komoly mennyiséget képvisel. Nem beszélve most azokról a némileg más, palmettadíszes ornamentikát mutató elemekről, amelyek – bizonyíték erre a Nemzeti Galériában látható fülkesor – valamikor az itt felsorolt íves darabokkal feltehetően egy szerkezetbe tartoztak.¹⁷³

Ha most visszaemlékszünk arra az aprócska adatra, miszerint 1874-ben a főhajóban, a szentély táján ún. cibórium töredékeket találtak, nemigen gondolhatunk másra, mint ívelt töredékekre. Ilyenek azonban – leszámítva az egyetlen, a 19. század folyamán már ismert archivolt elemet, amelyről azonban később kiderült, hogy egyértelműen a nyugati kapu rekonstrukciójába illeszkedik – abban az időben csak az imént körülhatárolt faragványcsoportban lehettek. Ebből pedig az következik, hogy a szóban forgó kövek némelyike a templom keleti részéről származik.

Más megfontolás alapján – miszerint a gazdagon faragott felületű, de sokféle funkciójú (nyíláskeret, archivolt, íves fülkesor, függőleges tagolóelem, vállpárkány) építészeti formán megjelenő azonos stílus és faragásmód leginkább egy nagyobb és összetettebb belső szerkezet egykori jelenlétére utalhat – ugyanerre a megfontolásra jutunk. Feltételezzük tehát, hogy az itt elemzett román kori köelemek egy falazott szentélyrekesztővel összefüggő, nagyobb oltárhoz tartozhattak. Alátámaszthatják ezt az elképzelést ikonográfiai jellegű megfontolások is, hiszen a szülő maga szintén Krisztus-szimbólum. S ne feledkezzünk el arról a tényről sem, hogy Henszlmann 1862-ben az egyik ilyen darabot a kanonoki kórustól közvetlenül délre elhelyezkedő III. pillér főhajó felőli, második bővítésében találta. A kanonoki kórushoz csatlakozó vörös mészkő burkolóelemek némelyike még ma is megvan. Amikor Henszlmann 1874-ben az Anjou-korinál régebbi vörösmárvány padlóról beszél, nyilván ugyanerre gondol.

Végezetül érdemes visszagondolni a hasonló motívumkincset hordozó oszloptöredékre. Éppen befejezetlen volta teszi meghatározó jelentőségűvé. Ha ugyanis azt az objektumot datálja, amiben felhasználták, akkor ebből a pilléreknél későbbi alapozásnak (oltár?) a feltételezett szentélyrekesztővel egy időben kellett készülnie.¹⁷⁴

be. SZIKM 33. tétel, Ltsz. 10400. A test-és fejtöredék *Dercsényi* 1943. 42-43. tétel, 116. Ezek azonban sajnos már régóta nincsenek meg. A fényképről laposabb faragványoknak tűnnek, s talán nem is kötődtek szorosan ehhez a csoporthoz.; Az itt említett töredékek a SZIKM Budai úti raktárában találhatóak, de leltározatlanok.

¹⁷³ *Tóth S.* 1994. 100-101.

¹⁷⁴ Lásd ugyanitt, följebb : 58-59. 130. jegyzet; A kanonoki kórus feltárásáról lásd *Kralovánszky* 1971. 73. „...A főhajó és a D-i I-III. sz. pillérei közötti kanonoki kórus elválasztó román, valamint gótikus kori korlát-alapozása.”

Mindez persze már messze vezet. A szőlőlevelés faragványcsoportot Tóth Melinda a 12. század negyedik negyedére keltezi. Lehetséges, hogy III. Béla éppen az általa megújított szakrális tér közelébe temetkezett, amely összefügghetett a mellette, dél felé kialakított, új Szent Imre kultuszhellyel is. Talán nem véletlen, hogy ily módon, mint Szent István örököse, fia számára a keresztségben szintén az Imre nevet választotta.

Azokból a további, ugyanezt a korszakot és stílusréteget képviselő faragványokból azonban, amelyek faragásmódjukban talán némiképp különböznek az imént felsoroltaktól, motívumkincsükben viszont teljesen megegyeznek velük, egy még nagyobb léptékű építkezés képe bontakozik ki. A kis madárfigurák – együtt az állatküzdelmet ábrázoló tondóval, a vaddisznós frízzel vagy a két darabból újabban összeillesztett kereszttel – leginkább egy homlokzati díszítés részei lehettek, de a nagy akantuszos fejezetek és az ún. „hattyúkapitael” stílusa sem áll távol ettől a művészi felfogástól. Valójában nem mondunk újat azzal, hogy a templom, legalábbis annak keleti, illetve déli szakasza III. Béla uralkodása alatt erőteljesen újjáépült. A liturgikus terek belső díszítése ennek a nyilván már jó néhány éve, évtizede elhúzódó munkának bizonyára a legvégét jelentette. Tisztában vagyunk vele, hogy az iménti felvetés érinti a feltételezett 12. századi népoltár, valamint Szent István sírja fölött kialakított kultuszhely kérdését is ebben az időszakban, az összefüggéseinek tisztázása azonban már csak egy másik dolgozat témája lehet.¹⁷⁵

¹⁷⁵ *Gerecze* 1897. 122-124. – bizonyára a motívumkincs hasonlósága miatt – éppen a székesfehérvári nyugati kapuhoz tartozó egyik darabról gondolta, hogy a cibórium függőleges eleme lehetett. A szőlőlevelés töredékkel kapcsolatban pedig kapuzatra gondolt. *Tóth Melinda* 1978. 168-169. a nagyobb nyílászkeret-és archivolt-részletek vonatkozásában kapcsolatban hasonló következtetésre jut.; *Tóth S.* 2006. 5-12. a faragványcsoport szerkezeti vizsgálatakor nem talált egyedüli megoldást a töredékek összeillesztésére. ; a feltételezett népoltár, illetve a kultuszhely művészettörténeti vonatkozásairól lásd *Tóth M.* 1988. 120-121. 12. jegyzet; *Tóth M.* 1987. 104-106. 79. jegyzet.; *Marosi* 1999. ; *Marosi* 2002. 322-326.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1896-iki Ezredéves országos kiállítás...törzskönyve

OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1173. I-XI. 1896-iki Ezredéves országos kiállítás/ az I. (történelmi főcsoport) kiállítóinak törzskönyve. X. kötet, 1960. lap. Székesfejérvári püspökség, 1896.

Árpád-kori kőfaragványok 1978

Árpád-kori kőfaragványok. Kiállítási katalógus, Székesfehérvár, István király Múzeum.
A Székesfehérvári István Király Múzeum Közleményei D. sorozat 121. Szerk. Tóth Melinda – Marosi Ernő. Budapest, 1978.

Bakó 1993

Bakó Zsuzsanna Ildikó: Gerecze Péter fényképhagyatéka. Forráskiadványok. OMvH. Budapest, 1993.

Balogh 1966

Balogh *Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában. I-II. Budapest, 1966.

Baranyai 1979

Baranyai Béláné: A két Nesselrode. In: Székesfehérvár Évszázadai 4. István Király Múzeum Közleményei. Főszerk. Fitz Jenő. A. sorozat 16. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1979. 43-50.

Bartos – Mentényi 2005

Bartos György – Mentényi Klára: Székesfehérvár, Sörházi malom. Tudományos dokumentáció, 2005. Kézirat.

Bibó 1989

Bibó István: A székesfehérvári Velence Szálló. Műemlékvédelem, 33. (1989) 215-223.

Biczó 2001

Biczó, Piroska: Archäologische Beobachtungen zur Baugeschichte der Stiftskirche unserer Lieben Frau zu Székesfehérvár. Acta Historiae Artium 42 (2001) 283- 295.

Biczó 2001/a

Biczó Piroska: A Szűz Mária-prépostság temploma és kápolnái. Kézirat (a Fejér Megyei Régészeti Topográfia számára), 2001.

Biczó 2002

Biczó Piroska: A középkori és kora újkori kőfaragványok gyűjteménye. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Budapest, 2002. 163-176.

Biczó 2002/a

Biczó Piroska: A „lelet” mint gyűjteményi tárgy. Proveniencia-problémák. In: Jankovich Miklós gyűjteményei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Árpád. Budapest, 2002.

Biczó 2004

Biczó Piroska: A prépostsági templom déli oldalán feltárt gótikus kápolna. In: Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus, baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon. Elsüllyedt emlékeink. Szerk. Deák Zoltán. Budapest, 2004. 48-57.

Bonomi 1688-1848

Bonomi, Eugen: Bürgerschaft und Bürgertum in Stuhlweißenburg 1688-1848. Kézirat. Fejér Megyei Levéltár, Kézirattár, 28.

Bubryák 2004

Bubryák Orsolya: „E meditullio basilicae erutum”? Megjegyzések a Szent István szarkofág provenienciájához. Kézirat, 2004.

Csapó 1861

Csapó Kálmán: Székes-Fehérvár története. Székesfehérvár, 1861.

Csányi 1944

Csányi Károly: Néhány szobrászati emlék az Árpádok korából. In: Emlékkönyv Lyka Károly hetvenötödik születésnapjára. Budapest, 1944. 112-115.

Csányi 1951

Csányi Károly: bizánci elemek az Árpád-kori magyar építészetben. MTA II. Osztály Közleményei, 1951. 25-40.

Csemegi 1962

Románkori fríztöredék Szabadegyházáról. Művészettörténeti Értesítő 11 (1962) 137-140.

Czobor 1874

Czobor Béla: A székesfehérvári ásatások. Új Magyar Sion 5 (1874) 792-796.

Czobor 1900

Czobor Béla: A székesfehérvári ásatások. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Budapest, 1900. 18-27.

Demeter 1999

Demeter Zsófia: Az 1848-as királlysír-leletek megtalálásának körülményei és visszhangja Székesfehérvárott. In: 150 éve történt. III. Béla és Antiochiai Anna sírjának fellelése. A Szent István Király Múzeum közleményei B. sorozat 49. Szerk. Cserményi Vajk. Székesfehérvár, 1999. 25-35.

Dercsényi [1937]

Dercsényi Dezső: Az Árpád-kori kőfaragóművészet első emlékei. Magyarságtudomány 5 é.n. [1937]

Dercsényi 1942

Dercsényi Dezső: A székesfehérvári bazilika kőfaragványai. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik évfordulójára. Budapest, 1942. 25-42.

Dercsényi 1943

Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika. Magyarország művészeti emlékei II. sorozat: Egyes emlékek és emlékcsoportok. Szerk. Gerevich Tibor. Műemlékek Országos Bizottsága. Budapest, 1943.

Dercsényi 1943/a

Dercsényi Dezső: XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán. Budapest Régiségei 13 (1943) 257-293.

Dercsényi 1962

Dercsényi Dezső: A pécsi kőtár. Budapest, 1962.

Engel – Lövei – Varga 1983

Engel Pál- Lövei Pál- Varga Livia: Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről. Ars Historica 11. (1983) 21-48.

Engel – Lövei – Varga 1984

Engel Pál – Lövei Pál – Varga Livia: Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem Zeitalter der Anjou-Könige und Sigismunds von Luxemburg. Acta Historiae Artium 30. (1984) 33-63.

Engel 1987

Engel Pál: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. Századok...?? (1987) 613-637.

Entz- Szakál 1964

Entz, Géza – Szakál, Ernő: La reconstitution de sarcophage du roi Étienne. Acta Historiae Artium 10. (1964) 215-228.

Érdy 1853

Érdy János: III. Béla király és nejének Székes-Fehérvárott talált síremléke. In: Magyarország és Erdély képekben I. Szerk. Kubinyi Ferenc – Vachot Imre. Pest, 1853. 42-48.

Érdy 1868

Érdy János: Archaeologiai vázlat régi tárczájából. Archaeologiai Közlemények 7. Ú.f. 5. (1868) 54-59.

[Fejér] Tudományos Gyűjtemény 1818

[Fejér György]: Régi Fejérvárról jegyzetek. Tudományos Gyűjtemény, 2. (1818.) 5. 32-53.

Fekete 1862

Fekete János: Egy szó a székesfehérvári ásatások ügyében. Vasárnapi Újság 9 (1862) 46. szám, november 16. 544-545.

Fényi 1977

Fényi Ottó: A székesfehérvári királyi bazilika és a préposti residentia a XVII. században. In: Székesfehérvár Évszázadai. István Király Múzeum Közleményei. Főszerk. Fitz Jenő. A. sorozat 15. szám. 3. Török kor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1977. 127-144.

Fitz 1960

Fitz Jenő: A székesfehérvári középkori bazilika. István király Múzeum Közleményei, B. sorozat 2. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1960.

Forster 1900

Forster Gyula: Székesfehérvár koronázó temploma. In: III. Béla magyar király emlékezete dicsőségesen uralkodó utódja I. Ferenc József császár és apostoli király legmagasabb segélyével a magyar kormány megbízásából. Budapest, 1900. Szerk. Forster Gyula. 1-17.

Gerecze 1895

Gerecze Péter: A pécsi székesegyház régiségei I. Ember-és állat-alakokat ábrázoló szobormaradványok, I – II – III. Archaeologiai Értesítő 15 (1895) 36-48, 129-140, 333-361.

Gerecze 1896

Gerecze Péter: Építészeti emlékeink az ezeréves kiállításon. Archaeologiai Értesítő 16. (1896) 232-243.

Gerecze 1896/a

Gerecze Péter: Építőművészeti és szobrászati emlékek. In: Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. I. Szerk. Czobor Béla – Szalay Imre. Budapest, 1896. 40-50.

Gerecze 1897

Gerecze Péter: A pécsi székesegyház oltársátra és többi szobrászati maradványa. Archaeologiai Közlemények 20. (1897) 72-130.

Gerecze 1899

Gerecze Péter: A pécsi püspöki múzeum. Archaeologiai Értesítő 19 (1899) 379-388.

Gerecze é.n.

Gerecze Péter: Építőművészeti emlékeink Árpádházi királyaink idején. Kézirat, é.n. KÖH Könyvtár

Gerevich 1938

Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Magyarország művészeti emlékei I. Budapest, 1938.

Gerevich 1938/a

Gerevich Tibor: Magyarországi művészet Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. III. Budapest, 1938. 81-110.

Hajós 1966

Hajós Géza: A pécsi románkori székesegyház „népoltára” (története, ikonográfiája és jelentősége) Művészettörténeti Értesítő 15 (1966) 185-192.

Havasi 2005

Havasi Krisztina: Székesfehérvár, Várkörút 19. Javaslat műemléki érték védetté nyilvánítására. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2005. Kézirat

Hazai Tudósítások 1806

Fejérvárról 22-dik Sept. Hazai Tudósítások 1806. 227-228., Székesfejérvári Fő templom. Hazai Tudósítások 1806. 234-236., Székes Fejérvári Régiségek. Hazai Tudósítások 343-344.

Henszlmann 1862

Henszlmann Imre jelentése a székesfehérvári régiségekről (Felolvastatott a m. Akad. júl. 7-ki ülésében) Vasárnapi Újság, 1862. 9. I. rész: 28. (július 13.) 330-331., II. rész: 29. (július 20.) 342-343., III. rész: 30. (július 27.), IV. rész: 31. (július 31.) 366-368.

Henszlmann 1864

Henszlmann Imre: A Székes-Fehérvári ásatások eredménye. Pest, 1864.

Henszlmann 1875

Henszlmann Imre: Stuhlweißenburger Grabungen im Jahre 1874. I-II-III-IV. Pester Lloyd 1875. március 9 – március 10 – április 3 – április 8. 6. lap

Henszlmann 1876

Henszlmann Imre: Magyarország ókeresztény, román és átmenet stílusú mű- emlékeinek rövid ismertetése. Budapest, 1876.

Henszlmann 1883

Henszlmann Imre – Reissenberger Lajos: A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom. Budapest, 1883.

Hivatalos katalógus 1896

1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás. A történelmi főcsoport hivatalos katalógusa. Közrebocsátja a történelmi főcsoport igazgatósága. 1. füzet. Román és csúcsíves épület (1-1984 számok). Budapest, 1896. / 1896-er Millenniums Landesausstellung. Amtlicher Katalog der Historischen Hauptgruppe, herausgegeben von der Direktion der Historischen Hauptgruppe, Heft I, Romanisches und Gotisches Gebäude (nummer 1-1984). Budapest, 1896.

Ipolyi 1862

Ipolyi Arnold: Magyar régészeti krónika. Archaeologiai Közlemények 3 (1862) 167-179.

[Jankovich] Tudományos Gyűjtemény 1827

J** [Jankovich Miklós]: Budai várban talált régi gazdag sírboltról, és benne hihetőleg helyzetett Katalin királyné, Podiebrad leánya teteméről. Tudományos Gyűjtemény 1827. 2. 46.

Károly I-V. 1896-1904

Károly János: Fejér vármegye története I-V. Székesfehérvár, 1896-1904.

Károly 1877

Károly János: Sz. István által alapított székesfehérvári prépostság és társas káptalan. In: Emlékkönyv a székesfehérvári püspöki megye százados ünnepére. Szerk. Károly János – Nyirák Sándor. Székesfehérvár, 1877. 106-152.

Kállay 1988

Kállay István: Fehérvár regimentuma 1688-1849. A város mindennapjai. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 18. Székesfehérvár, 1988.

Kolba 1962

Kolba Judit: Román kori feliratos sírkőlap. Folia Archaeologica 14 (1962) 111-123.

Koller 1847

Koller János: Boldogságos Szűz Mária templom Székes-Fejérvárott, hajdan és most. In: Religio és Nevelés. Ú.f. 5 (1847) 17. szám: 134-136, 18. szám: 140-143, 19. szám: 149-151, 20. szám: 157-160, 21. szám: 165-166.

Kralovánszky 1971

Kralovánszky Alán jelentése az 1970. évi ásatásról. In: Régészeti Füzetek, Ser. I. 24 (1971) 73-75.

Kralovánszky 1982

Kralovánszky Alán: A székesfehérvári Anjou sírkápolna. In: Művészet I. Lajos király korában 1342-1382. Kiállítási katalógus, Székesfehérvár, István Király Múzeum. Szerk. Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia. Budapest, 1982. 165-172.

Kralovánszky 1989

Kralovánszky Alán: Szent István király székesfehérvári sírja és kultuszhelye. In: Folia Archaeologica 40 (1989) 155-171.

Lauschmann é.n. [1910 körül]

Lauschmann Gyula: Székesfehérvár feliratos kövei. é.n. [1910 körül]

Lauschmann 1994

Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története II. A török kiűzésétől a 18. század végéig. 1688-1800. Székesfehérvár [1912], 1994.

Lauschmann 1995

Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története III. A városi polgárosodás évtizedei 1801-1848. A nemzeti függetlenségi küzdelem 1848-1849. Székesfehérvár [1912], 1995.

Lővei 1882

Lővei Pál: Székesfehérvár, Anjou-sírkápolna. In: Művészet I. Lajos király korában 1342-1382. Kiállítási katalógus, Székesfehérvár, István Király Múzeum. Szerk. Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia. Budapest, 1982. 192-203.

Lővei-Engel 1983

Lővei Pál – Engel Pál : Székesfehérvári kőfaragványok Györgyi Bodó Miklós prépost címerével. Művészettörténeti Értesítő 32 (1983) 1-7.

Lővei 1990

Lővei Pál: Római és középkori kőfaragványok 18. századi rajzai a ferences levéltárban. Pavilon, 1990. 2-3. 8-11.

Lővei 1999

Lővei Pál: A Stibor-síremlékek mestere. Budapest Régiségei 33. (1999) 103-121.

Lővei 2004

Lővei Pál: Az Anjou-síremlékek újonnan előkerült töredékeiről. In: Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus, baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon. Elsüllyedt emlékeink. Szerk. Deák Zoltán. Budapest, 2004. 72-85.

Lővei 2006

Lővei Pál: Szarkofágfedlap töredéke. In: Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387-1437. Kiállítási katalógus, Budapest, Szépművészeti Múzeum. Szerk. Takács Imre. 110-111. I.30. tétel

A magyarországi műemlékek 1880

A magyarországi műemlékek ideigl. bizottsága által hazai műemlékek rajzaiból rendezett kiállítás kalauza. Budapest, 1880.

Marosi A. 1925

Marosi Arnold: A püspökkert kövei I-III. Fejérmegyei Napló, 1925. 5-6-7. szám. február 1.-február 8. – február 15.

Marosi A. 1930

Marosi Arnold: Székesfehérvár művészeti emlékei. In: Magyar művészet VI. Szerk. Majovszky Pál. Budapest, 1930.

Marosi 1972

Marosi Ernő: Mátyás király székesfehérvári sírkápolnája. In: Székesfehérvár Évszázadai. István Király Múzeum Közleményei. Főszerk. Fitz Jenő. A. sorozat 14. 2. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 169-184.

Marosi 1980

Marosi Ernő: Magyarországi művészet a 12-13. században. Historiográfiai vázlat és kutatási helyzetkép. Történelmi Szemle 1980/1. 124-149.

Marosi 1999

Quevit corpus beatum eodem in loco annis XLV. Bemerkungen zum Sarkophag Königs Stefan des Heiligen von Ungarn. In: Arte d' Occidente termi e metodis. Studi in onore di Angiolo Mario Romanini. Roma, 1999. 337-348.

Marosi 1999/a.

Marosi Ernő: Mai képünk a középkori művészet kezdeteiről Magyarországon. In: Komárom-Esztergom Megyei Szervezet Tudományos Füzetek 11. 1999. 277-292.

Marosi 2000

Marosi Ernő: Szent István korának képe a művészettörténet-írásban. In: Szent István és az államalapítás. Budapest, 2002. 306-348.

Marosi 2004

Marosi Ernő: Romok, problémák. A székesfehérvári Szűz Mária-prépostság. Argus 15. (2004/6) 64-70.

Mentényi – Bartos 2000

Mentényi Klára – Bartos György: Basilica grandis et famosa (Nagy és híres bazilika). Magyar Múzeumok 2000. 43-45.

Mentényi 1979

Mentényi Klára: A székesfehérvári középkori kapuzat. Egy műelemzés lehetőségei. Egyetemi szakdolgozat, Kézirat, 1979.

Mindenes Gyűjtemény 1790

Mindenes Gyűjtemény 1790. III. 243-245.

Múltunk építőkövei 2001

Múltunk építőkövei. Szerk. Csurgai Horváth József – Kovács Eleonóra. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára. Székesfehérvár, 2001.

Nagy 1985

Nagy Emese: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. In: *Belitska-Scholtz Hedvig: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772-1846)*. Művészettörténeti Füzetek 17. Budapest, 1985.

Németh 1979

Németh László: A székesfehérvári egyházmegye kialakulása (1688-1777). In: *Székesfehérvár Évszázadai 4. István Király Múzeum Közleményei*. Főszerk. Fitz Jenő. A sorozat, 16. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1979.

Pauer 1849

Pauer János: A székesfehérvárott fölfedezett királyi sírboltról. Székesfehérvár, 1849.

Papp F. 1944

Papp Ferenc: Szent István korabeli építőkövek a Dunántúlról. *Technika* 19 (1938)

Papp 2005

Papp Szilárd: A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480-1515. Budapest, 2005.

Polgár 1936

Polgár Iván: A székesfehérvári bazilika múltja. Székesfehérvár, 1936.

Prakfalvi 2004

Prakfalvi Endre: A székesfehérvári ásatásokról. Kiss Dezső előadása 1938-ból. In: *Romantikus kastély. Tanulmányok Komarik Dénes tiszteletére*. Budapest, 2004. 567-575.

Rómer 1862

Rómer Flóris: Pannoniai újabb kiadatlan latin feliratok. *Archaeologiai Közlemények* 3. (1862) XII. 151-166.

Schön 1931

Schön Arnold: Székesfehérvár 18. századbeli építőmesterei. *Székesfehérvári Szemle* 1. (1931) 10-12.szám 3-6.

Sebestyén 1925-1926

Sebestyén József: A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi kiváltságai. *Századok* (59-60) 1925-1926. 376-497.

Siklósi 1990

Siklósi Gyula: Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről. Székesfehérvár, 1990.

Siklósi 1999

Siklósi, Gyula: Die mittelalterlichen Wehranlagen Burg-und Stadtmauern von Székesfehérvár. *Varia Archaeologica Hungarica* XII. Szerk. Bálint, Csanád. Budapest, 1999.

Simon 2001

Simon Anna: A pécsi székesegyház középkori Szent Kereszt-oltárának kőfaragványai. Szakdolgozat, ELTE Btk. művészettörténet szak. Kézirat, 2001.

Somogyi 1972

Somogyi Árpád: A székesfehérvári püspöki kincstár. *Művészettörténeti Értesítő* 21 (1972) 124-132.

Szabó 1992

Szabó Zoltán: Újabb adatok a székesfehérvári Nagyboldogasszony-bazilika építéstörténetéhez. Műemlékvédelem 35 (1992) 23-30.

Szabó 1996

Szabó Zoltán: A szentté avatott Imre herceg kultuszhelyének kérdése a székesfehérvári prépostság Nagyboldogasszony templomában. Műemlékvédelmi Szemle 6 (1996/2) 5-52.

Szakál 2002

Szakál Ernő: A székesfehérvári Anjou síremlékek és I. Lajos király sírkápolnája. A rekonstrukciók adatai és lehetőségei. In: Művészet I. Lajos király korában 1342-1382. Kiállítási katalógus, Székesfehérvár, István Király Múzeum. Szerk: Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia. Budapest, 1982. 175-182.

Szentesi 1992/a

Szentesi Edit: Varsányi János: Régiségtani rajzok, 1840-1850-es évek. Katalógustétel, 59. In: A Magyar Tudományos Akadémia és a képzőművészetek a XIX. században. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Szabó Júlia – Majoros Valéria. Budapest, 1992. 111-117.

Szentesi 1992/b

Szentesi Edit: Bekezdések a magyarországi műemlékvédelem előtörténetéből II. Haas Mihály levelei Rudolf von Eitelbergerhez az 1850-es évek közepéről. Műemlékvédelmi Szemle 2. (1992/1) 68-76.

Szentesi 2000

Szentesi Edit: Varsányi János szombathelyi albuma. Katalógustétel, VIII-15. In: Történelemkép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Budapest, 2000. 505-507.

Szentesi 2004

Szentesi Edit: Varsányi János: Felmérési vázlatrajzok a székesfehérvári sorozatból, 1848. december 9., illetve december 14. In: A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei. Budapest, 2004. 175-186.

Szőnyi 1906

Szőnyi Ottó: A pécsi püspöki múzeum kőtára. Pécs, 1906.

Szőnyi 1916

Szőnyi Ottó: A pécsi székesegyház leírása az 1882. évi átépítés előtti állapotában. A Pécs-Baranya megyei Múzeum Egyesület Értesítője 8 (1916) 43-94.

Szőnyi [1923 körül]

[Szőnyi Ottó]: A székesfehérvári múzeum középkori kőfaragványai. Kézirat, [1923 körül] Pécs, Janus Pannonius Múzeum. Helytörténeti Gyűjtemény, ltsz. 832.76

Szőnyi 1927

Szőnyi Ottó levele [Marosi Arnoldhoz, a Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület igazgatójához]. Budapest, 1927. november 2. Kézirat. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum. Adattár, Múzeumtörténet 1927., iktatatlan iratok

Szvorényi 1851

Szvorényi József: Székes-Fejérvár. Új Magyar Múzeum 1 (1850-1851) 8. füzet, 405-430.

Takács 1988

Takács Imre: Esztergomi síremléktöredékek a 13. századból. *Ars Hungarica* 16 (1988) 121-129.

Tóth M. 1974

Tóth Melinda: Az Árpád-kori falfestészet emlékei a történeti Magyarországon. *Művészettörténeti Füzetek* 9. Budapest, 1974.

Tóth M. 1978

Tóth Melinda: La cathédrale de Pécs au XII. siècle. *Acta Historiae Artium* 24 (1978) 43-59.

Tóth M. 1979

Tóth Melinda: Pécs und die Skulptur Ungarns im 12. Jahrhundert. In: *Forschungsfragen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn. Az István Király Múzeum Közleményei A sorozat* 24. szám. Székesfehérvár, 1979. 21-30.

Tóth M. 1987

Tóth Melinda: Die Umbauung des Heiligkreutz-Altars in der Kathedrale zu Pécs. In: *Skulptur des Mittelalters, Funktion und Gestalt*. Weimar, 1987. 81-108.

Tóth M 1988

Tóth Melinda: Művészet Szent István korában. In: *Szent István és kora*. Szerk. Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest, 1988. 113-132.

Tóth M. 1994

Tóth Melinda: A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorbán. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994. 123-147.

Tóth S. 1962

Tóth Sándor: Románkori kapuzat maradványai a székesfehérvári kőtárban. Kézirat, 1962.

Tóth S. 1983

Tóth Sándor: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. Építés-Építészettudomány 15 (1983) 391-428.

Tóth S. 1994

Tóth Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. A székesfehérvári szarkofág és köre. Két kapuzat: Székesfehérvár, Jásd. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994. 54-82, 82-114, 115-122.

Tóth S. 2005

Tóth Sándor: Szent István szarkofág (sírláda és két fedéltöredék). Kézirat, 2005.

Tóth S. 2006+

Tóth Sándor: Székesfehérvár: a nagy pillérfőrészek és stíluskörük. Kézirat, 2006.

Török 1893

Török Aurél: Jelentés III. Béla magyar király és neje testereklyéiről. Székfoglaló értekezés dr. Török Auréltól, a M. T. Akadémia levelező tagjától. (Előadatott a M. T. Akadémia III. osztályának 1893. június 19-én tartott ülésén.) Értekezések a természettudományok köréből. MTA XXIII/4. Budapest, 1894.

Zádor 1979

Zádor Anna: Székesfehérvár építészeti emlékei a felvilágosodás és a klasszicizmus korában. Székesfehérvár Évszázadai 4. István Király Múzeum Közleményei. Főszerk. Fitz Jenő. A. sorozat 16. Szerk. Kralovánszky Alán. Székefehérvár, 1979.

ÁBRÁZOLÁSOK, FÉNYKÉPEK